૧૬—વિસ્મિતા. ૨૩—વિષાદિની. ૩૦—અર્ધમુકુલા.
૧૭—શૂન્યા. ૨૪—મુકુલા. ૩૧—વિભ્રાન્તા.
૧૮—મલિના. ૨૫—કુંચિતા. ૩૨—વિપ્લુતા.
૧૯—જિહ્મા, ૨૬—અભિતપ્તા. ૩૩—આકેકરા.
૨૦—લલિતા. ૨૭—લજ્જાન્વિતા. ૩૪—વિકોશા.
૨૧—મ્લાના. ૨૮—શ્રાન્તા. ૩૫—ત્રસ્તા.
૨૨—શંકિતા. ૨૯—વિતર્કિતા. ૩૬—મદિરા.

આમાં પ્રથમની આઠ દૃષ્ટિઓ રસની ત્યાર પછીની આઠ દૃષ્ટિઓ સ્થાયીભાવની અને બાકીની દૃષ્ટિઓ સંચારી ભાવની જાણવી.

દૃષ્ટિનાં લક્ષણ તથા યોજના.

કાન્તા—હર્ષ અને પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલ કોપવાળી તથા સકામ તેમજ ભ્રકુટીના કટાક્ષયુક્ત. આ દૃષ્ટિને શૃંગારમાં યોજવી.

ભયાનકા—જેમાં પોપચાં નિકળતાં અને સ્તબ્ધ હોય તથા કીકી ફરકતી અને બહાર નિકળતી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ભયાનકમાં યોજવી.

હાસ્યા—અનુક્રમે બેઉ નેત્રનાં પોપચાં ખેંચવાં અને કીકી થોડી ભ્રાન્તિવાળી કરવી તે. આ દૃષ્ટિ હાસ્યમાં યોજવી.

કરૂણા—ઉપરનાં પોપચાં નમતાં રાખવાં, નેત્રમાં પાણી લાવવાં, ક્રોધની પેઠે કીકી સ્થિર રાખવી, તથા દૃષ્ટિ નાકના અગ્ર ભાગ તરફ રાખવી તે. આ દૃષ્ટિ કરૂણમાં યોજવી.

અદ્‌ભુતા—જેમાં પાપણો સંકુચિત કરેલી હોય, આશ્ચર્ય જોનારી કીકીઓ બહાર નિકળતી હોય અને વળી સુંદર પ્રાન્તભાગ ઉઘડેલા હોય તે. આ દૃષ્ટિ અદ્‌ભુતરસમાં યોજવી.

વીરા—દૃષ્ટિ ક્રૂર હોય, આંખના પોપચાં અને કીકીઓ બહાર નિકળતી અને સ્થિર હોય તથા દૃષ્ટિનો મધ્યભાગ પ્રફુલ્લિત હોય તે આ દૃષ્ટિ વીરમાં યોજવી.

બિભત્સા—નેત્રના પોપચાં અને ખૂણા ખેંચેલ હોય, કીકી અશ્રુથી ડૂબેલી હોય

તથા બન્ને પાંપણો સામસામી અડકેલી અને સ્થિર હોય તે. આ દૃષ્ટિ બિભત્સમાં યોજવી.

શાન્તા—દૃષ્ટિ નાકના અગ્રભાગ સામી અને સ્થિર હોય, નીચી હોય તથા પોપચાં આકેકર (નેત્રકટાક્ષ) હોય તે. આ રસની દૃષ્ટિઓમાં "રૌદ્રિ" દૃષ્ટિનું લક્ષણ કયાંઇ મળતું નથી પરંતુ "શાન્તા" દૃષ્ટિનું લક્ષણ છે તે દાખલ કર્યું છે.

સ્નિગ્ધા—જેનો મધ્યભાગ ખીલેલો હોય, સ્વરૂપે સુંદર હોય, કીકીમાં હાસ્ય હોય અને સતૃષ્ણ હોય તેમજ ભ્રકુટી ઉપર આનંદ જણાતો હોય તથા સ્નેહવાળી હોય તે. આ દૃષ્ટિ રતિમાં યોજવી.

હૃષ્ટા—જેની કીકી અંદર પડતી હોય, દૃષ્ટિમાં હાસ્ય હોય તથા ખેંચાએલી હોય તે. આ દૃષ્ટિ હાસમાં યોજવી.

દીના—જેનું ઉપરનું પોપચું અર્ધ બીડાએલું હોય અશ્રુથી કીકી ભરાએલી હોય અને ધીમેથી ક્રિયા કરતી હોય તેમજ શોકયુકત હોય તે આ દૃષ્ટિ શોકમાં યોજવી,

ક્રુદ્ધા—જેમાં સ્થિર અને ઉંચા ચડેલ પોપચાં હોય, કીકીઓ સ્થિર અને બાહેર નિકળતી હોય તથા ભ્રમર વાંકી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ક્રોધમાં યોજવી.

દંભા—કીકી સ્થિર હોય દૃષ્ટિ ખીલેલી હોય અને જાણે બળ ફેંકતી હોય તેમજ ઉત્સાહવાળી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ઉત્સાહમાં યોજવી.

ભયાન્વિતા—બેઉ પોપચાં ઉઘડેલાં હોય, ભયથી કીકી ચંચળ હોય અને મધ્યભાગ નીકળતો હોય તે. આ દૃષ્ટિ ભયમાં યોજવી.

જુગુપ્સિતા—જેમાં પોપચાં સંકુચિત હોય, કીકી પણ સાંકડી થએલી હોય અને દૃષ્ટિ જોવાની વસ્તુ ઉદ્વેગ પામતી હોય તે. આ દૃષ્ટિ જુગુપ્સામાં યોજવી.

વિસ્મિતા—જેમાં કીકી બહુ બહાર નિકળતી હોય, બેઉ પોપચાં સંકુચિત હોય તથા દ્રષ્ટિ સરખી અને ઉઘડેલી હોય તે. આ દ્રષ્ટિ વિસ્મયમાં યોજવી.

ઉપર બતાવેલી દ્રષ્ટિઓ સ્થાયીભાવની જાણવી.

संचारी द्रष्टिनां लक्षण.

શૂન્યા—જેમાં કીકી તથા પોપચાં સરખાં હોય, અને દ્રષ્ટિ સ્થિર, શૂન્ય દર્શનવાળી, બહારની વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી તથા સ્વરૂપે મલિન હોય તે.

મલિના—જેમાં કીકીઓ ખસેલી હોય, પોપચાં કાંઇક બીડાએલાં હોય, બન્ને અપાંગ (છેડા) ઝાંખા પડેલા હોય, અને પાંપણોના અગ્રભાગ કંપતા હોય તે આનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓએ " વિહૃત " માં કરવાનો છે, સમય પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સ્ત્રીને પોતાના સ્વામી સાથે ભાષણ થાય નહિ તેને " વિહૃત " કહે છે.

જિહ્મા—જેમાં આંખના પોપચાં પ્રથમ લાંબાં રાખી પછી સંકુચિત કરાય, હળવેથી ત્રાંસી દ્રષ્ટિએ જોવાય, દ્રષ્ટિ નિગૂઢ હોય, અને કીકી પણ ગૂઢ હોય તે.

લલિતા—જે દ્રષ્ટિ સુંદર અને પ્રાન્ત ભાગમાં સંકુચિત હોય તેમજ કટાક્ષવાળી, હાસ્ય યુક્ત અને સકામ હોય તે.

મ્લાના—જેમાં ભ્રકુટી પોપચાં અને પાંપણો શ્રમિત જણાતાં હોય, દ્રષ્ટિ શિથિલ અમંદ હોય તથા થાકવડે કીકી અંદર પેસેલી હોય તે.

શંકિતા—જે દ્રષ્ટિ કાંઇક ચંચળ. ઉંચી ત્રાંસી, લાંબી થએલી, ગૂઢ અને ચંચળ કીકીવાળી હોય તે.

વિષાદિની—જે દ્રષ્ટિના પોપચાં ખેદથી વિસ્તૃત (વિસ્તારવાળી) હોય, કીકી કાંઇક સ્થિર હોય અને નિમેષોન્મેષ થતાં હોય તે.

મુકુલા—જે દ્રષ્ટિની બેઉ પાંપણો શોભાયુકત અને મળેલી હોય; બેઉ પોપચાં ઉંચાં થઇ એક બીજાને મળેલાં હોય, અને સુખથી કીકી પણ બીડાએલ હોય તે.

કુંચિતા—જેમાં પક્ષ્માગ્ર કાંઇક વાંકાં હોય, પોપચાં પણ કાંઇક વાંકાં હોય અને કીકી પણ વાંકી થએલ હોય તે.

અભિતપ્તા—જેમાં કીકીઓ મંદ હોય અને પોપચાં ચંચળ હોય તેમજ દ્રષ્ટિ સંતાપથી દુઃખયુક્ત જણાતી હોય તે.

લજ્જાન્વિતા—જેમાં પાંપણોના અગ્રભાગ શોભતો રહે, ઉપરના પોપચાં લાજથી નમતાં હોય અને કીકી પણ નીચેના ભાગમાં આવેલી હોય તે.

શ્રાન્તા—જે દ્રષ્ટિ પાસે જોનારી, ગ્લાન પોપચાંવાળી, તથા જેમાં મંદ ગતિવાળી કીકીઓ નીચે પડતી હોય અને પ્રાન્તભાગ ખેંચાએલો હોય તે.

વિતર્કિતા—વિચારમાં જેનાં પોપચાં ઉંચાં ગએલાં હોય અને ફરીથી નીચે આવે તેમજ કીકીઓ પ્રફુલ્લિત હોય તે.

અર્ધમુકુલા—આનંદથી અર્ધ બીડાએલ પોપચાંવડે પાંપણો અર્ધ ઉઘડેલ હોય અને કીકીઓ સુંદર હોય તે.

વિભ્રાન્તા—જેની કીકીઓ ચંચળ, દ્રષ્ટિ વિભ્રાન્ત અને આકુળ વ્યાકુળ જોવાવાળી હોય તથા મધ્યભાગ વિસ્તૃત અને પ્રફુલ્લિત હોય તે.

વિપ્લુતા—પ્રથમ બેઉ પોપચાં ફરકતાં હોય, પછી સ્તબ્ધ અને નીચે પડતાં હોય, કીકી પ્રથમ ડૂબેલી અને પછીથી બહાર નિકળતી હોય તે.

આકેકરા—જેના પ્રાન્તભાગ અને પોપચાં વાંકાં હોય, દ્રષ્ટિ અર્ધ બીડાએલ અને નિમેષયુક્ત તેમજ કીકી ગોળ ફરતી હોય તે.

વિકોશા—બેઉ પોપચાં ઉઘડેલાં, દ્રષ્ટિ પ્રફુલ્લિત અને નિમેષ વિનાની તેમજ કીકી અસ્થિર હોય તે.

ત્રસ્તા—અત્યંત કંપયુક્ત અને જેમાં કીકીઓ ફુલેલી હોય તે.

મદિરા—પોપચાં ઉઘડેલાં હોય, કીકી ચંચળ હોય અને દ્રષ્ટિની ગતિ અનિયમિત હોય તે. આ દ્રષ્ટિ મધ્યમ મદમાં યોજવી.

દ્રષ્ટિ નિમેષવાળી અને ઘડિમાં સ્થિર હોય કીકી કાંઈક જણાતી હોય તેમજ નજર નીચે રહેલી હોય તે પણ “ મદિરા ” દ્રષ્ટિ કહેવાય છે, તેને અધમ મદમાં યોજવી.

એ પ્રમાણે રસજન્ય અને ભાવજન્ય દ્રષ્ટિના ૩૬ ભેદ છે.

દૃષ્ટિ યોજના.

ચિન્તામાં શૂન્યા અને અભિતપ્તા, વૈરાગ્ય અને વૈવર્ણ્યમાં મલિના, થાકમાં અને ખેદમાં શ્રાન્તા, લાજમાં લજ્જાન્વિતા, અપસ્માર અને ગ્લાનિમાં મ્લાના, શંકામાં શંકિતા, ખેદમાં વિષાદિની, નિદ્રા, સ્વપ્ન અને સુખમાં મુકુલા; ઈર્ષા, નઠારૂં, નહિ જોવા લાયક અને નેત્રની વ્યથામાં કુંચિતા; વૈરાગ્ય વાગવું અને તડકામાં અભિતપ્તા; ઈર્ષા, જડતા અને આળસમાં જિહ્મા; ધૈર્ય અને હર્ષમાં લલિતા, સ્મૃતિ અને તર્કમાં વિતર્કિતા, આનંદ, ગંધ, સ્પર્શ અને સુખાદિકમાં અર્ધમુકુલા; ઉતાવળ, ભ્રાન્તિ અને ગુંચવાડામાં વિભ્રાન્તા; ચપલતા, ઉન્માદ, દુઃખ પીડા અને મરણાદિમાં વિપ્લુતા; દુઃખથી જોઇ શકાય તેવી તથા કેટલીએક ટેક જોઇ શકાય તેવી વસ્તુમાં આકેકરા, જ્ઞાન, ગર્વ, ક્રોધ, ઉગ્રતા અને બુદ્ધિમાં વિકોશા; ત્રાસમાં ત્રસ્તા અને મદમાં મદિરા નામની દ્રષ્ટિ યોજવી.

રસતરંગિણીકાર ભાનુ કવિએ ઉપરની છત્રીશ દ્રષ્ટિઓમાંથી લલિતા અને મ્લાના એ બે દ્રષ્ટિઓનાં ઉદાહરણ આપેલા છે, તે ઉપરથી બીજી દ્રષ્ટિઓના ઉદાહરણો કલ્પી લેવાં.

ललितानुं उदाहरण.

"ગીતિ."

[1]મંડન, મદન મહીપતિ, અમે, [2]ભુવન, મદ, યૌવન વા સુમુખિ!;
વારિજ વિજયી તારાં, વિલોચને સહુ થતાં કૃતાર્થ સુખી.

શ્લાનાનું ઉદાહરણ.

"છપ્પય"

જેના કેશની કાન્તિ, સાવ વિખરાઇ ગઇ છે,
શોભા ગંડસ્થળની તેમ સસ્વેદ થઇ છે;
એવાં સતિને શ્રમિત, જોઇ [3]ગંગાધર જ્યારે;
શીતળ શશિથી વાયુ, ઢોળવા લાગ્યા ત્યારે;
ભ્રમર યુગ્મ નિંદ્રિત અચળ, અંબુજ દળની છાંયમાં;
તેની સ્પર્ધામાં વિજયી, સતીના નયનોને ખમા.

कीकी कर्म.

ભ્રમણ, વલન, પાતન, ચલન, સંપ્રવેશ, વિવર્તન, સમુદ્ધત, નિષ્કામ અને પ્રાકૃત—એ નવ કીકીનાં કર્મ છે તેનાં લક્ષણ નિચે પ્રમાણે.

ભ્રમણ—પોપચાંની અંદર કીકીઓનું ફરવું.

વલન—કીકીનું હાલવું.

પાતન—દૃષ્ટિ ત્રણ ખુણાવાળી કરવી અથવા ખસેડવી.

ચલન—કીકી વિગેરેનું કંપવું.

સંપ્રવેશ—કીકીનું અંદર પેસવું.

વિવર્તન—કટાક્ષ

સમુદ્ધત—કીકીનું ઉંચું થવું.

---

1 અલંકાર. 2 ગૃહ. 3 શંકર.

નિષ્કામ—નિકળવું.
પ્રાકૃત—કીકીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ.

યોજના.

ભ્રમણ—ચાલવામાં તથા બહાર નીકળવામાં

વલન, નિષ્કામ—વીર અને રાૈદ્રમાં

પાતન—કરૂણમાં

ચલન, નિષ્કામ—ભયાનકમાં

સંપ્રવેશ—હાસ્ય અને બિભત્સમાં.
વિવર્તન—શૃંગારમાં.
સમુદ્વત—ભયાનકમાં.
નિષ્કામ—અદ્ભુતમાં.
પ્રાકૃત—ઉપર બતાવેલ સિવાય બાકીના ભાવોમાં,

દર્શન ભેદ.

સમ, ત્ર્યસ્ર, અનુવૃત્ત, આલોકિત, વિલોકિત, પ્રલોકિત, ઉલ્લોકિત અને અવલોકિત.

લક્ષણ.

સમ—કીકીઓ સરખી રાખી સુંદર જોવું તે.
ત્ર્યસ્ર—પાપણોની અંદર કીકીને દાબી વાંકી નજરથી જોવું તે.
અનુવૃત્ત—રૂપને ધ્યાન પૂર્વક જોવું તે.
આલોકિત—ચો તરફ જોવું તે.

વિલોકિત—પાછળ જોવું તે.

પ્રલોકિત—પડખે જોવું તે.

ઉલ્લોકિત—ઉંચુ જોવું તે.

અવલોકિત—નીચે જોવું તે.

पुट कर्म.

ઉન્મેષ, નિમેષ, પ્રસૃત, કુંચિત, સમ, વિવર્તિત, સ્ફુરિત, વિહિત અને વિલોલિત.

લક્ષણ.

ઉન્મેષ—બેઉ પોપચાં જુદાં જુદાં રાખવાં તે.

નિમેષ—બેઉ પોપચાંને એકઠાં કરવાં તે.

પ્રસૃત—પોપચાં લાંબાં કરવાં તે

કુંચિત—પોપચાં ખેંચવા તે.

સમ—પોપચાં સ્વભાવ પ્રમાણે હોય તેમજ રાખવાં તે.

વિવર્તિત—પોપચાં ઉંચા ચડાવી દેવાં તે.

સ્ફુરિત—પોપચાનું ફરવું.

વિહિત—પોપચા ઢાંકી રાખવાં.

વિલોલિત—પોપચાંને હલાવવાં.

યોજના.

ક્રોધમાં "નિમેષ" અને "ઉન્મેષ"ની સાથે "વિવર્તિત." વિસ્મય હર્ષ યોજવું અને વીરરસમાં "પ્રસૃત".

કુત્સિત પદાર્થ જોવામાં, ગંધમાં, રસમાં અને સ્પર્શમાં "કુંચિત."

શૃંગારમાં "સમ," ઇર્ષામાં "સ્ફુરિત," સૂવું, મૂર્છા, વાયુ, તડકો, ધુમારો અને વરસાદ વિગેરેમાં તથા નેત્ર રોગમાં "વિહિત" અને વાગવામાં "વિલોલિત" યોજવું.

भ्रकुटी कर्म.

ઉત્ક્ષેપ, પાતન, ભ્રકુટી, ચતુર, નિકુંચિત, રેચિત અને સહજ.

લક્ષણ.

ઉત્ક્ષેપ—ભ્રકુટી એક પછી એક અથવા બેઉ સાથે ઉંચી કરવી તે.

પાતન—ભ્રકુટી એક પછી એક અથવા બેઉ સાથે નીચી કરવી તે.

ભ્રકુટી—બેઉ ભ્રકુટીનાં મૂળ એક સાથે ઉંચે ચઢાવવાં તે.

ચતુર—બેઉ ભ્રકુટી એક સાથે કાંઇક લાંબી અને સહજ ચલાયમાન કરી શોભતી રાખવી તે.

નિકુંચિત—એક અથવા બેઉ ભ્રકુટી સહજ સહજ વાંકી કરવી તે.

રેચિત—એક ભ્રકુટીનો સુંદર ઉત્ક્ષેપ કરવો તે.

સહજ—ભ્રકુટીનું જે સ્વાભાવિક કર્મ તે.

યોજના.

ક્રોધ, વિતર્ક, તિરસ્કાર તથા સહજ ક્રીડા વિગેરેમાં અને દર્શન, સાંભળવું વિગેરેમાં એકજ ભ્રકુટી ઉંચી કરવી.

વિસ્મય, હર્ષ અને ક્રોધમાં “ ઉત્ક્ષેપ ”; ઈર્ષા, હાસ્ય, નિન્દા અને સુંઘવામાં “ પાતન ”; શૃંગાર, સુંદર વસ્તુ, વિષય, ક્રિયા અને સ્પર્શમાં “ ચતુર ”; મોટ્ટાયિત, કુટ્ટમિત, વિલાસ અને કિલકિંચિતમાં “ નિકુંચિત ”; નૃત્યમાં “ રેચિત ” અને ઉપર સિવાયના ભાવોમાં “ સહજ ” યોજવું.

नासा कर्म.

નતા, મંદા, વિકૃષ્ટા, સોચ્છ્વાસા, વિકુણિતા અને સ્વાભાવિકી.

લક્ષણ.

નતા—નસકોરાં વારંવાર ચપટાં થતાં હોય તે.

મંદા—જેના નસકોરાં સ્થિર હોય તે.

વિકૃષ્ટા—જેના નસકોરાં ફુલેલાં હોય તે
સોચ્છ્વાસા—જેણે શ્વાસ ખેંચેલો હોય એવી નાસિકા.
વિકુણિતા—જેના નસકોરાં સંકુચિત હોય તે.
સ્વાભાવિકી—સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહે તે.

યોજના.

નિર્વેદ, ઔત્સુક્ય અને ચિન્તામાં "નતા", શોકમાં "મન્દા", તીવ્ર ગન્ધ, શ્વાસ, ક્રોધ, ભય અને પીડામાં "વિકૃષ્ટા", સુંદર ગન્ધ અને લાંબા ઉચ્છ્વાસમાં "સોચ્છ્વાસા", પીડા, હાસ્ય, નિન્દા અને ઈર્ષામાં "વિકુણિતા", તથા ઉપર સિવાયના ભાવોમાં "સ્વાભાવિકી" યોજવી.

गंडस्थल भेद.

ગાલના છ ભેદ છે. ક્ષામ, ફુલ્લ, પૂર્ણ, કંપિત, કુંચિત અને સમ.

લક્ષણ.

બેઠેલ ગાલને "ક્ષામ", ભરેલા ગાલને "ફુલ્લ" ઉંચા થએલ ગાલને "પુર્ણ", ફરકતા ગાલને "કંપિત", સંકોચેલ ગાલને "કુંચિત" અને બાકીનાને "સમ" કહે છે.

યોજના.

દુઃખમાં "ક્ષામ", પ્રહર્ષમાં "ફુલ્લ", ઉત્સાહ અને ગર્વમાં "પૂર્ણ", રોમ અને હર્ષમાં "કંપિત", કંપ, ટાઢ, ભય અને જ્વરમાં રોમાંચ સહિત "કુંચિત" અને બાકીના ભાવોમાં "સમ" યોજવો.

अधरोष्ठ भेद.

હોઠનાં છ કર્મ છે. વિકર્તન, કંપન, વિસર્ગ, વિનિગ્રહન, સંદષ્ટક અને સમુદ્ગક.

લક્ષણ તથા યોજના.

હોઠનું ફરકવું તે "વિકર્તન" તેને ઇર્ષા, વેદના, અવગણના અને આળસ વિગેરેમાં યોજવો; હોઠનું ફરકવું તે "કંપન" તેને ક્રોધ, ટાઢની પીડા, ભય, રોગ અને જીત વિગેરેમાં યોજવો; હોઠને બહાર કાઢવો તે "વિસર્ગ" તેને સ્ત્રીઓના વિલાસ, વિલોક અને સંભોગમાં યોજવો; હોઠને મોઢાની અંદર લઇ જવો તે "વિનિગૂહન" તેને અતિ અભ્યાસ (મહેનત)માં યોજવો; હોઠને દાંતવડે દાબવો તે "સંદષ્ટક" તેને ક્રોધ ભરેલાં કર્મોની અંદર યોજવો; હોઠને બહાર ઊંચો કરવો તે "સમુદ્ગક" તેને અતિ કંપારો, અંગનું ધ્રુજવું, અને આનંદમાં યોજવો.

दंत कर्म.

કુટ્ટન, ખંડન, દંતચિકિત, લેહન, સમ અને દષ્ટ. એ રીતે દંતકર્મના છ ભેદ છે; દાંતના કર્મોથીજ દાઢીનાં કર્મ જાણી લેવાં.

લક્ષણ તથા યોજના.

ટાઢ ચડી હોય તેમાં દાંત ધ્રુજાવવા તે "કુટ્ટન" તેને ભય, ટાઢ, તાવ અને વ્યાધિ પીડિતમાં યોજવું; વારંવાર દાંતવડે કાંઇ કાપતા હોઇએ તેમ સ્ત્રવું તે "ખંડન" તેને સંતાપ, ખાવું તથા કાપવું વિગેરેમાં યોજવું; દાંત બહુજ દાબવા અથવા બગાસું ખાતા હોઇએ તેમ બહુજ પહોળા રાખવા તે "દંતચિકિત" તેને વ્યાધિ, ભય, ટાઢ, મહેનત, મરણ અને કંઠમાંથી શબ્દ કરવામાં અથવા બગાસામાં યોજવું; જીભવડે દાંત ચાટવા તે "લેહન" તેને જોવામાં યોજવું; બાકીના રહ્યા તે 'સમ" તેને સ્વાભાવિક ભાવોમાં યોજવું, અને દાંતથી નીચેના હોઠને દાબવો તે "દષ્ટ" તેને ક્રોધમાં યોજવું.

मुख भेद.

મુખ રાગના ચાર પ્રકાર છે. સ્વાભાવિક, પ્રસન્ન, રક્ત અને શ્યામ.

યોજના.

મધ્યસ્થાદિ ભાવોમાં સ્વાભાવિક અભિનયોના આશ્રયવાળું "સ્વાભાવિક", હાસ્ય, સૃંગાર અને અદભુતમાં "પ્રસન્ન", વીર, રૌદ્ર, કરૂણ તથા મદ વિગેરેમાં "રક્ત" અને ભયાનક તથા બિભત્સમાં "શ્યામ" યોજવું.

આ પ્રમાણે ભાવ અને રસોમાં ચહેરો બતાવવો, કારણકે શાખા, અંગ અને ઉપાંગોનો અભિનય ગમે તેવો સારો બતાવ્યો હોય તો પણ મુખની આકૃતિ બરાબર યોગ્ય રીતે બતાવ્યા સિવાય શોભતું નથી.

શરીરના અભિનયો થોડા બતાવ્યા છતાં પણ તેમાં જો મુખની આકૃતિ બરાબર કરી બતાવી હોય તો ચન્દ્રવડે રાત્રીની પેઠે બમણી શોભા વધે છે.

જો કે ભ્રકુટીના અભિનયથી પણ વિવિધ પ્રકારના ભાવ અને રસો સ્ફુટ (ચોખ્ખા) જણાય છે, તો પણ મુખના અભિનય સાથે હોય તોજ શોભે છે અને તે અભિનયો નાટકના આધારભુત છે, માટે મુખ, ભ્રકુટી અને દૃષ્ટિ સહિત નેત્ર જેવી રીતે ચાલે છે, તેવીજ રીતે ભાવ અને રસયુક્ત આકૃતિ કરવી.

ग्रीवा कर्म.

ડોકના નવ ભેદ છે. સમા, નતા, ઉન્નતા, ત્ર્યસ્રા, રેચિતા, કુંચિતા, અંચિતા, વલિતા અને નિવૃત્તા.

લક્ષણ તથા યોજના.

ડોક સ્વાભાવિક રહે તે "સમા" તેને ધ્યાન, સ્વભાવ અને જપ કર્મમાં યોજવી; જેમાં મોઢું નમતું રખાય તે "નતા" તેને ઘરેણું બાંધવામાં તથા કંઠ થોભવામાં યોજવી; જેમાં મોઢું ઉંચું રખાય તે "ઉન્નતા" તેને કંઠે

ઘરેણું બાંધવામાં તથા ઉંચી વસ્તુ જોવામાં યોજવી; ડોકને એક પડખે નમાવવી તે " ત્ર્યસ્રા " તેને ખભે ભાર ઉપાડવામાં તથા દુઃખમાં યોજવી; ભ્રાન્તિની પેઠે ડોક હલાવવી તે " રેચિતા " તેને હાવમાં, છાશ વિગેરે વલોવવામાં તથા નૃત્યમાં યોજવી; ડોકને ટુંકી કરવી તે " કુંચિતા " તેને માથા ઉપર ભાર ઉપાડવામાં તથા ગળાના રક્ષણમાં યોજવી; ડોકને ખેંચવી તે " અંચિતા " તેને ચોટલો ખેંચવામાં તથા જોવામાં યોજવી, ડોક વાંકી કરી એક પડખે જોવું તે ' વલિતા ' તેને ડોક વાંકી કરવામાં તથા જોવામાં યોજવી; ડોક બરાબર સરખી રાખી સામું જોવું તે ' નિવૃત્તા ' તેને કોઈ સામે જોવામાં યોજવી

हस्त कर्म.

૧ પતાક, ૨ ત્રિપતાક, ૩ કર્તરીમુખ, ૪ અર્ધચંદ્ર, ૫ અરાલ, ૬ શુકતુંડ, ૭ મુષ્ટિ, ૮ શિખર, ૯ કપિત્થ ૧૦ ખટકામુખ, ૧૧ સુચ્યાસ્ય, ૧૨ પદ્મકોષ, ૧૩ ખર્પર, ૧૪ મૃગશીર્ષક ૧૫ કાંગુલક, ૧૬ પદ્મ, ૧૭ ચતુર, ૧૮ ભ્રમર, ૧૯ હંસાસ્ય, ૨૦ હંસપક્ષ, ૨૧ સંદંશ, ૨૨ મુકુલ, ૨૩ ઉર્ણનાભ, ૨૪ તામ્રચુડ ૨૫ અંજળી, ૨૬ કપોત, ૨૭ કર્કટ, ૨૮ સ્વસ્તિક, ૨૯ ખટકાવર્ધમાન, ૩૦ ઉત્સંગ, ૩૧ નિષેધ, ૩૨ દોલ, ૩૩ પુષ્પપુટ, ૩૪ મકર, ૩૫ ગજદંત ૩૬ અવહિત્થ ૩૭ વર્ધમાન, ૩૮ચતુરસ્ર, ૩૯ ઉદ્વૃત્ત, ૪૦ તલમુખ ૪૧ સ્વસ્તિક, ૪૨ વિપ્રકીર્ણ, ૪૩ અરાલખટકા મુખ, ૪૪ સુચીમુખ, ૪૫ રેચિત, ૪૬ અર્ધ રચિત, ૪૭ ઉત્તાન વંચિત, ૪૯ નિતંબ, ૫૦ કેશબંધ, ૫૧ ૫૨ કરિહસ્ત, ૫૩ પક્ષવંચિત. ૫૪ પક્ષપ્રદ્યોતક, ૫૫ ગરૂડપક્ષ, ૫૬ દંડપક્ષ, ૫૭ ઉર્ધ્વમંડલિન્, ૫૮ પાર્શ્વમંડલિન્ ૫૯ ઉરોમંડલિન્, ૬૦પાર્શ્વવર્ત ૬૧ મુષ્ટિક સ્વસ્તિક, ૬૨ નલિની પદ્મકોષ, ૬૩ ઉલ્બણ, ૬૪ લલિત, ૬૫ વલિત.

એ રીતે પાંસઠ પ્રકારનાં હસ્ત કર્મ છે, તેમાં પ્રથમનાં ચોવીશ અસંયુક્ત, ત્યાર પછીનાં તેર સંયુક્ત અને બાકીના નૃત્તહસ્ત સમજવા.

पताक.

જે હાથની આંગળીઓ સરખી લાંબી કરીને અંગુઠો હથેળીમાં વાંકો રખાય તેને પતાક નામનો અભિનય કહે છે, એ પતાક પ્રહારમાં, તપાવવામાં પ્રેરવામાં, હર્ષમાં અને ગર્વમાં લલાટથી ઉત્પન્ન થએલ બતાવવો.

અગ્નિ, વરસાદની ધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિ બતાવવી હોય ત્યાં બેઉ હાથથી સાથે પતાક કરી તેની આંગળીઓ છુટી છુટી હલાવવી.

પતાકમાંજ અધોમુખ સ્વસ્તિક કરી તેને છુટો પાડી તેનાથી ઢાંકેલું, ઉઘાડું, રક્ષણ કરેલું, સંતાડેલું, ગાઢ અને ગુપ્ત વસ્તુ બતાવવું; એજ પતાકની હથેળી નીચી રાખી તેની આંગળીઓ ઉંચી નીચી હલાવવાથી વાયુ, તરંગ, વેગ તથા કાંઠાનું પાણી સાથે અથડાવું વિગેરે બતાવવું.

પાંખો ઉડાડવાનો અભિનય રેચક કરણથી બતાવવો, તેમજ ઉત્સાહ, ઘણું, મોટો માણસ, લંબાઇ તથા સુંઢનું અથડાવું વિગેરે પણ તેનાથીજ બતાવવું.

બેઉ પતાકાની હથેળીઓ ઘસવાવડે ધોએલું, કચરેલું, વાટેલું તેમજ પર્વતનું ઊપાડવું તથા ઉખેડવું વિગેરે બતાવવું.

આ પતાક કર સ્ત્રી અને પુરૂષ બેઉના અભિનય માટે છે.

त्रिपताक.

જ્યારે પતાકમાં અનામિકા વાંકી હોય ત્યારે ત્રિપતાક જાણવો, એનાથી બોલાવવું, ઉતારવું, રજા આપવી, ધારણ કરવું, પ્રવેશ કરવો, ઉંચું કરવું, બતાવવું, વિવિધ વચન, દહિ વિગેરે મંગલ દ્રવ્યનો સ્પર્શ, માથે પાઘડી મુકવી અથવા મુકુટ મુકવો, નાક, મુખ અને કાન વિગેરે ઢાંકવું તથા ખોતરવું વિગેરે અર્થો બતાવાય છે.

એ ત્રિપતાકની બે આંગળીઓ નીચી રાખી ઉંચી નીચી હલાવવાથી ન્હાના મુખમાં પડવું, સર્પ અને ભ્રમર વિગેરે બતાવવાં, તેમજ અસ્થિનું

ધોવું, ચાંદલો કરવો, ગોરૂં ચંદન લગાડવું તથા કપાળનો સ્પર્શ પણ ત્રિપતાકની અનામિકાથીજ બતાવાય છે.

ત્રિપતાક હાથને સ્વસ્તિક (સાથીયો) રૂપ આપી તેનાથી ગુરૂનું પાદવંદન બતાવવું, તેજ હાથ રાજાના દર્શનમાં ધ્રુજતાં જુદા કરવા. ઘર બતાવવામાં ત્રાંસા (પડખા ઉપર) સ્વસ્તિક કરી બતાવવા.

તપસ્વી દર્શનમાં બેઉ હાથ ત્રિપતાક કરી સામા માણસ તરફ હથેળી રહે તેમ ઉંચા કરવા, બારણું બતાવવું હોય ત્યાં ત્રિપતાક હાથ કરી બેઉ હથેળીઓ સામસામી રાખવી, વાડવાનલ તથા મગર બતાવવો હોય ત્યાં છાતી આગળ ત્રિપતાક હાથ ઉંધા રાખવા અને એજ અભિનયથી વાનરનું ઠેકવું, તરંગો અને સ્ત્રીઓનું પડવું બતાવવું.

આ ત્રિપતાકની અનામિકા સામે અંગુઠો ઉંચો રાખી તેનાથી બીજનો ચન્દ્ર બતાવવો.

कर्तरीमुख.

અંગુઠો સીધો રાખી આંગળીઓ જરા ત્રાંસી રાખી મૂઠી વાળતા હોઈએ તેમ વાંકી કરવી અને પરસ્પર અડકાવવી નહિ તેને કર્તરીમુખ કહે છે.

માર્ગમાં પડેલ પગલાંની રચના, રંગવું તથા નાચવું વિગેરે બતાવવું હોય ત્યાં કર્તરીમુખ ઉંધો રાખવો, તથા દર્શન, શૃંગ અને લેખ વિગેરે બતાવવામાં સવળો કરવો; તેમજ પડવું, મરવું ઉલ્લંઘન કરવું, ફરવું, તર્ક કરવો તથા આરોપણ કરવું વિગેરે બતાવવામાં કર્તરીમુખની આંગળીઓ છુટી છુટી અને વળેલી રાખવી.

अर्धचन्द्र.

જે હાથની આંગળીઓ ધનુષ્યની માફક નમતી હોય તેમજ અંગુઠો પણ તેની સામે નમતો હોય અર્થાત્ વસ્તુ પકડવાના આરંભમાં હોઈએ તેવી રીતે હાથ રાખવો તેને અર્ધચન્દ્ર કહે છે, તેનાથી ન્હાનાં વૃક્ષો, ચન્દ્રની રેખા, શંખ, કળશ, કંકણ અથડાવું, કોઈ વસ્તુનું પરિણામ, કેડની ઉપમા અને જાડું વિગેરેનો અભિનય બતાવવો તેમજ જીભ, કેડ, પેડુ, મોઢું તથા કપાળની પત્ર રચના વિગેરે બતાવવાં આ અભિનય સ્ત્રીઓને કરવા યોગ્ય છે—

अराल.०

પહેલી આંગળી ધનુષની પેઠે વાંકી કરવી અને તેની સામો અંગુઠો પણ તેવીજ રીતે વાંકો કરી બાકીની આંગળીઓ બરાબર એક બીજીને અડકાવી સીધી રાખવી તેને અરાલ કહે છે એનાથી સત્વ, કુશળતા, ધીરજ, કાન્તિ, દિવ્યગંભિરતા, આશીર્વાદ અને હિતકારી ભાવો બતાવવા, વળી એનાથી સ્ત્રીઓના કેશ સમા કરવા ઉત્કર્ષ અને પોતાના સર્વ અંગનું વર્ણન બતાવવું વળી આશ્ચર્ય વિવાહ તથા અયોગ્ય સમાગમ એ ડાબી આંગળી ઉપર જમણી આંગળીના સ્વસ્તિકથી તેમજ જમણી આંગળી ઉપર ડાબી આંગળીના સ્વસ્તિકથી બતાવવો એજ પ્રમાણે અનુકૂળતા, મંડળ, મહાજન અને બીજાં દ્રવ્યો પણ અરાલ હસ્તવડે બતાવવાં તથા બોલાવવું, બહાર કાઢવું, રમવું, અનેક વચન કહેવાં, આશ્વાસન આપવું તથા સુગન્ધ વિગેરે પણ એનાથી બતાવાય છે. ત્રિપતાક હસ્તથી જે જે અર્થો બતાવાય છે તે તે અર્થો અરાલથી પણ બતાવવા આ અભિનય સ્ત્રીઓએજ કરવો.

शुकतुंड.

અરાલ હસ્તની અનામિકા જ્યારે વાંકી હોય ત્યારે તેને શુકતુંડ કહે છે, એથી "હું નહિ, તું નહિ, કરવા યોગ્ય નથી." વિગેરે અર્થોમાં અભિનય કરવો તેમજ બોલાવવું, ત્યાગ કરવો અને "ધિક્કાર છે" એમ કહેવામાં પણ શુકતુંડ બતાવવો.

मुष्टि.

હથેળીના મધ્ય ભાગમાં આંગળીઓનો અગ્રભાગ (ટેરવાં) દાબી તે ઉપર અંગુઠો દાબવો તેને મુષ્ટિ કહે છે. તેનાથી મારવું, મહેનત કરવી, નિકળવું, દાબવું, ચાંપવું, તલવાર લાકડી તથા ભાલું વિગેરે પકડવું ઈત્યાદિ અર્થ બતાવવા.

शिखर.

મુષ્ટિ હસ્તનો અંગુઠો જ્યારે સીધો ઉંચો રાખવામાં આવે ત્યારે શિખર કહેવાય છે, તેને રાશ, દર્ભ, અંકુશ, ધનુષ, તોમર તથા સાંગ વિગેરે ફેંકવામાં અધરોષ્ઠ તથા પગના રંગવામાં અને વાળ ઉંચા કરવામાં યોજવો.

कपित्थ.

હાથની પહેલી આંગળી વાંકી રાખી તેને અંગુઠાથી દબાવવી અને બાકીની ત્રણ આંગળીઓ હાથમાં દાબી રાખવી તેને કપિત્થ કહે છે, એથી તલવાર, ધનુષ, ચક્ર, તોમર, ભાલું, ગદા બરછી અને વજ્ર વિગેરે હથિઆરો બતાવવાં તેમજ પથ્થ્ર તથા સત્ય પણ બતાવાય છે.

खटकामुख.

હાથની છેલ્લી બે આંગળીઓ (અનામિકા અને કનિષ્ઠકા) ઉંચી અને થોડી વાંકી રાખવી તેને ખટકામુખ કહે છે, એનાથી હોમ, હુતદ્રવ્ય, છત્ર, રાશોનું ખેંચવું, વીજણો, પંખો, કાચ થોભવો, કાપવું, વાટવું, લાંબો દંડ પકડવો, મોતીની સેરો એકડી થોભવી, પુષ્પમાળા થોભવી, વસ્ત્રના છેડા થોભવા વલોવવું, બાણ ખેંચવું; પુષ્પ ચુટવાં, ચાબુક થોભવી, અંકુશ તથા દોરીનું ખેંચવું અને સ્ત્રીનું દર્શન વિગેરે બતાવવું.

सूच्यास्य.

આંગળીઓ અને અંગુઠાથી મુઠી વાળી પહેલી તર્જની આંગળી ઉંચી રાખવી તેને સૂચ્યાસ્ય કહે છે. એથી ઉચું, ચંચળ, ધ્રુજવું, બગાસું ખાવું, પરણેલું, ગર્ત, ચક્ર, વીજળી, પતાકા, મંજર, કાનનું ઘરેણું, વાંકી ચાલ વિગેરે બતાવવું તેમજ ન્હાનો સર્પ, અગ્નધૂમ, દીવો, વલ્લરી (લતા), મોરની

કલગી, પડવું, વાંકું ફરવું વિગેરે તર્જની ઉંચી ધ્રુજાવીને બતાવવાં, વળી ઉંચે તારા, નાક, એક સંખ્યા, દંડ અને લાકડી પણ એથીજ બતાવાય છે.

મુખ પાસે તર્જની નમતી રાખીને વરાહ વિગેરે દાઢોવાળાં પ્રાણી બતાવવાં તેમજ ગોળચક્કર ફરવું તથા સર્વ જગત્‌ની વસ્તુઓ પણ બતાવાય છે. વાક્ય નિરૂપણમાં તર્જની મોઢા પાસે વાંકી રાખવી, બગાસું ખાવામાં કાન પાસે વાંકી રાખવી, “ તે આમ કહે છે ” એમ બતાવવામાં તર્જની લાંબી રાખી ધ્રુજાવવી તેમજ ક્રોધ બતાવવામાં તથા પરસેવો લુછવામાં પણ ધ્રુજાવવી, કેશ, કુંડલ તથા બાજુ વિગેરે પણ એથીજ બતાવાય છે, ગર્વ, શત્રુ બતાવવો ક્રોધ, “ આ કોણ છે ” એમ પુછવું અને કાન ખંજોળવો વિગેરેમાં કપાળ પાસે તર્જની રાખવી.

સંયોગ બતાવવો હોય ત્યાં બેઉ તર્જની એકઠી કરવી, અને વિયોગ બતાવવો હોય ત્યાં બેઉને છુટી પાડવી, કજીઓ બતાવવો હોય, ત્યાં બેઉ તર્જની સ્વસ્તિક કરવી, બંધનમાં બેઉ આંગળીઓ પરસ્પર દાબવી, દિવસનો અંત (સાંજ) બતાવવો હોય ત્યારે બેઉ તર્જનીને પોતાની સન્મુખ રાખી જમણા પડખાથી ડાબા પડખા સુધી લઇ જવી, રાત્રીનો અંત (સવાર] બતાવવો હોય ત્યાં બેઉ તર્જનીને પરાઙ્મુખ રાખી જમણા પડખાથી ડાબા પડખા સુધી લઇ જવી. બેઉ તર્જનીવડે સંપુર્ણ ચંદ્રમંડળ પણ બતાવવું.

पद्मकोष.

હાથની આંગળીઓથી અંગુઠો છુટો રાખી તેને કાંઇક ઉંચી અને વાંકી રાખવી તેને પદ્મકોષ કહે છે.

બીલું તથા કોઠું વિગેરે પકડવામાં સ્ત્રીઓના સ્તન બતાવવામાં, વસ્તુ શોભવામાં અને માંસ લેવામાં તે આંગળીઓના અગ્રભાગ કાંઇ શોભતા હોઇએ તેમ ખેંચવા; દેવપુજન માટે બલિ લેવું હોય,પિંડદાનમાં તથા પુષ્પનો ગુચ્છો બતાવવો હોય ત્યાં પદ્મકોષ હસ્ત યોજવો.

खर्पर (सर्पशिर).

હાથની બધી આંગળીઓ તથા અંગુષ્ઠ સરખાં પાસે પાસે રાખી હથેળીમાં પાણી રાખ્યું હોય તેમ જરા નીચી રાખવી તેને ખર્પર કહે છે. આ અભિનય કોઈને પાણીની અંજલી આપવામાં, સર્પની ચાલ બતાવવામાં, પાણી સીંચવામાં, ખભા થાબડવામાં તથા હાથીના કુંભસ્થળ થાબડવામાં બતાવાય છે.

मृगशीर्ष.

અંગુષ્ઠ તથા કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખી બાકીની ત્રણ આંગળીઓનાં મોઢાં નીચાં રાખવાં તેને મૃગશીર્ષ કહે છે. આ અભિનય અધિક લાડ લડાવવામાં, પાસા નાંખવામાં તથા પરસેવો લુછવામાં બતાવાય છે, કુટ્ટમિતમાં મૃગશીર્ષને ધ્રુજાવવો.

कांगुलक.

મધ્યમા, તર્જની અને અંગુષ્ઠ એ ત્રણ ત્રેતાગ્નિની પેઠે એકઠાં રાખી અનામિકા કાંઇક વાંકી રાખવી તથા કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તેને કાંગુલક કહે છે, એનાથી ન્હાનાં ફળોનું નિરૂપણ, વિવિધ પ્રકારનાં ન્હાનાં કાર્યો તથા ક્રોધથી કહેવાતાં સ્ત્રીનાં વચનો વિગેરે બતાવવું, પરંતુ સ્ત્રીનાં ક્રોધ વચનોમાં આંગળીઓ ઝોંટાવવી જોઇએ, તેમજ મરકત મણિ, વૈડૂર્ય મણિ વિગેરે બતાવવું હોય ત્યાં તથા " આ વસ્તુઓ એક રૂપિઆભાર લેવી " વિગેરે અર્થ બતાવવો હોય ત્યાં પણ કાંગુલકથીજ અભિનય કરવો.

पद्म (दलपल्लव)

જે હાથની આંગળીઓ હથેળીમાં વળેલી હોય અને પાછળના ભાગમાં તથા પડખેના ભાગમાં ખુલ્લી હોય એટલે એક બીજાને અડકેલી ન હોય તેને પદ્મ અથવા દલપલ્લવ કહે છે, તે નિષેધ કરવામાં તથા શૂન્ય વચનોમાં વપરાય છે તેમજ સ્ત્રીઓએ પોતાનો આત્મા બતાવવો હોય ત્યાં પણ યોજાય છે.

चतुरक.

ત્રણ આંગળીઓ લાંબી રાખી તેના મુળમાં અંગુષ્ઠ રાખવો અને કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તેને ચતુરક કહે છે—

આ અભિનય નીતિ, વિનય, નિયમ, નિપુણતા, બાલક, રોગી, સત્વ અને કપટ વિગેરે અર્થોમાં તેમજ પુત્ર, પદ્મ અને શાન્તિમાં પણ યોજવો, તેમજ ઢાંકેલું, ઉંઘાડું, રચેલું, વિચારેલું, લાજ પામવી, નેત્ર સાદૃશ્ય, કમલની પાંખડી તથા કાન બતાવવો વિગેરે અર્થો પણ એજ અભિનયથી એક અથવા બે હાથવડે બતાવવા, તેમાં હાથની આંગળીઓ કાંઇક ગોળ રાખવી; ક્રીડા, પ્યાર, સ્મરણ, બુદ્ધિ, તકરાર, ક્ષમા, પુષ્ટિ, નામ, સ્નેહ, વિચાર, નિત્ય, શૌચ, ચતુરાઈ, મધુરતા, ડહાપણ, મૃદુતા, સુખ, સ્વભાવ, પ્રશ્ન, વાતની યુક્તિ, વેષ, કુણુંખડ, થોડું, વૈભવ, ગરીબાઇ, સંભોગ, ગુણ, અવગુણ, યૌવન, સ્ત્રી તથા નાના પ્રકારના વર્ણો વિગેરે આ અભિનયથીજ બતાવાય છે.

ધોળો વર્ણ બતાવવો હોય તો હાથ ઉંચો રાખવો, રાતો તથા પીળો વર્ણ હાથથી કુંડાળું કરી બતાવવો અને કાળો વર્ણ બે હાથનું મર્દન કરી બતાવવો.

भ्रमर

મધ્યમાને અંગુષ્ઠ અડાડી તર્જની જરા વાંકી રાખવી અને બાકીની બે આંગળીઓ ઉંચી રાખવી તેને ભ્રમર કહે છે. એ અભિનયથી કમળ, પોયણાં આદિ લાંબા ડીંટવાળાં પુષ્પો ચુંટવાં તથા કાનમાં પુષ્પ વિગેરે પહેરવાં, તિરસ્કાર કરવો, બાળકોનું બોલવું, ઉતાવળ કરવી, તાલ આપવો અને વિશ્વાસ આપવો વિગેરે અર્થો બતાવવા.

हंसवक्त्र.

તર્જની, મધ્યમા અને અંગુષ્ઠ એ ત્રણેના અગ્રભાગ માર્ગ ન રહે તેમ એકઠા કરી બાકીની બે આંગળીઓ સરખી લાંબી રાખવી તેને હંસવક્ર કહે

છે, એ અભિનયથી સૂક્ષ્મ, લીસું, ઢીલું, સુંદર, નાજુક, અલ્પ, હલકું, નિઃસાર તથા કોમળ વિગેરે અર્થો બતાવાય છે.

हंसपक्ष.

ત્રણ આંગળીઓ સરખી લાંબી રાખી કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તથા અંગુષ્ઠ આંગળીઓની પાસે રાખી કાંઈક ખેંચી જરા વાંકો રાખવો તેને હંસપક્ષ કહે છે, આ અભિનય શ્રદ્ધાંજલિ આપવી, હાથી ઉપર બેસવું, દાન લેવું, મ્હોટો થાંભલો બતાવવો, માન આપવું, બ્રાહ્મણને ભોજન આપવું, આલિંગન, રૂવાડાં ઉભાં થવાં, કંપવું, સ્પર્શ કરવો, લેપ કરવો તથા દાબવું વિગેરે અર્થોમાં યોજવો.

આ હંસપક્ષ સ્ત્રીઓના કેટલાએક રસમય વિલાસોમાં છાતી પાસે રાખવામાં આવે છે તેમજ દુઃખમાં હડપચી પાસે રાખવામાં આવે છે.

संदंश.

અરાલ હસ્તની તર્જની અને અંગુઠો બન્ને જ્યારે પરસ્પર અડે અને બીજી આંગળીઓ સીધી રહે તથા હથેળીનો મધ્યભાગ કાંઈક ઉંડો રહે તેને સંદંશ કહે છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે—૧ અગ્રજ (છાતી સામે થાય તે), ૨ મુખજ (મુખ સામે થાય તે) અને ૩ પાર્શ્વગત (પડખે થાય તે)

પુષ્પ ગુંથવામાં, તૃણ, પાંદડાં, વાળ તથા સૂત્ર શોભવામાં, કારીગરીવાળા પદાર્થ શોભવામાં તથા વાખેંચમાં "અગ્રજ" અને ડીંટથી પુષ્પ ચુંટવું, ચિન્તા બતાવવી, નળી વિગેરેમાં ભરવું, ધિક્કાર વચન કહેવું તથા ક્રોધ વિગેરેમાં "મુખજ" યોજવો.

યજ્ઞ, પર્વત ઉપાડવો, વીંધવું, બાણ સાંધવું તથા યોગ, ધ્યાન અને અલ્પ વિગેરે અર્થોમાં એ સંદંશ બતાવવા.

કોમળ, નિન્દા, ઈર્ષા તથા દોષ વચન વિગેરે અર્થો ડાબા હાથનો "પાર્શ્વગત" સંદંશ કરી તેનો અગ્રભાગ કાંઈક પહોળો રાખી બતાવવા.

ચિત્ર ઢાંકવું, નેત્ર આંજવું, તર્ક કરવો, વૃત્ત રચવું, નવાં અંકુર ગુંથવાં તથા વાળ દાબવા વિગેરેમાં સ્ત્રીઓએ સંદંશ અભિનય કરવો.

मुकुल.

હંસવક્રની આંગળીઓના અગ્રભાગ જ્યારે પરસ્પર એક સાથે મળે અને ઉંચા રહે તેને મુકુલ કહે છે. મુકુલ એટલે બીડાએલ કળી માટે બીડાએલ કમળના ડોડાની માફક હાથ રાખવો તેને મુકુલ કહે છે. આ અભિનય દેવપુજનમાં બળિદાન કરવું, કમલ, પોયણા વિગેરેના ડોડવા બતાવવા, ચુંબન કરવું, વેરાએલ વસ્તુને એકઠી કરવી, જમવું પૈસા ગણવા, મુખ સંકોચવું તથા દાન આપવું વિગેરેમાં બતાવવો.

उर्णनाभ.

પદ્મકોષ હાથની છેલ્લી બે આંગળીઓ વળેલી હોય અને પહેલી બે આંગળીઓ તથા અંગુષ્ઠના અગ્રભાગ મળેલા હોય તેને ઉર્ણનાભ કહે છે, તે કેશ સમા કરવા, ચોરી કરવી, થોભવું, માથું ખંજોળવું, કોષ્ટવ્યાધિનિરૂપણ. સિંહ અને વાઘ બતાવવા તથા પત્થર થોભવો વિગેરે અર્થોમાં બતાવાય છે.

ताम्रचूड.

મધ્યમા અને અંગુષ્ટના અગ્રભાગ પરસ્પર અડાડવા તથા પહેલી આંગળી વાંકી રાખી બાકીની છેલ્લી બે હથેળીમાં વાળવી તેને તામ્રચૂડ કહે છે, તેની તિરસ્કાર, ઉતાવળ વિગેરે અર્થોમાં તથા તાલના અંતમાં અને સંજ્ઞા કરવામાં ચપટી વગાડવામાં આવે છે.

પહેલી ત્રણ આંગળીઓ હથેળીમાં વાળી અથવા તેને અંગુષ્ટથી દબાવી અને છેલ્લી આંગળી લાંબી રાખવી તેને પણ તામ્રચૂડ કહે છે. આ અભિનય સો હજાર અર્થાત્ લાખની સંખ્યા અને સોનું વિગેરે બતાવવું હોય ત્યાં વપરાય છે; પાણીના છાંટા તથા અગ્નિના તણખા બતાવવા હોય ત્યાં તામ્રચૂડની દાબેલી આંગળીઓ એકદમ છોડી ઉંચી કરી બતાવવી.

अंजली.

બે પતક હાથ એકઠા કરવા તેને અંજળી કહે છે જેને હાથ જોડવા કહે છે, તે) તે દેવતા, ગુરૂ તથા મિત્રોને નમસ્કાર કરવામાં વપરાય છે, એ અંજળિ દેવતાઓને નમસ્કાર કરતાં માથે, ગુરૂને નમસ્કાર કરતાં મુખ આગળ મિત્રોને નમસ્કાર કરતાં છાતી આગળ અને સ્રીઓને નમસ્કાર કરતાં ઇચ્છાનુસાર રાખવી.

कपोतक.

ડાબા હાથથી જમણું પડખું તથા જમણા હાથથી ડાબું પડખું પકડવું તે કપોતક (જેને અદબ વાળવી કહે છે તે) આ હાથ, શોભા નમ્રતા, પ્રણામ કરવા. તથા ગુરૂ સાથે બોલવું વિગેરે અર્થોમાં બતાવાય છે, તેમજ સ્રીઓએ ટાઢ અથવા ભયમાં વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધ્રુજતાં કપોતક કરી બતાવવો.

कर्कट.

બે હાથની આંગળીઓ પરસ્પર અંદર બેશીને થોભાય તે કર્કટ (જેને કાકડા થોભવા કહે છે.)તે કામથી આળસ આવવી, સુઇ ઉઠયા પછી બગાસાં આવવાં, લાંબુ શરીર કરવું, તથા શંખ થોભવો વિગેરે અર્થોમાં યોજાય છે.

स्वस्तिक

બેઉ હાથ અરાલ કરી ડાબા હાથના પોંચા ઉપર જમણો અને જમણાના પોંચા ઉપર ડાબો હાથ ત્રાંસો મુકી ડાબા પડકા ઉપર રાખવા તથા બેઉની હથેળીઓ તેના સામી રાખવી તેને સ્વસ્તિક કહે છે, તે સ્વસ્તિક હસ્તને છુટા કરી દિશા, મેઘ, આકાશ, વન, સમુદ્રો, રૂતુઓ, પૃથ્વી તથા વિસ્તાર આદિ બતાવાય છે.

खटका वर्धमान.

ખટકામુખ હાથ ખેટક (ઢાલ) ઉપર મુકવાથી ખટકાવર્ધમાન કહેવાય શૃંગારિક અર્થોમાં તથા નમસ્કાર કરવામાં યોજાય છે તેમજ કમળ, પોયણાં વિગેરેનાં ડીંટ બતાવવા તથા છત્ર ધારણ કરવામાં પણ યોજાય છે.

उत्संग

અરાલ હસ્ત ઉલટા અથવા વર્ધમાન હસ્ત સવળા રાખવા તેને ઉત્સંગ કહે છે અને તે સિંહાવલોકિતમાં પ્રયોજાય છે.

निषेध.

મુકુલ હાથને કપિત્થ હાથથી જ્યારે પકડાય ત્યારે નિષેધ કહેવાય છે, આ હસ્તથી સંગ્રહ કરવો, કબુલાત, સબંધ, સગાઇ, ધારણ કરવું, વખત, સત્યવચન અને સંક્ષેપ વિગેરે અર્થો બતાવવા.

दोल.

બેઉ ખભા ઢીલા રાખી પતાક હસ્ત લટકતા રાખવા તેને દોલ કહે છે, તે ભ્રાન્તિ, ખેદ, મૂર્છા, કેફ, ઉતાવળ, વ્યાધિગ્રસ્ત અને અભિઘાત વિગેરે અર્થોમાં વપરાય છે.

पुष्पपुट.

જે ખર્પર (સર્પશીર્ષ) હસ્ત કહ્યા છે તેની આંગળીઓ બરાબર પાસે પાસે રાખીને બીજો હાથ પડખામાં કોણી પાસે રાખવો તેને પુષ્પપુટ કહે છે, એ અભિનયથી નાના પ્રકારનાં ધાન્ય, ફળ અને પુષ્પ જેવા પદાર્થોનું લેવું, આપવું તેમજ પાણી લેવું અથવા આપવું વિગેરે બતાવાય છે.

मकर.

બેઉ હાથ પતાક કરી તે બેઉના અંગુષ્ઠ ઉંચા રાખી ઉંધા રાખવા પછી એક હાથની ઉપર બીજો હાથ મુકવો તેને મકર કહે છે; એ અભિનયથી સિંહ, વાઘ, ચિત્તા, નોળીઆં, મગર તથા મ્હોટાં મત્સ્ય વિગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ બતાવાય છે.

गजदन्त.

બેઉ હાથ સર્પશીર્ષ કરી કોણીથી કાંડાં સુધી અડાડવા તેને ગજદન્ત

કહે છે, આ હસ્ત સ્ત્રીપુરૂષના વિવાહમાં, થાંભલો પકડવો, અને પર્વતઅથવા પત્થર ઉપાડવો, વિગેરેમાં પ્રયોજાય છે.

अवहित्थ.

બેઉ હાથ શુકતુંડ કરી છાતીની સામા રાખવા, પછી ધીમે ધીમે તેના મોઢાં નીચાં કરતાં જવાં, તેને અવહિત્થ કહે છે, તેનાથી ગરીબનો નિઃશાસો, શરીરનું બતાવવું તથા બારીક અથવા પાતળું વિગેરે અર્થો બતાવાય છે.

वर्धमान.

બેઉ હાથ હંસપક્ષ કરી પોતાથી પરાઙ્મુખ રાખવા તેને વર્ધમાન કહે છે, આ અભિનય જાળીયું અથવા ગોખ વિગેરે ઉઘાડવામાં બતાવાય છે.

એ પ્રમાણે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત બે પ્રકારના હસ્ત સંક્ષેપથી કહ્યા, બીજા કેટલાએક અભિનયના હસ્ત આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવે તે તેના અર્થ ઉપરથી સિદ્ધ કરવા અને તે જાણી તથા પોતે પણ વાસ્તવિક વિચાર કરી વિદ્વાનોએ પ્રયોજવા.

અભિનયમાં આવતા બધી જાતના હસ્ત બતાવી શકવા અશકય છે, છતાં જે બહુધા જોવામાં આવે છે તે કહ્યા. બીજા પણ લૌકિક વ્યવહારમાં વપરાતા હસ્તના અભિનયો અર્થયુક્ત જણાય તે રસ અને ભાવ (સાત્વિકાદિ) ની અનુકૂળતા પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાથી આ નાટ્યમાં યોજવા. વળી દેશ, કાલ, પ્રયોગ અને અર્થની યોજના વિચારીને કહેલા હસ્તના પ્રયોગ બતાવવા, તેમાં સ્ત્રીઓએ તો અવશ્ય બતાવવા.

અભિનયમાં આવતા સર્વ હસ્તનાં રસ અને ભાવોથી થતાં કર્મો નીચે મુજબ છે—

ઉત્કર્ષણ, વિકર્ષણ, વ્યાકર્ષણ, શોભવું, બોલાવવું, મારવું, તિરસ્કાર કરવો, ભેળું કરવું, યુદ્ધ કરવું, રક્ષણ કરવું, છોડાવવું, પ્રેરવું, કંપાવવું, ત્યાગ કરવો, કાપવું, ચીરવું તથા છિદ્ર પાડવું. ઇ૦

પ્રયોગોમાં સર્વ હાથના અભિનયો જેમાં અર્થ જણાય છે એવા નેત્ર,

ભ્રકુટી અને મુખરાગની સાથે લોકોપચાર પ્રમાણે કરવા, કારણ કે નાટક કરવાનું સ્થાન, તેનો પ્રચાર અને તેની ક્રિયા જોઇને હસ્તના અભિનય કરવા.

ઉત્તમ પાત્રોએ અભિનયમાં પોતાના હાથ લલાટ સામે મધ્યમ પાત્રોએ છાતી સામે અને કનિષ્ટ પાત્રોએ નીચે રાખવા.

ઉપર બતાવેલ અભિનયોમાં જેનો પ્રચાર થોડો હોય તે અભિનયો મધ્યમ પાત્રોએ શરીરના મધ્ય ભાગમાં હાથ રાખીને બતાલવા તેમજ નીચ પાત્રોએ પણ અર્થની અનુકૂળતા પ્રમાણે મધ્ય ભાગમાંજ હસ્તથી અભિનય બતાવવા.

ઉપર બતાવેલ અભિનયો જે જે પ્રયોગમાં અને જેજે કાળમાં બતાવવાના કહ્યા છે, તેથી બીજી દશામાં તેજ અભિનયો અવસ્થાની અનુકુળતા પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયાથી કરવા.

ખેદ પામેલો, મુછિત, નીચ, નિંદ્રા પામેલો, શોક કરનાર, ગ્લાનિ પામેલો, સૂતેલ, હાથ પગ વગરનો, જડ, ઝોકાં ખોનાર, દરદી, અતિવૃદ્ધ, ભયયુક્ત, ટાઢથી ઠરી ગયેલ, કેફ ચડેલ, ગાંડો, વિચારમાં લીન થએલ તથા તપ કરનાર વિગેરે પુરૂષોએ હસ્તના અભિનય કરવા નહિ, પરંતુ તેવા તેવા સ્વભાવનું આચરણ કરવું તથા વિવિધ ભાવ અને રસયુક્ત "કાકુ" શબ્દ કરવો.

જે નાટ્યમાં હસ્તના અભિનયો આવતા હોય તેમાં નેત્રથી અવલોકન અને અર્થદર્શક વિસામાની સાથે વાચિક અભિનય કરવા.

નાટ્ય અને નૃત્તમાં અંગોનો (હસ્તનો) પ્રચાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. ૧ ઉત્તાન (સવળો) ૨ પાર્શ્વગ (પડખે રહેનાર) ૩ અધોમુખ (અવળો) અન્ય મતમાં નાટ્ય અને નૃત્તમાં હસ્તના પાંચ પ્રકાર છે. ૧ ઉત્તાન ૨ વર્તુલ ૩ ત્ર્યસ્ર ૪ સ્થિત ૫ અધોમુખ. આ પાંચેના આકાર નામ ઉપરથી જાણી લેવા.

चतुरस्त्र.

બેઉ હાથ ખટકા મુખ કરી છાતીની આગળ આઠ આંગળ છેટે સવળા રાખવા અને બેઉના ખભા તથા કોણીઓ સરખી રાખવી તે.

उद्वृत्त (तालवृत्त.)

બેઉ હાથ હંસ પક્ષ કરીને પંખાની પેઠે ફેરવવા તે.

तलमुख.

બેઉ હાથ ચતુર કરી અથવા હંસપક્ષ કરી તેને ત્રાંસા રાખી પોતાના મુખ સામી હથેળીઓ રાખવી તે.

स्वस्तिक.

તલમુખ હસ્તને સ્વસ્તિક હસ્તનું રૂપ અપાય તે.

विप्रकीर्ण.

સ્વસ્તિક હસ્તને છુટા પાડવા તે.

अरालखटका मुख.

અરાલ હસ્તને સ્વસ્તિકનું રૂપ આપી તેને છુટા કરવા તે.

सूचीमुख.

બેઉ હાથ સર્પશીર્ષ કરી તેની મધ્યમાં અંગુષ્ઠના મોઢાં ત્રાંસા રાખવાં તે; અન્ય મતમાં બેઉ હાથ સર્પશીર્ષ કરી તેને સ્વસ્તિક કરવા તથા અંગુષ્ઠ હથેળીમાં રાખવો તે સૂચીમુખ.

रेचित.

હાથ લાંબા કરી તેની હથેળીઓ સવળી રાખવી અથવા કાંઇક હંસપક્ષના જેવી રાખવી તે.

अर्धरेचित

ડાબો હાથ ચતુરસ્ર રાખી જમણો હાથ રેચિત કરવો તે.

उत्तानवंचित.

બેઉ ખભા અને કોણી સરખાં રાખીને બેઉ હાથ ત્રિપતાક કરવા અને હથેળીઓ કાંઇક ત્રાંસી નમતી રાખવી તે.

पल्लव.

બેઉ હાથના ખભા અને કોણી સરખાં રાખી પતાક કરી તેને કાંડેથી વાંકા રાખવા તે.

नितंब

ઉપર કહેલ પલ્લવ હસ્ત બાહુથી લાંબા રાખવા તે.

केशबन्ध.

બેઉ પતાક હસ્ત માથાના કેશને અડાડીને બેઉ પડખે સીધારાખવા તે.

लताख्य.

બેઉ હાથને બેઉ પડખે લાંબા રાખી તેની હથેળીઓ ત્રાંસી અને નમતી રાખવી તે.

करिहस्त.

એક હસ્તને લતાખ્યનું રૂપ આપી તેને ઉંચો કરી એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો અને બીજા હસ્તને ત્રિપતાકનું રૂપ આપી પોતાની તરફના કાન પાસે રાખવા તે.

पक्षवंचित.

બેઉ હાથ ત્રિપતાક કરી કરિહસ્તની માફક કાન પાસે સવળા રાખવા તે.

पक्षप्रद्योतक.

પક્ષવંચિત હસ્તને કાન પાસે ઉંધા રાખવામાં આવે તે.

गरुडपक्ष.

બેઉ હસ્ત ત્રિપતાક કરી તેને ઉંધા રાખવામાં આવે તે.

दंडपक्ष.

બેઉ હાથ હંસપક્ષ કરીને અવળા સવળા ફેરવવા અને તેમાં કોણીથી ખભા સુધીનો ભાગ લાંબો રાખવો તે.

ऊर्ध्वमंडलिन्.

ઉપર બતાવ્યા મુજબ હસ્ત રાખી તેને ઉર્ધ્વસ્થાનમાં ફેરવવા તે.

पार्श्वमण्डलिन.

ઉપર કહેલ હાથને એક પડખા તરફ રાખી ફેરવવા તે.

उरोमंडलिन.

હંસપક્ષ કરેલા બેઉ હાથ છાતી આગળ રાખી એક હાથથી બીજા હાથને વીંટતા હોઇએ અને બીજા હાથથી પહેલા હાથને ઉખેળતા હોઇએ એમ ફેરવવા તે.

पार्श्वावर्त.

બેઉ હાથ અરાલ તથા પલવ કરીને છાતી આગળ રાખી એક હાથથી બીજા હાથને પરસ્પર અર્ધમંડલ ફેરવવું તે આ અભિનયને ઉરઃપાર્શ્વાર્ધ મંડળ પણ કહે છે.

मुष्टिकस्वास्तिक.

બેઉ હસ્ત ખટકામુખ કરી તેનું મણિબંધ ઉપર સ્વસ્તિક કરવું તથા તેને કાંઇક ખેંચીને વાંકા રાખવા તે.

नलिनी पद्मकोष.

બેઉં હસ્ત પદ્મકોષ કરીને છાતી આગળ રાખી બંનેને અનુક્રમે વ્યાવર્ત અને પરિવર્ત કરવા અર્થાત્ અવળા સવળા ફેરવવા તે.

उल्बण.

બેઉ હસ્ત દલપલ્લવ કરી તેને માથા ઉપર ઉંચા રાખવા અને બેઉની તર્જનો પરસ્પર થોભવી તે.

ललित.

બંને હસ્ત પલ્લવ કરી માથે રાખવા તે.

वलित.

બંને હસ્ત લતાખ્ય કરી અપંર તથા સ્વસ્તિક કરવા અથવા મુષ્ટિક સ્વસ્તિક કરી માથા ઉપર પહોળા રાખવા, અથવા બંને હસ્ત ખટકામુખ કરી સામસામા અગ્રભાગ અડાડી તેના પાછળનો ભાગ ઉંચો અને બંને કોણીઓ નમતી રાખવી તે.

अन्य चतुष्प्रकार हस्त.

१ आवेष्टित, २ उद्वेष्टित, ३ व्यावर्तित, ४ परिवर्तित.

आवेष्टित—એક હસ્તની તર્જન્યાદિક આંગળીઓ અનુક્રમે બીજા હસ્તની તર્જન્યાદિક આંગળીઓવડે ઘણું અન્તરે ઢાંકવામાં આવે તે.

उद्वेष्टित—એક હાથની તર્જન્યાદિક આંગળીઓ બીજા હાથની તર્જન્યાદિ આંગળીઓથી ક્રમપૂર્વક બહારથી ઢાંકવામાં આવે તે.

व्यावर्तित—એક હાથની તર્જન્યાદિ આંગળીઓ અનુક્રમે બીજા હાથની તર્જન્યાદિ આંગળીઓવડે અંદરના ભાગમાંથી વીંટવામાં આવે તે.

परिवर्तित—એક હાથની તર્જન્યાદિ આંગળીઓ બીજા હાથની તર્જન્યાદિ આંગળીઓવડે બહારથી વીંટવામાં આવે તે.

ઉપર પ્રમાણે હસ્તના અભિનયો જાણવા.

નૃત્યમાં અને અભિનયમાં મોહું, ભ્રકુટી અને નેત્રની સાથે હાથવડે કરણો કરવાં.

ઉપર બતાવ્યા સિવાયના પણ કેટલાએક હસ્તના પ્રકાર છે.

१ तिर्यक, २ उर्ध्वसंस्थ, ३ अधोमुख, ४ अंचित, ५ अपविद्ध, ६ मंडलगति, ७ स्वस्तिक, ८ पृष्ठानुसारी, ९ उद्वेष्टित, १० प्रसारित, ११ आविद्ध, १२ कुंचित, १३ नम्र, १४ सरल, १५ आन्दोलित, १६ उत्सारित.

तिर्यक—પડખે રહેલો હાથ.

उर्ध्वसंस्थ—માથા ઉપર આકાશ તરફ ઉંચો કરેલો હાથ.

अधोमुख—પૃથ્વી તરફ રાખેલો હાથ.

अंचित—હાથને છાતી આગળથી માથાસૂધી લઈ જઈ તેને પાછો છાતી પાસે લાવવો તે.

अपविद्ध—હાથને છાતી આગળથી મંડલની પેઠે ફેરવતાં આગળ લઇ જવો અને તે મંડલ અપવિદ્ધને અનુસારે બહારના ભાગમાં વળતું કરવું તે.

मंण्डलगति—હાથને શરીરની ચારે બાજુ ફેરવવો અને તેનો ઉપયોગ તલવાર તથા બરછી વિગેરે ફેંકવામાં કરવો.

स्वास्तिक—ડાબા હાથવડે જમણા હાથના અને જમણા હાથવડે ડાબા હાથના કોણી અને ખભાના મધ્ય ભાગનો સ્પર્શ કરવો તે. આ અભિનય સૂર્યનું ઉપસ્થાન, આલિંગન અને નમસ્કાર વિગેરેમાં યોજાય છે. ઉપસ્થાનમાં માથા ઉપર સાથીયાની પેઠે હાથ રાખી હથેળી સૂર્ય સામી રાખવી, મળવામાં પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે છાતી આગળ સ્વસ્તિક કરી પોતાની સામે હથેળીઓ રહે તેમ રાખવા અને નમસ્કારમાં હથેળીઓ જમીન તરફ રાખવી. એ પ્રમાણે જ્યાં વિશેષ ખુલાસો ન કર્યો હોય ત્યાં લોક વ્યવહારથી જાણી લેવું.

पृष्टानुसारी—બરડા તરફ પાછળ રાખેલો હાથ.

उद्वेष्टित—પોતાના સ્થાનથી નિકળીને મણિબંધ નામની વર્ત્તનાનો આશ્રય કરનાર હોય તે.

प्रसारित—અગ્રભાગમાં લાંબો કરેલો હાથ.

आविद्ध—પોતાની તરફ એકદમ ખેંચેલો હાથ.

कुंचित—જે હાથ કોણીથી વળેલો હોય તે. આ અભિનય મારવામાં, જમવામાં અને પીવામાં યોજાય છે.

नम्र—હાથ કાંઇક વાંકો રાખવામાં આવે તે. આ અભિનય સ્તુતિ તથા પુષ્પ ધારણ કરવામાં યોજાય છે.

सरल—જે હાથ બન્ને પડખે પહોળા તથા ઉંચા અને નીચા સીધા રાખવામાં આવે તે.

आन्दोलित—હાથ હલાવવો તે. તે તેજ કાર્યમાં યેજાય છે.

उत्सारित—જે હાથ પોતાને પડખેથી બીજે પડખે લઇ જવામાં આવે તે. આ ભેદ મનુષ્યોને નિવારણ કરવામાં યોજાય છે.

આ હસ્તના ભેદ કરણોમાં આવે છે, માટે નર્તકોએ જાણી લેવા.

अंस (खभा)ना भेद.

१ एकोचि, २ कर्णलग्न ३ ऊच्छ्रित, ४ स्नस्त, ५ लोलित, लक्षणो नामथी जाणी लेवां.

મુઠી તથા ભાલુ મારવામાં "એકોચ્ચ", મળવામાં તથા ટાઢમાં "કર્ણ-લગ્ન", હર્ષ તથા ગર્વમાં "ઉચ્છ્રિત", સુખ તથા દુઃખમાં "સ્રસ્ત" અને મુર્છામાં, વિટના નાચવામાં તથા હાસ્યમાં "લોલિત" યોજાય છે.

वक्षःस्थल (छाती)ना भेद.

१ आभुग्न, २ निर्भुग्न, ३ प्रकंपितः ४ उद्वाहित, ५ सम.

आभुग्न—છાતી નીચી તથા બરડો ઉંચો અને બેઉ ખભા વધારે વાંકા રાખવા તે. આ અભિનય સંભ્રમ, ખેદ, મુર્છા, શોક, ભય, વ્યાધિ, હૃદય શિલ્પ, ટાઢ, વરસાદ અને લજ્જામાં બતાવાય છે.

निर्भुग्न—છાતી ઉંચી તથા બરડો નીચો અને બેઉ ખભા પાછળ પડતા રાખવા તે. આ અભિનય સજડ થવું, માન કરવું, આશ્ચર્ય જોવું, સત્ય બોલવું, "હું" એમ ગર્વ વચન કહેવું તથા અધિક ગર્વ કરવો વિગેરે અર્થોમાં તેમજ લાંબો નિઃશાસો નાંખવો, બગાસું ખાવું તથા સ્ત્રીઓને વિબ્બોક કરવું વિગેરેમાં બતાવાય છે.

प्रकंपित—વારંવાર છાતી ધ્રુજાવવી તે. આ અભિનય હસવામાં, રોવામાં, શ્રમમાં, ભયમાં, શ્વાસમાં, ઉધરસમાં તથા હેડકીના વ્યાધિમાં નાટ્યજ્ઞ પુરૂષોએ અર્થાનુસાર યોજવું.

उद्वाहित—છાતીને ઉંચી રાખવી તે, આ અભિનય ઉચ્છ્વાસ, દર્શન અને બગાસું ખાવામાં યોજાય છે.

सम—સર્વ અવયવો સરખા રાખીને છાતીને ઉંચી નીચી નહિ, રાખતાં સૌષ્ઠવયયુકત રાખવી તે.

पार्श्व (पडखां) ना भेद.

१–नत–२–समून्नत–३–प्रसारित–४–विवर्तित–५–अपसृत.

नत—કેડને તથા પડખાંને કાંઈક વાંકાં રાખવાં તથા ખભો કાંઇક નમતો રાખવો તે.

समुन्नत—જે પડખું નમતું રાખેલ હોય તેની બાજુના ભાગમાં ખભો પડખુ અને કેડ ઉચાં રાખવાં તે.

प्रसारित—બેઉ પડખાં લાંબાં કરવાં તે.

विर्वातित—ત્રિક ભાગ ફરે એવી રીતે પડખું ફેરવવું તે.

अपक्रान्त—વિવર્તિત કરી તેને પાછું ફેરવું તે.

પાસે જવામાં "નત," પાછું ખસવામાં "સમુન્નત" અતિ હર્ષાદિકમાં "પ્રસારિત," ફરવામાં "વિવર્તિત" અને નિવૃત્ત થવામાં 'અપક્રાન્ત'યોજાય છે.

उदर (पेट) ना भेद.

१–क्षाम–२–खल्ल–३ पूर्ण.

દુબળું હોય તે "ક્ષામ" ખાડો પડેલો હોય તે "ખલ્લ" અને ફુલેલ હોય તે 'પૂર્ણ' કહેવાય છે.

હાસ્ય, રૂદન, નિઃશ્વાસ અને બગાસામાં 'ક્ષામ' વ્યાધિ, તપ, ભ્રાન્તિ અને ભુખમાં "ખલ્લ' તથા ઉચ્છ્વાસ, જાડું અને વ્યાધિમાં 'પૂર્ણ' યોજાય છે.

कटि (केड)ना भेद.

१ छिन्ना २ निवृता ३ रेचिता ४ कांपिता ५उद्वाहिता.

छिन्ना—કેડને વચમાંથી હલાવવી તે.

निवृत्ता—મોઢું અવળું રાખીને કેડ સીધી રાખવી તે.

रेचिता—કેડને ચોતરફ નમાવવી તે.

कंपिता—તુરત કેડને વાંકી કરવી તે.

उद्वाहिता—પડખાં અને નિતંબ ભાગથી કેડ ઢંકાએલી હોય તે.

વ્યાયામ, ભ્રાન્તિ અને ફેંકવામાં " છિન્ના "; વલોવવામાં " નિવૃત્તા"; ફરવામાં " રેચિતા "; કુબડો, ઠુંકો અને નીચની ચાલમાં " કંપિતા " અને જાડા માણસની ચાલમાં તથા સ્ત્રીઓની લજ્જાયુક્ત ચાલમાં " ઉદ્વાહિતા " યોજવી.

ऊरु (साथळ)ना भेद.

१ कंपन, २ वलन, ३ स्तंभन, ४ उद्वर्तन, विवर्तन.

कंपन—વારંવાર પાની ઉંચી નીચે કરવાથી સાથળનું કંપાવવું તે.

वलन—કોઇ વખત ગોઠણ અંદરના ભાગમાં રહે તે.

स्तंभन—સાથળને સજ્જડ અને સ્થિર રાખવામાં આવે તે.

उद्वर्तन—પાનીનો ભાગ અંદર અને ફણાનો ભાગ બહાર વારંવાર તરછોડાય તે.

विवर्तन—જેમાં પાની અંદરના ભાગમાં રહે તે.

અધમ પાત્રોની ચાલમાં " કંપન ", સ્ત્રીઓની સ્વેચ્છા ગતિમાં "વલન" ભય અને ખેદમાં " સ્તંભન ", વ્યાયામ (કસરત) તાંડવમાં " ઉદ્વર્તન " તથા ભ્રાન્તિયુક્ત ફરવામાં " વિવર્તન " યોજાય છે.

બીજા ભેદો લોકોમાં જેવી રીતે જોવામાં આવતા હોય તેવી રીતે ગ્રહણ કરવા.

जंघा (जांघ)ना भेद.

१ आवर्तित, २ नत, ३ क्षिप्त, ४ उद्वाहित, ५ परिहृत.

आवर्तित—જેમાં જમણો પગ ડાબી તરફ અને ડાબો પગ જમણી તરફ લઇ જવામાં આવે તે. કેટલાએક જાંઘના સ્વસ્તિક યોગને પણ ક્રમે કરીને આવર્તિત કહે છે.

नत—જંઘાને નમાવવી તે.

क्षिप्त—જંઘાને બહારના ભાગમાં ફેરવવી તે.

उद्वाहित—જંઘાને ઉંચી લેવી તે.

परिवृत—(વિવર્તિત)—ઉદ્વાહિતથી વિપરીત ક્રિયા કરવી તે.

વિદૂષકના ફરવામાં "આવર્તિત", સ્થાન અને આસન વિગેરેમાં "નત" વ્યાયામ વિગેરેમાં "ક્ષિપ્ત", વક્રગતિમાં" ઉદ્વાહિત " અને તાંડવ આદિમાં " પરિવૃત્ત યોજાય છે.

पादकर्म.

પગના ૭ પ્રકાર છે. १ उद्घटित, २ समग्र, ३ अग्रतलसंचर, ४ अंचित, ५ कुंचित, ६ समपाद.

उद्घटित—જમીન ઉપર પગનો ફણો મુકી પછી પાની વડે જમીન ઠોકવી તે આ અભિનય કરણમાં અનુકરણને માટે પ્રયોગાય છે, તેમાં મધ્યમ પ્રચાર ત્યાગીને એક અથવા બહુ વખત પ્રયોજવો.

समग्र—જમીન ઉપર સ્વાભાવિક સરખા પગ મુકી રહેવું તે. આને "સમપાદ" પણ કહે છે, તે સ્વાભાવિક અભિનયમાં તથા અનેક કરણોમાં યોજાય છે. પાદરેચિતમાં તેને ફરીથી ચંચળ કરવો.

अग्रतलसंचर—જેની પાની ઉંચી અને અંગુષ્ઠ લાંબો તથા આંગળીઓ સરખી શોભતી રહે તે. આ અભિનય પીડવું, ઠોકવું, વધ કરવો, જમીન ઠબકારવી, ફરવું, ધાસ્તી તથા ભ્રાન્તિ વિગેરે અર્થોમાં યોજવો.

अंचित—જેની પાની જમીન ઉપર રહે અને ફણો ઉંચો રહે તથા આંગળીઓ સરખી શોભતી રહે તે. આ અભિનય "પાદાગ્રતલસંચારમાં" 'વર્તિતોદ્વર્તિતમાં" તથા ' અતિક્રાન્તક્રમ"માં પ્રયોજાય છે.

कुंचित—પગની પાની ઊંચી તથા આંગળીઓ ઉંચી રાખી પગનો મધ્યભાગ વાંકો રાખવો તે. આ અભિનય અતિક્રાન્તક્રમમાં તથા ઉંચી વસ્તુ પકડવામાં યોજાય છે.

सूचीपाद—જમણા પગની પાની ઊંચી રાખી અંગુઠ જમીનને અડાડવો અને ડાબો પગ સ્વાભાવિક રીતે જમીન ઉપર મુકવો તે. આ અભિનય નૃત્તમાં તથા અન્તઃપુર કરણમાં અને નુપુર પહેરવામાં યોજાય છે.

ઉપર બતાવેલ પગનું કર્મ ગોઠણ તથા સાથળનાં કર્મની સાથેજ કરવું, કારણકે પગનું કર્મ કરવાથીજ ગોઠણ તથા સાથળ ફરે છે, માટે બન્નેનું સાથે ફરવું તેનેજ પાદસંચારી કહે છે.

चारीविधान.

અંગોએ સહિત જે હુસ્તપાદાદિનું ચાલવું તેને વ્યાયામ કહે છે, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર અવયવોવડે અમુક રિતીથી જે વ્યાયામ કરવામાં આવે તેને ચારી કહે છે.

એક ચરણના પ્રચારને "સંચારી" બે ચરણના પ્રચારને "કરણ" ત્રણ અથવા વધારે કરણોના સમુહને 'ખંડ" અને ત્રણ અથવા ચાર ખંડના સંયોગને "મંડલ" કહે છે.

ચારીઓવડે નૃત્ય, ચેષ્ટિત અને શસ્ત્રમોક્ષ કરાય છે, તેમજ યુદ્ધમાં પણ ચારી યોજવામાં આવે છે, આ નાટ્યશાસ્ત્રનો આરંભ ચારીમાંજ રહ્યા છે અને તેનું કાંઈ પણ અંગ ચારી વિના બની શકતું નથી, માટે પ્રથમ ચારીવિધાન જાણવાની જરૂર છે.

१ समपादा, २ स्थितावार्ता, ३ शकटास्या, ४ अधिका, ५ चाषगति, ६ विच्युता, ७ अलकाक्रीडिता, ८ बद्धा, ९ उरूद्वृत्ता, १० अंगिता, ११ उत्स्यंदिता, १२ जनिता, १३ स्यन्दिता, १४ अपस्यन्दिता, १५ समोसरितवल्ली, १६ मतल्ली.

આ સોળ ચારીઓને "ભૌમી" કહે છે.

१ अतिक्रान्ता, २ अपक्रान्ता, ३ पार्श्वक्रान्ता, ४ उर्ध्वजानु, ५ सूची, ६ नूपुरपादिका, ७ दोलपादा, ८ क्षिप्ता, ९ आविद्धा, १० वृत्ता, ११ वि-

ध्रुत्क्रान्ता, १२ अलाता, १३ भुजंगत्रासिता, १४ मृगप्लुता, १५ दंडपादा, १६ भ्रमरी.

આ સોળ ચારીઓને "આકાશિકી" કહે છે.

लक्षण.

समपादा—બન્ને પગ જોડાજોડ સરખા રાખી તેના બધા નખો પણ બરાબર સરખા રાખવા તે.

स्थितावार्त्ता—એક પગ જમીન ઉપર ખેંચી જઇ તેવડે ગોળ મંડળ કરી તે લઇ લીધા પછી બીજો પગ તેજ જગો તરફ લાંબો કરવો તે.

शकटास्या—નીચે બેસીને એક પગ તલસંચર કરી લાંબો કરવો તથા છાતી ઉંચી રાખવી તે.

अर्धिका—જમણા પગને ડાબા પગવડે ધોતા હોઇએ તેમ ઉભા રહી, પછી તેને ખસેડી લઇ જઇએ તે.

चाषगति—પ્રથમ જમણો પગ લાંબો કરી તેને લઇ લેવો અને પછીથી ડાબો પગ જમણા પગ તરફ લઇ જવો તે.

विच्युता—સમપાદાના બન્ને પગ છુટા કરીને પાદાગ્રવડે જમીન ઠોકવી તે.

अलकाक्रीडिता—બન્ને પગ તલસંચર કરી તે વડે કુદકો મારી એક વખત આગળ અને એક વખત પાછળ પડવું તે.

बद्धा—બન્ને ગોઠણના નીચેના નળાને સામસામા સાથીયાની માફક ત્રાંસા રાખી બન્ને સાથળ હલાવવા તે.

ऊरूद्वृत्ता—એક પગ તલસંચર કરી તેની પાની ઉંચી કરવી તથા પગનો નળો અંચિત તથા ઉદ્વૃત્ત કરવો તે.

अंगिता—પ્રથમ એક પગ અગ્રતલસંચર કરી તેને આગલા ભાગ ઉપર મુકી પછી તેવીજ રીતે પાછો મુકવો અને બીજો પગ જમીન સાથે ઘસવો તે.

उत्स्यन्दिता—એક ચરણ રેચક પ્રમાણે બહારના ભાગમાંથી અથવા અંદરના ભાગમાંથી હળવે હળવે ખસેડવો તે.

जनिता—એક હાથની મુઠી વાળી છાતી પાસે રાખવી અને બીજો હાથ સીધો લટકતો રાખવો તથા એક પગ તલસંચર કરવો તે.

स्यन्दिता—ડાબો પગ સરખો રાખી જમણો પગ પાંચ તાલ પહોળો કરી પડખામાં નીચે મુકવો તે.

अपस्यन्दिता—જમણો પગ ઉભો રાખી ડાબો પગ પાંચ તાલ પહોળો કરવો તે.

समोसरितवल्ली—બન્ને પગ તલસંચર કરી તેવડે આગળ ચાલી પાછા ખસવું તે. આ ચારી વ્યાયામમાં યોજવી.

मतल्ली—બન્ને પગનું જંઘાસ્વસ્તિક કરી તેના બન્ને તળીયાં તમામ જમીનને અડાડવાં, પછી બન્ને પાદ અર્ધત્ર્યસ્ર કરી આગળ ચાલવું અને પછી પાછળ ખસવું એમ ફેરવવા. આ ચારી તરૂણમદમાં યોજવી.

ઉપરની "ભામી" ચારીઓ કરણોમાં યોજાય છે.

अतिक्रान्ता—એક પગ કુંચિત કરી ઉંચો લઈ આગળ લાંબો કરવો, પછીથી તેને ઉંચો કરી નીચે પાડવો તે.

अपक्रान्ता—એક પગને સાથળના ભાગમાંથી વળેલો રાખી અપક્રાન્તક્રમ કરવો તથા બંને હસ્ત પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા તે.

पार्श्वक्रान्ता—પ્રથમ એક પગ કુંચિત કરી તેનો ગોઠણ સ્તનપર્યંત ઉંચો કરી દ્વિતીયપાદ ઉદ્ઘાટિત કરવો તે.

ऊर्ध्वजानु—પ્રથમ એક ચરણ કુંચિત કરી તેનો ગોઠવણ સ્તન પર્યન્ત ઉંચો લઇ બીજો પગ સ્થિર કરવો તે

सूची—એક પગ કુંચિત કરી તેનો ગોઠણ ઉંચો લઇ તેને ફણાથી જમીન ઉપર પછાડવો તે.

नूपुरपादिका—પ્રથમ એક ચરણુ વાંસા તરફ અંચિત કરી પછીથી અગ્રતલવડે જમીન ઉપર પછાડવો તે.

दोलपादा—એક પગ કુંચિત કરી તેને ઉંચો કરી એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો, પછી તેને અંચિત કરી નીચે પાડવો તે.

क्षिप्ता—એક પગ કુંચિત કરી તેને ઉંચો કરવો, ફરીથી પોતા તરફ ખેંચી અંચિત કરવો તથા બન્ને ગોઠણુ સ્વસ્તિક રાખવા તે.

आविद्धा—પ્રથમ ચરણ વડે સ્વસ્તિક કરી આગલો પગ કુંચિત કરી લાંબો કરી પછીથી નીચે પાડી અંચિત કરી આવિદ્ધ કરવો તે.

वृत्ता—એક પગ વાંકો રાખી તેને વીંટી, ઠેક મારી નીચે પડવું તથા બીજા પગનો ગોઠણુ નીચે રાખવો તે.

विद्युत्क्रान्ता—વાંસા તરફ એક પગ વાંકો રાખી પછી ડોક લાંબી કરવી અને ત્યારપછી તેને વાંકો કરી ગોળ કુંડાળાની પેઠે ફેરવવો તે.

अलाता—એક પગ વાંસા તરફ તમામ વાળી અંદર પડતો રાખી પછી તેની પાની હેઠે પછાડવી તે.

भुजंगत्रासिता—એક પગ કુંચિત કરી, ઉંચો કરી, પછી જંઘાને જરા વાંકી કરી તેને વિવર્ત કરવી તેમજ કેડ અને ગોઠણો વિવર્ત કરવા તે.

मृगप्लुता—પ્રથમ અતિક્રાન્તક્રમ કરી ઉંચે કુદી નીચે પડવું તથા જાંઘને અંચિત કરી ઉપર ક્ષિપ્ત કરવો તે.

दंडपादा—પ્રથમ એક પગ નૂપુર કરી આગળ લાંબો કરવો તથા ક્ષિપ્ત અને આવિદ્ધ કરવો તે.

भ्रमरी—પ્રથમ અતિક્રાન્તક્રમ કરી ત્રિક (કેડનો સાંધો) ને ફેરવવું તથા બીજો પગ ફેરવવો તેમજ જરા હલાવવો તે.

આ "આકાશિકી" ચારીઓ ધનુષ, વજ્ર તથા તલવાર વિગેરે શસ્રો ફેંકવામાં યોજાય છે.

નાટક ભજવનાર પુરૂષે અનુકુળતા પ્રમાણે બન્ને હાથ બન્ને પગની આગળ પડખે અથવા પાછળ રાખવા.

જે સ્થાનમાં પગ હોય તેજ તરફ હાથ રાખવો અને જે તરફ હાથ હોય તે તરફ ત્રિક રાખવું, એ પ્રમાણે પગની સ્થિતિ જોઇને બીજાં ઉપાંગો યોજવાં.

ચારી અથવા કરણ કરી રહ્યા પછી પગ જેમ જમીન ઉપર મુકવામાં આવે છે તેમ હાથ પણ પોતાનું કર્મ સમાપ્ત થઇ રહ્યા પછી કેડ ઉપર મુકવામાં આવે છે.

ચારીની પહેલાં અને પછીથી અવશ્ય કોઇ પણ સ્થાનથી ઉભા રહેવું પડે છે, માટે સ્થાનભેદ જાણવા જોઇએ.

स्थानभेद.

१ वेष्णव, २ समपाद, ३ वेशाख, ४ मंडल, ५ आलीढ ६ प्रत्यालीढ.

वैष्णव—બન્ને પગ અઢી તાલ (ત્રીશ આંગળ) ને અંતરે રાખી તેમાંથી એક પગ ઉભો રાખી બીજો પગ ત્રિકોણાકાર કરી પક્ષસ્થિત રાખી પાની ઉંચી રાખી આંગળીઓ જમીન ઉપર અડકાવવી અને બીજાં અંગો સૌષ્ઠવ રાખવાં તે. આ સ્થાનના દેવતા વિષ્ણુ છે, આ સ્થાન વડે સ્વાભાવિક સંલ્લાપ કરવો.

આ સ્થાન વિવિધ કાર્યોમાં આવનારા ઉત્તમ તથા મધ્યમ પુરૂષોએ ચક્ર ફેરવવામાં, ધનુષ ધારણ કરવામાં, ધીરજમાં તેમજ શુદ્ધ અંગની લીલાઓમાં યોજાય છે. એજ સ્થાનને ઉલટી રીતે કરી તે વડે પ્રણય કોપ બતાવવો તેમજ ઠપકો દેવામાં, હર્ષમાં તથા ઉદ્‌વેગમાં પણ યોજાય છે. વળી ઉગ્રતા, ચિન્તા, મતિ, સ્મરણ, દીનતા, ચંચળતા, અતિમંત્ર તથા શક્તિમાં તેમજ શૃંગાર, અદ્‌ભુત, બિભત્સ અને વીરમાં પણ પ્રયોજાય છે.

समपाद—બન્ને પગ એક તાલ (બાર આંગળ) છેટે સરખા સીધા અને અંગ સૌષ્ઠવપૂર્વક રાખવા તે. આ સ્થાનના દેવતા બ્રહ્મા છે. આ સ્થાનવડે વિપ્રોને મંગળ વસ્તુ ધારણ કરાવાય છે, પક્ષીનું નિરૂપણ તથા કૌતુક પણ બતાવાય છે તેમજ સ્વસ્થ, રથમાં બેઠેલ, વિમાનમાં બેસનાર, બ્રહ્મચારી વિગેરે તથા ઉભા રહેવામાં પણ આજ સ્થાન યોજવું.

वैशाख—બન્ને પગ ત્ર્યસ્ર (ત્રમ ખૂણાપડે તેમ એક આંગળ અને બીજો તેને અરધે પગલે) મુકી એક વેંત છેટે રાખી પક્ષસ્થિત રાખવા તે. આ સ્થાનના સ્વામી કાર્તિકેય છે. આ સ્થાન ઘોડા ઉપર બેસવું, વ્યાયામ કરવો, નિકળવું, ધનુષ ધારણ કરવું તથા રેચક પ્રયોગોમાં યોજાય છે.

मंडल—બન્ને પગ ચાર તાલને છેટે રાખવા તથા ત્રિકોણાકાર રાખી પક્ષસ્થિત રાખવા તથા કેડ ગોઠણની બરાબર સરખી રાખવી તે. આ સ્થાનના દેવ ઇન્દ્ર છે. આ સ્થાનવડે ધનુષ, વજ્ર, અને શસ્ત્રો યોજવાં તેમજ હાથી ઉપર બેસવું તથા મહાન પક્ષીઓનું અવલોકન આથીજ કરવું.

आलीढ—મંડળ સ્થાનનો જમણો પગ લાંબો કરવો તે. આ સ્થાનના દેવતા રૂદ્ર છે. આ સ્થાનવડે વીર અને રૌદ્ર રસનું કાર્ય કરવું તેમજ સામસામો વાદ, ક્રોધ, અસહ્યનતા, મલ્લોની લડાઈ, શત્રુઓનું અવલોકન, અભિદ્રવણ તથા શસ્ત્રો ફેંકવાં વિગેરે કરાય છે.

प्रत्यालीढ—આલીઢથી વિપરીત અર્થાત્ જમણા પગનો સંકોચ કરી ડાબો પગ લાંબો રાખવો તે.

જે શસ્ત્ર આલીઢવડે સાધેલું હોય તેને પ્રત્યાલીઢવડે ફેંકવું, તેમજ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો ફેંકવામાં પણ પ્રત્યાલીઢ સ્થાન યોજવું.

શસ્ત્રો મુકવામાં ચાર પ્રકારના ન્યાય છે.

१ भरत, २ सात्वत, ३ वृषगण्य, ४ कैशिक.

ભરતમાં કેડ કાપવા માટે, સાત્વતમાં પગ કાપવા માટે, વર્ષગણ્યમાં છાતી છેદવા માટે અને કૈશિકમાં મસ્તક કાપવા માટે શસ્ત્ર ફેંકવામાં આવે છે.

જુદી જુદી જાતની ચારીઓથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહેલા ન્યાયોવડે વિવિધ શસ્ત્રો ફેંકવામાં અનેક રીતિઓ યોજવી.

તેમને (ભરતાદિકને) ન્યાય કહેવાનું કારણ એ છે કે ન્યાયથીજ ઉત્પન્ન થએલા અને ન્યાયનોજ આશ્રય કરીને રહેલા અંગહારોથી યુદ્ધોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

युद्धविधान.

ડાબા હાથમાં ઢાલ લઇ તથા જમણા હાથમાં શસ્ત્ર (તલવાર) ઝાલી પછી યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે ફરવું, પ્રથમ બન્ને હાથ લાંબા કરી પછીથી યોગ્ય રીતે ટુંકા કરી ઢાલને પછવાડે અથવા એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવી, વળી શસ્ત્ર ફેંકનાર પુરૂષે પોતાના માથાનો તપાસ રાખવો, અને તે શસ્ત્રવડે સામાના શિરનું અનુસંધાન રાખવું અથવા તો તેની ડોક ઉપર શસ્ત્ર અથડાવવું (વાગે નહિ તેમ) તેમજ ફરીથી ખડ્ગવાળો હાથ સુંદર લાગે તેમ ઉંચો કરી બીજા હાથમાં રહેલ ઢાલવડે માથાનું અનુસંધાન કરવું, એ રીતે ભરત ન્યાયમાં શસ્ત્ર મુકવાની રીતિ કરવી.

સાત્વત ન્યાયમાં ઢાલ અને તલવાર ફેરવવાની રીતિ તો પૂર્વ પ્રમાણેજ છે, પરંતુ શસ્ત્ર વાંસા તરફ કરવું એટલુંજ વિશેષ છે.

વર્ષગણ્ય ન્યાયમાં ગતિ તો સાત્વતની પેઠેજ છે, ખડ્ગ તથા ઢાલ પણ તેમજ ફેરવવાં, માત્ર મસ્તકની તપાસ રાખી તેમાં શસ્ત્ર મારવું નહિ, પરંતુ તેનો ઘા છાતીમાં કે ખભામાં કરવો.

કૈશિક ન્યાયની રીતિ પણ ભરતના જેવીજ છે, પરંતુ એમાં ઘા મસ્તક ઉપર કરવો.

ધનુષ, વજ્ર, ખડ્ગ અને બીજાં શસ્ત્રો મુકવાની રીતિ ઉપર પ્રમાણે જાણવી.

રંગભુમિમાં પ્રહાર કરવો, પરંતુ કોઈને પ્રત્યક્ષ (ખરેખર) કાપવું નહિ, ચીરવું નહિ કે રૂધિરસ્રાવ પણ ન થવા દેવો.

બુદ્ધિમાન પુરૂષે રાજાની આજ્ઞાવડે શસ્ત્ર મારવાની ક્રિયા કરવી અથવા ઉત્તમ અભિનયવડે વિધિથી છેદનારી ક્રિયાઓ બતાવવી.

व्यायाम.

કસરત સુંદર અંગો તથા શોભતા અંગહારોવડે ગાયનના લય અને તાલની સાથે બતાવવી.

કસરત જાણનાર પુરૂષોએ અંગનું સૌષ્ઠવ (સુંદરતા) બતાવવામાં અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણકે, સર્વ શોભા અંગોના સૌષ્ઠવમાંજ રહી છે, માટે કોઇ પણ જન સૌષ્ઠવ રહિત હોય તો તે જરા પણ નાટ્ય કે નૃત્યમાં શોભતો નથી.

सौष्टव लक्षण.

જે અંગ ચંચળતા વિનાનું, વાંકુ નહિ, અચળ, ઉગ્રતા વિનાનું અને અશિથિલ હોય તે.

જેમાં સીધા ઉભા રહી કેડ અને કાન એક સીધી લીંટીમાં રહે તેમજ કોણી, ખભા અને ડોક પણ બરાબર સરખી રહે તેને સૌષ્ઠવ કહે છે. આ સૌષ્ઠવમાં મધ્યમ અને ઉત્તમ પાત્રોએ અવશ્ય યત્ન કરવો, કારણકે નાટ્ય અને નૃત્ય એ બન્ને સૌષ્ઠવમાંજ રહેલ છે.

અંગચતુરસ્ત્ર—બન્ને હાથ કેડ તથા નાભિની પાસે રાખવા, છાતી કાંઈક ઉંચી રાખવી અને વૈષ્ણવ સ્થાન કરવું તે.

धनुष कार्य.

ધનુષનાં ચાર કાર્ય છે.

१ **परिमार्जन**—સાફ કરવું.

२ **आदान**—થોભવું.

३ **संधान**—નિશાન સાધવું.

४ **मोक्षण**—ફેંકવું.

योग्या.

રંગભુમિ ઊપર યુદ્ધ પ્રસંગો બતાવવામાં આવે છે, માટે પ્રથમથીજ પાત્રોને કસરત શીખવવી જોઇએ.

પ્રથમ તો શરીર બળવાન કરવા માટે શરીરે તેલ ચોળી બુદ્ધિમાન પુરૂષે કોઈ ભીંત સાથે અથવા ખાલી જમીન ઉપર કસરત કરતાં શીખવું; અદ્ધર કસરત કરવામાં ભય છે, માટે ઘણું કરી ભીંત વિગેરે કોઇનો આશ્રય લઈ કસરત કરવી, તેમાં બળ વધારવાને માટે નસ્ય અર્થાત્ નાકમાં તેલનાં ટીપાં પાડવાં, અને બસ્તી (ગુદામાં પિચકારી મારવી)નું સેવન કરવું, ખોરાક સ્નિગ્ધ એટલે ઘી દૂધવાળો લેવો, તથા શરબત વિગેરે પીવાના પદાર્થો લેવા, કારણકે આકારને આધીન બળ છે, અને બળ હોય તોજ કસરત થઈ શકે છે, જેથી કસરત કરવા માટે ખોરાક લેવામાં બહુ કાળજી રાખવી.

ઝાડા વિગેરેની જેને શુદ્ધિ ન હોય, થાકેલો હોય, ઉતાવળો હોય, અતિ ભુખ્યો હોય, ઘણું જમેલ હોય, બહુ જળ પીધેલ હોય તથા તરશ્યો હોય તેવાએ કસરત કરવી નહીં.

જેઓએ શારીરિક ક્રિયાઓ શીખવી હોય તેઓએ સ્થિર અને સુંદર શરીરવડે તથા ચતુરસ્ત્ર છાતીવડે કસરત કરવી. અને જયાં પરસ્પર કસરત કરવી હોય ત્યાં ચારીવિધાન પ્રમાણે ક્રિયા કરવી.

मंडल विधान.

१ अतिक्रान्त, २ विचित्र, ३ ललितसंचर, ४ सूचीविद्ध, ५ दंड-पाद, ६ विद्वत्त, ७ अलातक, ८ वामविद्ध, ९ ललित, १० क्रान्त, ११ भ्रमर, १२ आस्कांदित, १३ आवर्त, १४ समोसरित, १५ एलकाक्रीडित, १६ अंगित, १७ शकटास्य, १८ अध्यर्ध, १९ पिष्टकुट्ट, २० चाषगत.

अतिक्रान्त—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તેને ઉદ્‌વાહિત કરવો તથા ડાબો અલાત કરવો અને જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો તે.

विचित्र— પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તેજ પગવડે નિકુટ્ટન કરવું, પછી ડાબે પગે આસ્યન્દિત કરી જમણા પગ વડે પાર્શ્વક્રાન્ત કરવું, ત્યાર પછી ભુજંગત્રાસિત કરી જમણો અતિક્રાન્ત કરવો, વળી જમણો ઉદ્વૃત્ત કરી ડાબો અલાત કરવો,ફરીથી ડાબો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી સૂચી કરવો, વળી જમણો પગ વિક્ષિપ્ત કરી ડાબો પગ અપક્રાન્ત કરવો તે.

ललितसंचर--પ્રથમ જમણો પગ ઉર્ધ્વજાનુ કરી સૂચી કરવો, અને પછીથી ડાબો પગ અપક્રાન્ત કરી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો, તેમજ અનુક્રમે ડાબો સૂચી કરી ભ્રમરક કરવો, પછી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત અને ડાબો અતિક્રાન્ત કરવો, વળી જમણો સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો તથા જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો, તેમજ ડાબો અતિક્રાન્ત કરી પછીથી બન્ને પગવડે છિન્ન કરણ કરવું, અને ડાબા પગવડે રેચિત કરી છેવટ બાહ્ય ભ્રમરક કરવું તે.

सूचीविद्ध—પ્રથમ ડાબો પગ ઉભો કરી જમણો સૂચી કરવો, ફરીથી ડાબો અપક્રાન્ત કરી જમણો પાર્શ્વગત કરવો, પછીથી ડાબો સૂચી કરી ત્રિકને ફેરવવું, વળી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો અતિક્રાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત તથા જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો તે.

दंडपाद—જમણો પગ જમણી તરફ રાખી દંડક્રમ કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકને ફેરવવું, વળી જમણો ઉદ્ધત કરી ડાબો અલાત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી એનેજ દંડપાદ કરવો, છેલ્લે ડાબો સૂચી કરી ત્રિકને ગોળ ફેરવવું તે.

विद्युत्त—પ્રથમ જમણા પગને જનિત કરી તેવડે નિકુટ્ટન કરવું, વળી ડાબાવડે આસ્કંદિત કરી જમણાથી ઉત્તંભિત કરવું, ડાબો પગ અલાત કરી જમણો સૂચી કરવો, ફરીથી ડાબો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી જમણો આક્ષિપ્ત કરવો તેમજ ત્રિકને ગોળ ફેરવવું, એક દંડપાદ કરી લાંબો કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકને ફેરવવું તથા જમણો પગ ભુજંગત્રાસિત કરી ડાબો અતિક્રાન્ત કરવો તે.

अलातक—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો અલાત કરવો, એ ચારીઓવડે ફર્યા પછી એક ગોળ ચક્કર લલિત પાદવડે ઉપર કહેલ ચારીઓની સંખ્યા જેટલી અથવા સાત કરી ફરીથી જમણો પગ અતિક્રાન્ત કરી અને ડાબો પણ અતિક્રાન્ત કરી ભ્રમરક કરવો.

वामविद्ध—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, પછી જમણો દંડપાદ અને ડાબો સૂચી કરી ભ્રમરક કરવો, વળી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો આક્ષિપ્ત કરવો તથા જમણો દંડપાદ કરી ઉરૂદ્વૃત્ત કરવો અને ડાબો સૂચી કરી પછી અનુક્રમે ભ્રમરક તથા અલાત કરવો તેમજ જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો અતિક્રાન્ત કરવો તે.

ललित—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, વળી જમણો દંડક્રમ કરી ડાબો સૂચી કરવો, ફરીથી જમણો ઉરૂદ્વૃત્ત કરી ડાબો સૂચી કરી ત્રિકને ફેરવવું, વળી ડાબો અલાત કરી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો અને ફરીથી ડાબો અતિક્રાન્ત કરવો તે.

क्रान्त—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો પાર્શ્વક્રમ કરવો, આટલી ચારીયો ફર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલાકાર ફરવું, ત્યારપછી ડાબો સૂચી કરી જમણો અપક્રાન્ત કરવો. આ મંડલ સ્વાભાવિક ગતિમાં યોજાય છે.

भ्रमर—પ્રથમ જમણો જનિત કરી ડાબો આસ્કંદિત કરવો, ફરીથી જમણો શકટાસ્ય કરી ડાબો પ્રસારિત કરવો, વળી જમણો ભ્રમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું, ફરીથી ડાબો આક્રંદિત કરી જમણો શકટાસ્ય કરવો, વળી ડાબો પ્રષ્ટાવસર્પી કરી એક વખત ભ્રમરક કરવું તે.

आस्कंदित—પ્રથમ જમણો ભ્રમરક કરી ડાબો અંગિત કરવો તથા ત્રિકને વિવર્ત કરવું, તેમજ જમણો શકટાસ્ય કરી તેનેજ ઉરૂદ્વૃત્ત કરવો અને ડાબો અપસર્પિત કરવો, ફરીથી ત્રિકને વિવર્ત કરી જમણો સ્કંદિત કરવો, વળી ડાબો શકટાસ્ય કરી તેને હાથવડે થાબડવો. આ મંડલ યુદ્ધમાં યોજાય છે.

आवर्त—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી ડાબો જમીન ઉપર ઠોકવો, ફરીથી જમણો શકટાસ્ય કરી ઉરૂદ્વૃત્ત કરવો, પછીથી ડાબો પૃષ્ટાવસર્પી કરી ચાષગતિ કરવો, ફરીથી જમણો આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો અને જમણો ભ્રમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું તથા ડાબો પૃષ્ટાવસર્પી કરવો તે.

समोसरित—પ્રથમ સમપાદ કરી બન્ને હાથ ડાબે પડખે સામસામા આવેષ્ટિત તથા ઉદ્વેષ્ટિત કરી પછીથી કેડ ઉપર મૂકી પ્રથમ જમણા હાથ તરફથી મંડલ ફરી ફરીથી ડાબા હાથ તરફથી ગોળ મંડલ ફરી હાથ સીધા રાખવા, આ પ્રમાણે ફર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલ ફરવું તે.

अंगित—જમણો પગ ઉદ્ઘટિત કરી તેવડે આવૃત્ત કરવું તથા તેનેજ આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો, વળી જમણો પૃષ્ટાવસર્પી કરી તેને ડાબા તરફ ચલાવવો, ફરીથી ડાબો અંગિત કરી જમણો અપ-

સર્પિત કરવો, વળી ડાબો ભ્રમરક કરી તથા જમણો આસ્કંદિત કરી તેનેજ આસ્ફોટન (થાબડવું) કરવું તે.

एलकाक्रीडित—પ્રથમ જમીન ઉપર મૂકેલા પગવડે સૂચીવિદ્ધ કરી પછી ઉતાવળથી એલકાક્રીડિત કરી ત્રિકને ફેરવવું, ત્યારપછી સૂચીવિદ્ધ અને અપવિદ્ધ કરી ક્રમથી એક મંડલ ફરવું તે.

शकटास्य—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તે વડે નિકુટ્ટન (જમીનને ઠોકવી) કરવું, વળી તેનેજ શકટાસ્ય કરી ડાબો આસ્કંદિત કરવો, પછીથી બન્ને પાદ શકટાસ્ય કરી મંડલ ફરવું તે.

अध्यर्ध—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તેનેજ આસ્કંદિત કરવો, પછી ડાબો પૃષ્ટાવસર્પી કરી જમણો શકટાસ્ય કરવો, એ પ્રમાણે ચારીઓ ફર્યાં પછી મંડલ ફરવું તે.

पिष्टकुट्ट—જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, વળી જમણો ભુજંગત્રાસિત કરી ડાબો પણ તેમજ કરવો, ફરીથી બન્ને ભુજંગ-ત્રાસિત કરી તેવડે મંડલ ફરવું.

चापगत—બન્ને ચાષગત પાદવડે મંડલ ફરવું તે.

વિવિધ ચારીઓથી થતાં મંડલો સંક્ષેપથી કહ્યાં. જે સમચારી નામનું મંડલ યોજવામાં આવે છે તે આચાર્ય કહે તે પ્રમાણે યોજવું. આ મંડલો યુદ્ધમાં, બાહુયુદ્ધમાં, તથા ફરવામાં વિભાગોએ સહિત લીલાપૂર્વક અંગોનાં સૌષ્ઠવયુકત વાદ્યના તાલની સાથેજ યોજવાં.

गतिप्रचार.

વાદ્યપૂર્વક ઉપોહન કર્યાં પછી માર્ગ પ્રમાણે રસની યોજના વિચારી પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો.

ધ્રુવા પ્રવૃત્ત થઇ અને જવનિકા ઉપડે કે તુરત પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવવો, ઉત્તમ તથા મધ્યમ પાત્રોનો પ્રવેશ વૈષ્ણવ સ્થાનથી કરાવવો તથા તેની

છાતી નિકળતી, સરખી અને ચતુરસ્ત્ર રાખવી, બાહુ તથા મસ્તક પ્રસન્ન અને વ્યુત્ક્ષિપ્ત રાખવાં, ડોકને સંકુચિત કરી મસ્તક મોરની પેઠે શોભતું રાખવું, છાતીથી દાઢી ચાર આંગળને છેટે રાખવી, તેમજ હાથ પણ કેડ અને નાભીની પાસે રાખવાં, તેમાં જમણો હાથ નાભી પાસે અને ડાબો કેડ પાસે રાખવો, બેઉ પગનું અંતર અઢી તાલ (ત્રીશ આંગળ)ને આશરે રાખવું, પછી પોતાના શરીરના પ્રમાણમાં અથવા પાત્રના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં પગલાં ભરવાં, તેમાં પગનું અંતર ચાર તાલનું, બે તાલનું અથવા એક તાલનું રાખવું; દેવોએ તથા રાજાઓએ ચાર તાલનું, મધ્યમ પાત્રોએ બે તાલનું અને સ્ત્રી તથા નીચ પાત્રોએ એક તાલનું પગલું ભરવું; ઉત્તમ પાત્રોને એક પગલું ભરી બીજું મૂકવાનો કાળ ચાર કળાનો છે, મધ્યમ પાત્રો બે કળામાં અને અધમ પાત્રો એક કળામાં એક પગલું મૂકી શકે.

સ્થિત, મધ્ય અને દ્રુત એમ ત્રણ પ્રકારની લયનો વિચાર કરીને નાટ્યજ્ઞ-પુરુષે પ્રકૃતિ પ્રમાણે ગતિનો પ્રયોગ કરાવવો.

ઉત્તમ પાત્રોની ગતિ ધૈર્યવાળી, મધ્યમ પાત્રોની ગતિ મધ્યમ પ્રકારની અને અધમ પાત્રોની ગતિ ઉતાવળી હોવી જોઈએ.

ગતિમાં જેમ સ્થિર, મધ્ય અને દ્રુત એમ ત્રણ ભેદ છે તેમજ કળા, તાલ અને લયમાં પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે તે આગળ કહેવાશે.

ઉત્તમ પાત્રની ગતિમાં સ્વાભાવિક રીતે ગોઠણ કેડ સુધી ઊંચો કરવો, પરંતુ યુદ્ધમાં તો તે સ્તન પર્યન્તજ ઊંચો કરવો.

પાત્રે પ્રવેશ કરતાં વાદ્યની સાથે પગ મૂકવા, પરંતુ તે પાર્શ્વક્રાન્ત અને લલિત હોવા જોઈએ, પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ રંગભૂમી તરફ પાંચ પગલાં ચાલવાં, પછી ડાબા પગથી વેધ કરી જમણાથી વિક્ષેપ કરવો, પછી પરિવર્તન (ફરવું) કરી રંગભૂમીના બીજા ખૂણા તરફ જવું અને ત્યાં પણ ડાબા પગથી વેધ કરી જમણાથી વિક્ષેપ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં વિકૃષ્ટ રંગમંડપ હોય ત્યાં ગતિપ્રચાર યોજવો તેમજ ત્ર્યસ્રમાં ત્રિકોણ અને ચતુરસ્ત્ર હોય ત્યાં ચતુરસ્ત્ર

ગતિ કરવી.

ઉત્તમ પાત્ર પોતાના સમાન પાત્રો સાથે ગતિ કરે તેમાં લયનો આશ્રય કરવો, તે લય ચાર, બે અથવા એક કળાની પણ હોય છે; મધ્યમ પાત્ર કે નીચ પાત્રની સાથે ચાલે ત્યાં પણ ચાર, બે અથવા એક કળામાત્ર લયનો આશ્રય કરવો.

દૈત્યો, રાક્ષસો, દાનવો, યક્ષો, રાજા અને સર્પોની ગતિમાં પગનું અંતર ચાર તાલનું કરવું, સર્વ દેવોની ચાલ મધ્યમ પ્રમાણની કરવી, વળી જે રાજા હોય તેની ગતિ દેવતુલ્ય કરવી. રાજાઓ મનુષ્ય હોવાથી તેની ગતિ દેવતુલ્ય કેમ થઇ શકે? એમ કોઇ શંકા કરે તો કહેવું કે રાજાઓ દેવનાજ વંશના છે અને તેમાં અધ્યાત્મરૂપે દેવોજ રહ્યા છે માટે દેવતુલ્ય ગતિ થઇ શકે.

ઉપર બતાવેલ ગતિપ્રચાર સ્વચ્છન્દગમનમાં જાણવો, પરંતુ ઉતાવળ, ભય, ઉત્પાત અથવા ક્રોધમાં તેનો નિયમ નથી.

કોઇ કારણથી અથવા અવસ્થાને લઇ ગતિનું પ્રમાણ ચાર, બે અથવા એક કળાનું પણ કરવું.

જ્વરાર્ત્ત, ક્ષુધાર્ત્ત, તપથી થાકેલ, ભય પામેલ, આશ્ચર્ય, કપટવેશ તથા ઉત્સાહયુક્ત પુરુષમાં તેમજ શૃંગાર, શોક કે સ્વચ્છન્દ ગમનમાં નિરર્થક પગલાં મૂકવાં અને ચાલ સ્થિત લયવાળી રાખવી.

અસ્વસ્થ, કામી અને ભયયુકત પાત્રની તેમજ વેગ તથા હર્ષમાં ગતિ વેગવાળી કરવી.

ખરાબ સાંભળવું, ફેંકવું, આશ્ચર્યદર્શન, નિન્દા, જરૂરી કામ, શત્રુની ખોળ તથા દેવની પાછળ દોડવું વગેરે અર્થોમાં ગતિ વિહ્વળ કરવી.

કામી પુરુષની ગતિ શૃંગારી કરવી, દૂતીએ માર્ગ બતાવેલ કામી પુરુષ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરતાં પોતાનાં નેત્રથી શુકન સૂચવતો પોતાના ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરે,તે સુંદર વસ્ત્રો,અતર અને પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત જોઇએ; તેની ચાલ સુંદર અને કોમળ જોઇએ, પગલાં ધીરાં અથવા ઉતા-

વળાં પણ હોય, પરંતુ તે શોભાજનક તથા લય અને તાલને અનુકૂળ હોવાં જોઇએ તેમજ બેઉ હાથ પગની પાછળ રાખવા.

માર્ગમાંથી માણસો ખશી ગયાં હોય, દૂતી સાથે હોય, માર્ગમાં દીવા ઓલવેલા હોય, ઘરેણાં થોડાં પહેર્યાં હોય, વખત પ્રમાણે વસ્ત્ર પણ થોડાં ઘણાં પહેર્યાં હોય, દૂતી સાથે હળવે હળવે પગલાં ન સંભળાય તેમ ચાલે, સામે કોઈ આવે છે? અથવા કોઇનો સાદ સંભળાય છે? એમ વારંવાર જોતો, શરીરે ધ્રૂજતો, કોઈ દેખશે એવી શંકા કરતો અને ઠેસો ખાતો વગેરે ગુણયુક્ત ગુપ્ત કામી બનાવવો.

रौद्र रस.

આ રૌદ્ર દૈત્યો અને રાક્ષસોમાંજ હોય છે, તેના ત્રણ ભેદ છે. ૧. નેપથ્ય-રૌદ્ર, ૨. અંગરૌદ્ર, અને ૩. સ્વભાવરૌદ્ર.

રૂધિરથી ખરડાએલો અને મુખ લોહીવાળું હોય તે **નેપથ્યરૌદ્ર.**

ઘણા હાથવાળો, ઘણાં મુખવાળો અને વિવિધ હથિયાર મારવામાં આકળો, મ્હોટાં શરીરવાળો અને ઊંચો હોય તે **અંગરૌદ્ર.**

રાતી આંખો હોય, પીળા કેશ હોય, શરીરે કાળો તથા સાદ અદ્ભુત, તથા રૂક્ષ અને બીહામણો હોય તે **સ્વભાવરૌદ્ર.**

રૌદ્રરસમાં તે રાક્ષસો અને દૈત્યોની ગતિના પગલાંનું અંતર ચાર તાલનું રાખવું તથા તેના જેવા બીજા પણ માયિક પુરુષોની ગતિ તેવીજ કરવી.

बीभत्स रस.

જે સ્થાનમાં સ્મશાન અથવા અપ્રિય વસ્તુ વગેરે જોવામાં આવે તે સ્થાનમાં બીભત્સ યોજવો. બીભત્સમાં પાત્રની ચાલ કોઈ વખત પગલાં પાસે પાસે મૂકે અને કયારેક પગલાં પાછા પડતાં હોય તેમ એક પગલાંની ઉપરજ

બીજું પગલું ઘણું કરીને મૂકે, ચાલતાં પાછો પડતો હોય તેમ ચાલે તથા હાથ પણ પગની પાછળ રાખે.

ઘણી ઉતાવળ હોય ત્યારે પગલાં ઘણી ઝડપથી ભરવાં, તેમજ પાર્શ્વક્રાન્ત તથા સૂચીવિદ્ધ પ્રમાણે ગતિ કરવી, આ ચાલ ઘણું કરી ઉત્તમની હોય છે, આ ગતિ હાસ્યરસમાં યોજાય છે, તેમ બીજી ગતિ પણ થઇ શકે છે.

मरण (करुण).

મરણમાં ગતિ ધીમા પગલાંથી કરવી, આંખમાં આંસુ લાવવાં, બધા અવયવો શિથિલ રાખવા, વારંવાર હાથ ઊંચો કરી ઝાટકવો તથા સાદ કાઢી રોવું વગેરે.

આ ગતિ સ્ત્રી અથવા અધમ પાત્રને લાયક છે, પરંતુ ઉત્તમ પાત્ર તો ધૈર્યથી ચાલે, આંખમાં સહજ આંસુ લાવે, લાંબા નિશાસા મૂકે તથા ઉંચી દૃષ્ટિ કરી શોક બતાવે.

આ બાબતમાં બને તેમ ઉત્તમતા અને ચતુરાઇ બતાવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી ગતિ વગેરેમાં બતાવેલ પ્રમાણની જરૂર નથી.

છાતી ઠોકવી, ઉત્સાહ ભંગ થવું, શોકથી મૂઢ બનવું તથા પગલાં બહુ ઉછાળીને મૂકવાં નહિ,પણ મધ્યમ રીતે મૂકવાં વગેરે લક્ષણો જ્યારે કોઇ સ્નેહી અથવા સ્વજનનું મરણ થયું હોય ત્યારે મધ્યમ પુરુષે બતાવવાં.

शीत तथा वृष्टि.

ટાઢ અને વૃષ્ટિથી પીડાએલ મનુષ્યે સર્વ અવયવો સંકોચવા તથા તે ધ્રૂજાવવા, બન્ને હાથ છાતી સાથે દાબવા તથા પંડે વાંકા વળી જવું, દાંત કકડાવવા, હોઠ અને દાઢી ધ્રૂજાવવી અને કાંઇ કામ કરવું હોય તે પણ હળવે હળવે કરવું, આ ગતિ સ્ત્રી અથવા અધમ પાત્રે બતાવવા યોગ્ય છે.

ભયાનક.

સ્ત્રી, હીચકારો માણુસ તથા પરાક્રમહીન પુરુષ ભયમાં નેત્ર ફાડે, માથું ધુણાવે, બેઉ હાથથી અદબ કરી ખભા થોભે, શરીર ધ્રૂજાવે, હોઠ સુકાઇ જાય અને ઠેસો ખાતો ચાલે. આ લક્ષણો કોઇને અનુસરવામાં, તિરસ્કારમાં તથા ભયમાં બતાવવાં ; વળી વિકરાળ પ્રાણી જોતાં અથવા ભયંકર શબ્દ સાંભળતાં સ્ત્રીઓએ આ ગતિ પ્રયોજવી.

સામાન્ય રીતે ભયમાં પગલાં પાસે પાસે મૂકવાં, ખેંચીને મૂકતા હોઈએ તેમ એક પગલાની અંદર બીજું પગલું પણ ત્યાંજ મૂકવું તથા હાથ પગની પાછળ રાખવા, પ્રધાન અને વાણીઆઓની ગતિ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવી, પરંતુ પગલાં બે તાલના અંતરવાળાં તથા કર્મ વિનાનાં કરવાં.

यति आदि पात्र गति.

યતિ, તપસ્વી અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વગેરે ચાલતાં નેત્ર ચંચળ ન કરે, આગલા ભાગમાં માત્ર ચાર આંગળ નજર રાખે, શરીર બધું ઢાંકે, મન ચંચળ ન કરે,પોતાના આશ્રમ પ્રમાણે ચિન્હ રાખે,વેષ નમ્ર રાખે, કાષાય વસ્ત્ર પહેરે, પ્રથમ સાત પગલાં ચાલી પછી ઉભો રહે ત્યારે એક હાથ ચતુરક કરી બીજો હાથ લાંબો રાખે અને પ્રયોગને અનુસરતું પોતાનું મુખ પ્રસન્ન રાખે. ચાલતાં અવયવો ટટાર રાખવા વગેરે લક્ષણો જે કોઇ મ્હોટા વ્રતવાળા બ્રહ્મચારી વગેરે ઉત્તમ હોય તેમના જાણવાં,એનાથી વિપરીત લક્ષણો અધમ પાત્રને વિષે યોજવાં.

બીજા યતિઓની ગતિ પણ એ રીતે પ્રતાનુગ, ભ્રાન્તિવાળી કે સ્થિર કરવી, પાશુપતની ગતિ શકટાસ્ય તથા અતિક્રાન્ત પાદવડે ઉદ્ધત કરવી.

અંધારામાં ચાલવું હોય ત્યારે જમીન ઉપર પગ ધીમે ધીમે લાંબા કરી મૂકવા અને હાથ વડે માર્ગ ખોળાતા હોઇએ તેમ હાથ પણ લાંબા કરવા, રથમાં બેસનારની ગતિ ઉતાવળી કરવી તેમજ બેઉ પગ સરખા રાખી રથની

ગતિ બતાવવી, રથીએ (રથ હાંકનારે) એક હાથથી ધનુષ પકડવું અને બીજા કર વડે રથની ધરી પકડવી તેમજ સારથીએ રથના ઘોડાની લગામ પકડી રાખવી. વિમાનમાં બેસનાર પણ રથમાં બેસનારની પેઠે ગતિ કરે, વિમાનમાં તેની સામી બાજુથી બેઠા પછી યુક્તિથી વિમાન સહિત શરીરને ઊંચું ચઢાવવું.

નાટક યોજનાર પુરુષે આકાશગમનમાં ગોળ ચક્કર ફરવું અને નજર નીચી રાખવી, આકાશમાંથી પડનાર (ઉતરનાર) પુરુષના હાથ શિથિલ અને પહોળા હોય, વસ્ત્રો નીચેના પવનથી ઉડેલાં હોય, અને દૃષ્ટિ જમીન ઉપર હોય.

મહેલ, વૃક્ષ, પર્વત, નદી, ખાડો અથવા ટેકરો વગેરે વસ્તુઓ ઉપર ચડવાનું અથવા ઉતરવાનું કાર્યવશથી કરવું, તેમાં મહેલ ઉપર ચડવું હોય તો અતિક્રાન્ત પાદથી ચડવું અને એક પગ ઊંચો કરી તેને પગથીઆ ઉપર મૂકવો, એમ ઊંચું ચડવું અને તેવીજ રીતે ઉતરવાનું પણ કરવું, પરંતુ નદી વગેરેનું પાણી ઉતરવું હોય તેમાં જેટલું પાણી હોય તેના પ્રમાણમાં ચાલ જુદી જુદી રીતની કરવી પડે છે, જેમકે નદીમાં થોડું પાણી હોય તો ઉતરતાં લુગડું જરા ઊંચું લેવું, તેથી વધારે હોય તો લુગડાને છેડેથી શોભી જરા વધારે ઊંચું કરવું, જ્યાં પાણી વધારે ઊંડું હોવાથી તરવું પડે તેમ હોય ત્યાં શરીરનો ઉપરનો ભાગ જરા નમતો રાખી બેઉ હાથથી પાણીને જેમ વલોવતા હોઇએ તેમ બેઉ હાથ કરવા અને પાણીના વેગથી ખેંચાતા હોઇએ તેમ ત્રાંસી ચાલ કરવી, સમગ્ર અવયવો આકુળવ્યાકુળ કરવા અને મુખ ધ્રૂજાવવું.

નીચાણમાં તથા પાણીમાં ઉતરનારની ગતિમાં પગલાં જલદી જલદી મૂકવાં, મહેલ ઉપરચડવામાં જે રીતિ કહેવાઇ ગઇ તેરીતે બીજે પણ પર્વતાદિક ઉપર ચડવું, પરંતુ તેમાં વિશેષ એટલું કે પર્વતાદિ ઉપર ચડતાં થાકી ગયા હોઇએ તેમ ખોડાંગતાં ચાલવું, ઉપરબતાવેલ ચાલો માત્ર સંજ્ઞાથી બતાવવી.

ઝાડ ઉપર અતિક્રાન્ત, સ્થિત, સૂચીવિદ્ધ, અપક્રાન્ત અથવા પાર્શ્વક્રાન્ત પાદથી ચડવું.

અંકુશથી હાથીને, ચોકડાંથી ઘોડાને અને રાશોથી ગાડીમાં જોડેલ બળદ વગેરેને ઉભા રાખવા.

ઘોડાની ચાલ વૈશાખ સ્થાનથી ઉભા રહી પછી પગને વારંવાર ઊંચો કરી જલ્દી એકને એક સ્થાનકે પાડીને બતાવવા.

સર્પની ચાલ પગને સ્વસ્તિક કરી પછી બતાવવી, કોઈ પણ ચાર (ગુપ્ત નોકર)ની ગતિ સુંદર વિલાસવાળી કરવી, પગલાં બાર આંગળથી ઓછે અંતરે મૂકવાં, પગ જરા સંકોચવા, પંડે સુંદર અને ચતુરાઈવાળો હોવો જોઈએ, બેઉ હાથ પગની પાછળ રાખવા અને તે ખટકાવર્ધમાન કરવા, અન્તઃપુરરક્ષક ચાકરની પેઠે તેની ચાલ, તેની સ્થિતિ અને વય જોઇને કરવી, જુવાન માણસનાં પગલાં આશરે છ છ આંગળ છેટાં શોભે તેવાં અને સરલ રાખવાં, તે બળવાન હોય તેમજ બધા અવયવો સારી રીતે ઉપાડીને ચાલે.

વૃદ્ધ માણસનું શરીર ચાલતાં ધ્રૂજે, શ્વાસોચ્છ્વાસ ખાય અને પગલાં પણ ધીમે ધીમે મૂકે.

દુબળો માણસ પણ હળવે હળવે પગલાં મૂકે, તેવીજ રીતે વ્યાધિવાળો તથા થાકેલો માણસ પણ ચાલે, દુબળો માણસ પોતાનો શ્વાસ ઊંચો ચડાવી પેટ પાતળું કરે, વળી દુર્બળ જે ચાકર હોય તે ઉતાવળથી ચાલતાં અથવા કામ કરતાં શ્વાસોચ્છ્વાસ લીએ અને થાકથી પરસેવો આવી જાય.

કેફવાળો માણસ મધ્યમ મદથી ઝોકાં અને લડથડીઆં ખાતો ખરાબ સ્થાનમાં ચાલે, તેનાં પગલાં અનવસ્થિત પડે અને હાથ પણ તેમજ અનિયમિત ફેરવે.

ગાંડા માણસની ચાલ લોકમાં જેમ ગાંડો માણસ ચાલે તેવી રીતે જુદી જુદી ચાલથી બતાવવી, તેના વાળ લુખા અને સુકાએલા હોય, શરીર ધૂળવાળું અને મેલું હોય, કારણ વિના બહુ બડબડાટ કરે અને અનેક વિકૃતિ બતાવે, કોઇ વખત ગાય, અકસ્માત હસવા મંડી જાય, વખતે નાચે, એકદમ રાજી થઇ જાય, કોઇ વખત વગાડવા માંડે, વખતે વાંચવા લાગે, કોઇ વખત સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહે, વખતે બેસી રહે, વખતે સૂઇ રહે, ઘણાં ફાટેલ લુગડાં પાસે રાખે અથવા પહેરે તથા રસ્તામાં ગમે ત્યાં સૂઇ જાય.

ગાંડો માણસ એક પગથી ઉભો રહી બીજો પગ લાંબો કરી સજ્જડ રાખે, એ બન્ને ચારીથી સ્વસ્તિક કરી, ચારીવિધાનથી ગોળ ચક્કર ફરી બાહ્યભ્રમરક રંગમંડપના ખૂણામાં કરી બતાવે અથવા ત્રિકને વળેલું રાખી બન્ને કર લતાહસ્ત કરી તેને ઊંધા રાખી ચાલતાં બન્ને પગની સાથેજ હલાવે.

લંગડો, પાંગળો અને વામન (ઠુંકો) ની ચાલ જુદી જુદી જાતની કરવી.

લંગડાનો એક પગ સજ્જડ કરવો અને બીજો પગ ફણાથી ચલાય તેમ રાખવો, તેમાં સજ્જડ પગ ઉપાડી આગળ મૂકી પછી બીજો પગ ઉપાડવો, એવા અનુક્રમથી તે ચાલે.

પગમાં કાંટો વગેરે વાગ્યું હોય તેણે પણ લંગડાની પેઠેજ ચાલવું, તેમાં ફણાથી માંડેલ પગ વડે ચાલવું એટલો ફેર છે.

પાંગળા માણસનું શરીર બહુ બેઠેલ હોય અને બેઉ ગોઠણ નમતા હોય છે.

ઠુંકા માણસની ચાલમાં બધા અવયવો ઠુંકા તેમજ તેના પગલાં પણ ઠુંકાં અને જલદી ઉપડતાં કરવાં.

विदूषक गति.

વિદૂષકની ચાલમાં હાસ્ય યોજવો, તેના ત્રણ ભેદ છે.

१, अंगहास्य, २, कायहास्य, ३, नेपथ्यहास्य.

अंगहास्य—મોટા દાંત, માથામાં ટાલ, કુબડો, લુલો અથવા વાંકું મુખ હોય તે.

कायहास्य—અસંબદ્ધ ભાષણ કરે, અર્થ વિનાની વિકૃતિઓ બતાવે અથવા ગાંડું બોલે તે.

नेपथ्यहास्य—બગલાની પેઠે ચાલે અને ચોતરફ હાસ્યજનક ગાંડી દૃષ્ટિએ જુએ તે.

એ રીતે પાત્રની પ્રકૃતિ, ધર્મ અને તેનું કાર્ય જોઈને જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદી જુદી ગતિ કરવી.

स्वाभाविका.

સ્વાભાવિક ગતિમાં ડાબો હાથ કુટિલ કરી જમણો ચતુરક કરવો અને એક પડખું, મસ્તક, હાથ તથા પગ અનુક્રમ પ્રમાણે લય અને તાલની બરાબર નમતાં જાય તે. આ ગતિ જેને લાભ કે ગેરલાભ થયો ન હોય તેવા પુરુષમાં યોજવી, આથી વિપરીત ગતિને વૈકારિકા કહે છે.

બેટ પુરુષોની ગતિમાં એક પડખું, હાથ, પગ અને માથું નમંતું તથા દૃષ્ટિ વિચારવાળી હોય છે.

કામી પુરુષો હમેશાં પોતાનાં પહેરેલ વસ્ત્ર અને ઘરેણાંને અડકયા કરે છે, અને ઠીક પહેર્યાં છે કે નહિ એમ જોયા કરે છે તથા રોફથી જલદી ચાલે છે.

મ્લેચ્છોની જે જાતિઓ છે તેઓની ચાલ તેમના દેશ પ્રમાણે કરવી.

પક્ષી અને વાઘ વગેરે પશુઓની ચાલ તેમની જાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવી.

સિંહ અને વાનર વગેરેની ગતિ નૃસિંહાવતાર વિષ્ણુએ કરી હતી તેમ આલીઢસ્થાન કરી શરીર તથા મુખ પણ સિંહના જેવું બનાવી એક ગોઠણ ઉપર એક હાથ મૂકવો અને બીજો હાથ ઊંચો આકાશમાં રાખવો, તેમજ ચોતરફ ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોતા જવું તથા દાઢી એક ખભા ઉપર રાખવી, પછી પાંચ પાંચ તાલને છેટે પગલાં મૂકી ચાલવું.

આ સિવાય બીજા પશુઓનો ગતિ તેમની જાતિને અનુસરતી તથા સ્થાન કરીને બતાવવી.

આ પ્રમાણે મનુષ્યોની તથા પશુઓની ગતિ જાણવી, આ સિવાય બાકીની જે જે ગતિ અહીં કહી નથી તે લોકસ્વભાવથી જાણી લેવી.

સ્ત્રીગતિ.

સ્ત્રીઓની સ્થાન અને ભાષણમાં થતી ગતિ.

૧. આયત, ૨. અવહિત્થ, ૩. અશ્વક્રાન્ત, ૪. ગતાગત, ૫. વલિત, ૬. મોટિત, ૭. વિનિવર્તિત.

આયત—પ્રથમ ડાબો પગ ત્ર્યસ્ર કરી તેનાથી એક તાલને છેટે જમણો પગ સરખો મૂકવો અને મુખ પ્રસન્ન રાખી છાતી ઊંચી નિકળતી રાખવી, પરંતુ શરીર ઊંચું ન કરવું, તેમજ જમણો હાથ કેડ પાસે નિતંબ ઉપર મૂકવો અને ડાબો લતાહસ્ત કરવો તે. આનું દૈવત લક્ષ્મી છે.

આ સ્થાનથી રંગાવતરણ, આરંભ, પુષ્પાંજલિ, વિસર્જન, કામોત્પત્તિ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, અંગુલીમોટન (ટાચકા ફોડવા) વગેરે કરવું તથા પ્રવેશ, ગર્વ, ગાંભીર્ય, મૌન, માનગ્રહણ અને દિશા તથા આકાશનું વર્ણન પણ કરવું.

અવહિત્થ—આયત સ્થાનમાં કહેલ પગથી ઉલટા અર્થાત્ જમણો ત્ર્યસ્ર કરી ડાબો એક તાલને છેટે સરખો મૂકવો અને છાતી વગેરે પ્રથમની પેઠે રાખવું તે.

આ સ્થાન વિલાસ, ક્રીડા, વિબ્બોક, શૃંગાર અને પોતાના શરીરના વર્ણનમાં તેમજ સ્વામી આવવાનો માર્ગ જોવામાં યોજવું.

અશ્વક્રાન્ત—એક પગ ઉપાડી તેને અગ્રભાગથી જમીન ઉપર મૂકવો અને બીજો સૂચિવિદ્ધ અથવા અપવિદ્ધ રાખવો તે.

આ સ્થાનથી ઠેશ ખાવી, ચક્કર આવવું, સુંદર વસ્ત્ર શોભવું, ફુલના ગોટા શોભવા, બચાવવું અને વૃક્ષની ડાળ શોભવી વગેરે બતાવવું.

ગતાગત—જ્યાં નર્તકી નાચવાને તૈયાર થઇ એક પગ ઉપાડીને પછી ઉભી રહે તે.

વલિત—નર્તકીનું શરીર જ્યારે એક બાજુ વળેલું હોય, અને વળેલી બાજુના પગની કનિષ્ઠિકા તરફથી તે પગ જમીનને અડકેલો હોય, અને

બીજી બાજુનો પગ અંગુઠાથી જમીનને અડેલો હોય તે. આ સ્થાન અભિલાષપૂર્વક અવલોકન કરવામાં વપરાય છે.

મોટિત—એક પગ જમીન ઉપર સરખો રહે અને બીજો જરા વાંકો રાખી તેનો આગળનો ફણો જમીન ઉપર રહે (પાની ઊંચી રહે) તથા બન્ને હાથના પોતાની આગળ કાકડા વાળે તે.

આ સ્થાનનો ઉપયોગ બધી જાતની કામાવસ્થામાં કરાય છે.

વિનિવર્તિત—ઉપરનું મોટિત સ્થાન બતાવીને પાછળ બરડા તરફ ફરી જવામાં આવે તે.

युवतीगति.

પ્રથમ અવહિત્થ સ્થાન કરી ડાબો હાથ ઊંધો નાભી પાસે મૂકી જમણો ખટકામુખ કરવો, પછી લલિત કરેલ જમણા પગને તાલ માત્ર ઊંચો કરી ડાબા પગના બહારના ભાગમાં મૂકવો, તેજ વખતે ડાબો હાથ લતાખ્ય કરી જમણો હાથ પડખે લઇ જવો અને પછી નાભી ઉપર મૂકવો, ત્યાર બાદ જમણા નિતંબ ઉપર મૂકી તેને ડાબો હાથ લપેટવો, પછી ડાબું એક પગલું મૂકી તેની સાથે જમણો હાથ લતાખ્ય કરી મસ્તક પણ ક્રીડાથી ઊંચું કરવું, પગલું મૂકવાનો સમય છ કળાનો આઠ કળાનો ન કરવો, કારણ કે તે સ્ત્રીઓને ખેદ ઉપજાવનાર છે.

स्थानीया गति.

પોતાના સ્થાન (ઘર વગેરે)માં રહેનાર સ્ત્રી અવહિત્થ સ્થાન કરી ડાબો હાથ કેડ ઉપર મૂકી જમણો અરાલાસ્ય કરી સવળો રાખી નાભી અને સ્તનની વચ્ચે રાખે અને પોતાનું શરીર બેઠેલું,સ્તબ્ધ અથવા પરિવાહિત (વાંકુંચુંકું) નહિ રાખતાં સરલ રાખે.

त्रृष्ठा गति.

વૃદ્ધ સ્ત્રીની ચાલ ભ્રાન્તિવાળી કરવી અને શરીર કાંઇક નમેલું બતાવવું તથા હાથનું જોર કમી થએલ બતાવવું.

बाला गति.

બાલા સ્ત્રી પોતાની મરજી મુજબ ગતિ કરે તેમાં કાંઇ શોભા કરવાની જરૂર નથી તેમ અમુક પ્રમાણની પણ જરૂર નથી.

નાટ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસકે પોતાનો સ્વભાવ ત્યાગી બીજાનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરવો.

કોઇ પણ મિશથી, ક્રીડાથી અથવા કપટથી સ્ત્રી પુરુષોની અને પુરુષો સ્ત્રીની પ્રકૃતિ ધારણ કરે.

સ્ત્રીએ ધૈર્યથી, ઉદારતાથી, પરાક્રમથી, બુદ્ધિથી અને પુરુષના જેવાં કાર્યથી પુરુષનો વેષ ભાષા અને ચેષ્ટા વડે ભજવવો તેમજ પુરુષ પણ સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરી તેના જેવી ભાષા, દૃષ્ટિ તથા ધીમી અને સુંદર ચાલ વડે સ્ત્રીનો વેષ ભજવે.

" સંગીતરત્નાકર " માંથી

त्रेवीश देशी स्थान.

૧. સ્વસ્તિક, ૨. વર્ધમાન, ૩. નદ્યાવર્ત, ૪. સંહત, ૫. સમપાદ, ૬. એકપાદ, ૭. પૃષ્ટોત્તાનતલ, ૮. ચતુરસ્ત્ર, ૯. પાર્ષ્ણિવિદ્ધ, ૧૦. પાર્ષ્ણિ-પાર્શ્વગત, ૧૧. એક પાર્શ્વગત, ૧૨. એક જાનુનત, ૧૩. પરાવૃત્ત, ૧૪. સમસૂચિ, ૧૫. વિષમસૂચિ, ૧૬. ખંડસૂચિ, ૧૭. બ્રાહ્મ, ૧૮ વૈષ્ણવ ૧૯. શૈવ, ૨૦. ગારૂડ, ૨૧. કુર્માસન, ૨૨. નાગબન્ધ, ૨૩. વૃષભાસન.

સ્વસ્તિક—જમણો પગ ડાબી તરફ અને ડાબો પગ જમણી તરફ લઇ જઇ બન્ને પગને જરા વાંકા અને સાથે સાથે અડકેલા રાખવા તે.

વર્ધમાન—બન્ને પગની પાની એક બીજાને અડકેલી અને જમણા પગનો ફણો જમણી બાજુ તથા ડાબા પગનો ફણો ડાબે પડખે રહે તેમ રાખવો તે.

નદ્યાવર્ત—ઉપરના વર્ધમાન સ્થાનમાંજ રહીને બન્ને પગને છ આંગળ અથવા બાર આંગળ છુટા રાખવા તે.

સંહત—શરીરને સ્વાભાવિક સીધું રાખીને તથા બન્ને પગ જોડાજોડ રાખીને અર્થાત બન્ને અંગુઠા અને બંને ઘુંટી સામાસામી અડકાડીને રાખવામાં આવે તે.

સમપાદ—શરીરને સ્વાભાવિક સીધું રાખીને બન્ને પગ એક વેંતને છેટે સરખા રાખવા તે.

એકપાદ—એક પગ જમીન ઉપર સરખો રાખીને બીજો પગ તે પડખા તરફ ઊંચો રાખવો મતલબ એક પગે ઉભા રહેવું તે.

પૃષ્ટોતાનતલ—આગળનો એક પગ જમીન ઉપર સરખો મૂકીને પાછળનો બીજો પગ ફણાથી જમીન ઉપર મૂકી પાની ઊંચી રાખવી તે.

ચતુરસ્ર—ઉપર કહેલા નદ્યાવર્ત સ્થાનથી ઉભો રહી બન્ને પગ અઢાર આંગળ દૂર રાખવામાં આવે તે.

પાર્ષ્ણિવિદ્ધ—એક પગની પાનીનો બીજા પગના અંગુઠા વડે સ્પર્શ કરી ઉભા રહેવામાં આવે તે.

પાર્ષ્ણિપાર્શ્વગત—ડાબો પગ સરખો મૂકી જમણો પગ ડાબા પગ તરફ પાની રહે તેમ આડો રાખી ઉભા રહેવું તે.

એકપાર્શ્વગત—ડાબો પગ સરખો જમીન ઉપર રાખી તેની જરા આગળ જમણો પગ જમણા પડખા તરફ પાની રહે અને ડાબા પગ તરફ ફણો રહે તેમ રાખી ઉભા રહેવું તે.

એકજાનુગત—એક પગ સરખો મૂકી બીજો પગ તેની પડખે ચાર આંગળ દૂર મૂકી તેનો ગોઠણુ જરા ત્રાંસો નમાવવો તે.

પરાવૃત્ત—ડાબા પગની પાનીની પાસે જમણા પગનો અંગુઠો રહે અને જમણા પગની પાની પાસે ડાબા પગની કનિષ્ઠિકા રહે તેમ ઉભા રહેવું તે. અથવા જમણા પગની પાની પાસે ડાબા પગનો અંગુઠો રહે તથા ડાબા પગની પાની પાસે જમણા પગની કનિષ્ઠિકા રહે તેમ ઉભા રહેવું તે.

સમસૂચિ—જ્યારે બન્ને પગની પાની તથા જાંઘ (સાથળ) જમીનને અડકાડીને ત્રાંસાં લાંબાં રાખવામાં આવે તે.

વિષમસૂચિ—ઉપર બતાવેલ સૂચિપાદમાંજ જ્યારે એક પગ આગળ અને બીજો પગ પાછળ લાંબો રાખી બેસવામાં આવે તે.

ખંડસૂચિ—જ્યાં એક પગનો સાથળ અને પાની જમીનને અડાડી ત્રાંસો લાંબો રાખી બીજો પગ સંકુચિત રાખવામાં આવે તે.

બ્રાહ્મ—એક પગ સરખો સીધો રાખી બીજો પગ પાછળ બરડા તરફ સંકુચિત રાખી બન્નેના ગોઠણુ સરખા ઊંચા રાખવા તે.

વૈષ્ણવ—એક પગ સીધો રાખી બીજો પગ જરા સંકુચિત કરી આગળ લાંબો રાખવો તે.

શૈવ—ડાબો પગ સરખો જમીન ઉપર મૂકી જમણો ડાબા પગના ગોઠણુ સુધી ઊંચો કરી જરા સંકુચિત રાખવો તે.

ગારૂડ—ડાબો પગ આગળ સંકુચિત રાખી જમણો પગ પાછળ રાખી તેનો ગોઠણુ જમીનને અડાડવો તે.

કુર્માસન—જમણા પગનો ગોઠણુ અને બહારની ઘુંટી જમીનને સ્પર્શ કરે તેમ બેશી ડાબો પગ ઉભો રાખવો તે.

નાગબન્ધ—જમીન ઉપર બેશી ડાબા સાથળ ઉપર જમણી પીંડી (જાંઘ) મૂકવામાં આવે તે.

વૃષભાસન—બન્ને ગોઠણ જોડાજોડ અથવા છુટાછુટા જમીનને અડાડીને બેસવામાં આવે તે.

નવ ઉપાવિષ્ટ (બેઠક) સ્થાન.

૧. સ્વસ્થ, ૨. મદાલસ, ૩. ક્રાન્ત, ૪. વિષ્કંભિત, ૫. ઉત્કટ, ૬. સ્રસ્તાલસ, ૭. જાનુગત, ૮. મુક્તાજાનુ, ૯. વિમુક્ત.

સ્વસ્થ—બન્ને પગ પહોળા કરીને બેસવું, છાતી કાંઇક ઊંચી બહાર નિકળતી રાખવી, એક હાથ કમ્મર ઉપર રાખવો અને બીજો હાથ છાતી ઉપર રાખવો તે.

મદાલસ—એક પગ કાંઇક લાંબો રાખી બીજો પગ આસન ઉપર રાખીને માથું એક પડખા તરફ નમતું રાખવું તે.

ક્રાન્ત—બન્ને હાથ ચિબુક (દાઢી) ઉપર મૂકીને માથું એક ખભા તરફ નમતું રાખવું અને નેત્ર અશ્રુવાળાં કરવાં તે. આ સ્થાન પરાજય કે કેદ પકડાયો હોય ત્યાં અને શોકમાં યોજાય છે.

વિષ્કંભિત—બન્ને સાથળ પહોળા રાખી બેસવું અને બન્ને પગ તથા હાથ પણ પહોળા અને સુશોભિત રાખવા તથા નેત્ર બીડેલાં રાખવાં તે. આ સ્થાન યોગમાં અને ધ્યાનમાં યોજાય છે.

ઉત્કટ—(ઉભડક બેસવું) સમ આસનની પેઠે આમાં પણ જમીનને અડકીને બંને પગ સરખા રાખી બેસવામાં આવે છે. આ સ્થાન યોગમાં, ધ્યાનમાં, સંધ્યામાં અને જપ વગેરેમાં વપરાય છે.

સ્રસ્તાલસ—બન્ને હાથ છુટા રાખી શિથિલ રાખવા, શરીરને આળસ યુકત રાખવું અને નેત્ર મંદ શિથિલ રાખવાં તે. આ સ્થાન હાનિ, ગ્લાનિ, કેફ, વ્યાધિ, મૂર્છા અને ભયમાં યોજાય છે.

જાનુગત—બન્ને ગોઠણ જમીન ઉપર મૂકીને રહેવું તે. આ સ્થાન હોમ, દેવાર્ચન, દીનતાથી માગવું, મૃગદર્શન, હલકાં પ્રાણીઓથી ત્રાસ પામવો અને ક્રોધ પામેલાને પ્રસન્ન કરવું વગેરે કાર્યોમાં યોજાય છે.

સુકતજાનુ—ઉત્કટ આસનનો એક ગોઠણ જમીનને અડાડીને બેસવું, મતલબ એક ગોઠણ ઉભડક અને બીજો પગ વાળી તેનો ગોઠણ જમીનનો સ્પર્શ કરે તેમ બેસવું તે. આ સ્થાન હવનમાં અને સજ્જન સજ્જનનું સાન્ત્વન કરે ત્યાં યોજાય છે.

વિમુક્ત—જમીન ઉપર પડી જવું તે. આ સ્થાન રાવ અને આક્રંદ (દીન રુદન) માં યોજાય છે.

षट् सुप्त (सुवानां) स्थान.

૧. સમ, ૨. આકુંચિત, ૩. પ્રસારિત, ૪. વિવર્તિત, ૫. ઉદ્વાહિત, ૬. નત.

સમ—આકાશ તરફ મુખ રાખી, લાંબા અને શિથિલ હાથ રાખી સીધું સુવું તે.

આકુંચિત—બધાં અંગોને તથા ગોઠણને પણ સંકોચીને સુવું તે.

પ્રસારિત—એક હાથ માથા નીચે ઓશીકાની પેઠે રાખી લાંબા પગ કરી સુવું તે.

વિવર્તિત—જમીન તરફ નીચું મુખ રાખી સુવું તે. આ સ્થાન કોઈ શસ્ત્ર વાગ્યું હોય ત્યાં યોજાય છે.

ઉદ્વાહિત—જમીન ઉપર કોણી મુકી, હથેળી ખભા પાસે રાખી, તે ઉપર માથું મૂકી સુવું તે. આ સ્થાન ઉત્તમ પાત્રની શૃંગારિક લીલાની અવસ્થામાં યોજાય છે.

નત—જાંઘો કાંઈક સીધી રાખીને અને બન્ને હાથ શિથિલ રાખીને સુવું તે. આ સ્થાન ખેદ, થાક અને આળસમાં યોજાય છે.

आसन विधि.

શોકમાં વિષ્કંભ (વિસ્તાર)વડે બેઉ પગ અંચિત કરી છાતીનું ત્રિક (હાંસડી)કાંઇક ઊંચું રાખી બેઉ હાથ કેડ અને સાથળના સાંધા ઉપર મૂકવા તથા માથું ખભા ઉપર નાંખી મન અને ઇન્દ્રિઓની ગ્લાનિ બતાવવી.

મૂર્છા, મદ, થાક, ગ્લાનિ અને ખેદમાં બેઉ હાથ શિથિલ રાખી લાંબા કરવા અને ધનુષને ટેકો દઇ બેસવું.

પડી ગયેલો માણુસ પોતાના ગોઠણુ છાતી સાથે દબાવી પોતાનું સર્વ અંગ સંકુચિત કરે.

વ્યાધિ, પીડા, અવહિત્થ (કપટવેષ) અને ધ્યાનમાં નિતંબ ભાગને પાની અડે તેમ ઉભડક બેસવું.

પિતૃઓને ઉદકાંજલિ આપવામાં, સંધ્યા કરવામાં અને આચમનમાં એક ગોઠણુ થાંભલાની પેઠે ઊંચો રાખી બીજો ગોઠણુ જમીનને અડાડવો, આ આસન સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં તથા હોમ આદિ કરવામાં પણુ યોજાય છે.

દેવને નમસ્કાર કરવામાં, ક્રોધ પામેલાને શાન્ત કરવામાં, શોકમાં, રડારોળમાં, મડદું જોવામાં, બ્હીકણુ માણુસ ત્રાસ પામે ત્યાં, ગરીબ માણુસ માગે ત્યાં અને ચાકરોએ હોમ તથા યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓમાં બેઉ ગોઠણુ જમીનને અડાડી મુખ નીચું કરી રાખવું. મુનિઓએ પણુ નિયમોમાં એ આસન યોજવું.

હવે નાટકમાં બેસવા માટે સ્ત્રીપુરુષોને અંદર અથવા બહાર આસન આપવાનો વિધિ નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ અને રાજાઓને સિંહાસન, ગુરુ અને પ્રધાનને વૈતસ (નેતરનું બનાવેલ ખુરશી વગેરે), સેનાપતિ અને યુવરાજને મુંડાસન (સ્ટુલના જેવું આધાર વિનાનું), બ્રાહ્મણોને લાકડાનો પાટલો અને રાજકુમારોને શેતરંજીનું આસન આપવું.

રાણીઓને સિંહાસન તથા દેવીઓને મંડલાસન (ગોળ આસન) આપવું, પુરોહિત તથા પ્રધાનની સ્ત્રીને નેતરનું ભરેલ આસન આપવું, નાગ-

સ્ત્રીઓને માટે શેતરંજી અથવા ચામડાનું બનાવેલ અને બાકીની સ્ત્રીઓને જમીનનુંજ આસન આપવું. આ નિયમ અન્ય સ્થાનમાંજાણવો, પરંતુ પોતાના ઘરમાં તો મરજી પડે તેમ બેસે તેમાં કાંઈ આવશ્યક નિયમ નથી.

મુનિઓનો આસન પ્રકાર તો પોતાને ત્યાં અથવા બહાર પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણેજ હોવો જોઇએ.

બ્રહ્મચારી વગેરે વ્રતવાળા પુરુષોને માટે તેમના વ્રતને યોગ્ય આસન કરવું.

પોતાના નગરમાં રહેનાર કુળવાન અને વિદ્વાન પુરુષોને રાજાએ આસન આપી સત્કાર કરવો.

દરેક મનુષ્યે પોતાની બરાબરીનાં માણસને પોતાની બરાબર આસન આપવું, મધ્યમને મધ્યમ, મોટા માણસને પોતાથી સારૂં આસન આપવું અને હલકા માણસને જમીન ઉપર બેસાડવો.

ગુરુ, રાજા અને પિતાની આગળ ડાહ્યા માણસે જમીન ઉપર અથવા લાકડાના આસન ઉપર બેસવું.

વહાણ, હાથી, રથ અને બીજાં વાહનોમાં ગુરુ, આચાર્ય કે રાજા સાથે બેસવામાં દોષ નથી, પણ અન્ય સ્થળમાં એક આસન ઉપર બેસવું નહિ.

સુવામાં આકુંચિત (ખેંચવું), સરખું રહેવું, લાંબું થવું, વારંવાર ફરવું તથા ઉદ્વાહિત (ઉભડક) વગેરે ક્રિયાઓ કરવી.

આ સિવાયના ગતિ પ્રકાર પોતપોતાની બુદ્ધિથી યોજનારે જાણી લેવા.

कक्षा.

પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના નાટયમંડપ કહ્યા છે, તેના વિભાગો વિચારીને તેની અંદર કક્ષાઓ કરવી.

પ્રથમ જે નેપથ્યનાં બે ગૃહદ્વાર કહ્યાં છે, તે બેની વચ્ચે વાદ્ય વસ્તુઓનું સ્થાન રાખવું, રંગપીઠની ચોતરફ કક્ષાનો વિભાગ નિર્માણ કરવો કે જેથી રંગ ભૂમિની ચારે બાજુ ફરતી એક બીજી કક્ષા થાય.

ઉપર કહેલ કક્ષાના વિભાગોમાં ગૃહો, નગરો, બગીચાઓ, વાડીઓ, નદીઓ, આશ્રમો, માર્ગો, વનો, પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા સ્થાવર જંગમસહિત ત્રિલોકી તેમજ સાત દ્વીપો અને અનેક પર્વતો, પ્રકાશ, લોક, રસાતલ તથા દૈત્યોનાં સ્થાનો વગેરેની કલ્પના કરી બતાવવી.

નગર, વન, ખંડ કે પર્વતમાં દૂર અથવા સમીપ કોઈ દેશની કલ્પના કરી બતાવવી.

રંગભૂમિમાં પ્રથમ જે પાત્રો પ્રવેશ કરે તે અંદર પેઠાં છે એમ જાણવું, અને પાછળથી પ્રવેશ કરે તે કક્ષાના મધ્યભાગમાં રહેલાં છે એમ જાણવું. તેમને જોવા ઇચ્છનાર પુરુષે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો.

જે તરફ વાદ્ય ભાંડ તથા નેપથ્યદ્વાર હોય તેને પૂર્વ દિશા જાણવી.

કોઈ કાર્ય માટે સૂત્રધાર જે દ્વારથી પ્રવેશ કરે તેજ દ્વારથી કાર્ય નિવેદન કરી પાછો પ્રવેશ કરે. તે ભૂમિની પરિક્રમા બહુ લાંબી કરવી, મધ્યમ પ્રમાણની અથવા થોડી લાંબી કરવી.

દિવ્ય પુરૂષોની ગતિ નગરમાં, વનમાં, પર્વતમાં, સમુદ્રમાં, ખંડમાં અવા કોઈ દ્વીપમાં કરવી, તે ગતિ આકાશમાર્ગથી વિમાન વડે અથવા કોઈપણ બીજી યુકિત વડે બતાવવી.

દિવ્ય પુરુષનું પૃથ્વી ઉપર આવવું થાય તો તે પોતાના સ્વરૂપને ગુપ્ત કરી મનુષ્યોને કોઇ કારણવડે દર્શન આપે છે. અને તેઓનું સર્વ ખંડોમાં સ્વેચ્છાગમન કહ્યું છે, મનુષ્યોનું આવવું ઘણું કરી ભરતખંડમાં કરાય છે.

હિમાલય, કૈલાસ અને શમ્ર પર્વતમાં યક્ષો, ગુહ્યકો અને કુબેરના અનુચરો રહે છે; રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચો હિમાલયમાં વસનારા છે; અપ્સરાઓએ સહિત ગન્ધર્વો હેમકૂટ પર્વતમાં વસે છે; શેષ, વાસુકી અને તક્ષક વગેરે સર્વ નાગો નિષિધ પર્વતમાં રહે છે; મહા મેરૂ પર્વતમાં ત્રીશ દેવોના ગણો વસે છે, નીલ અને વૈડૂર્ય પર્વતમાં સિદ્ધો અને બ્રહ્મર્ષિઓ રહે છે, પાતાલમાં દૈત્યો અને દાનવોનો વાસ છે, પિતૃદેવો શૃંગવાન પર્વતમાં રહે છે, એઓનો સ્થાન વિભાગ જંબુદ્વીપમાં છે; એ દિવ્ય પુરુષોને માથે

મુકુટો પોતપોતાનાં કર્મ તથા પરાક્રમ પ્રમાણે કરવા અને પોશાક તો મનુષ્ય લોકમાં ચાલતો હોય તેવો બનાવવો.

દેવના સર્વ ભાવો મનુષ્યને વિષે કરવા, પરંતુ એક અનિમેષ (મટકું ન મારવું) રૂપ ભાવ છે તે ન કરવો, કારણકે આ નાટ્યમાં સર્વ ભાવો અને રસો દૃષ્ટિની અંદરજ રહ્યા છે, પ્રથમ દૃષ્ટિ વડે સૂચિત કરેલ ભાવ પછીથી અંગો વડે પ્રકટ કરાય છે.

પ્રવૃત્તિ તથા વૃત્તિ.

પ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે.

૧. આવંતી, ૨. દાક્ષિણાત્યા, ૩. પાંચાલી, ૪. ઔડ્રમાગધી.

આને પ્રવૃત્તિ શામાટે કહે છે ? પૃથ્વીમાં નાટ્ય, દેશ, વેષ, ભાષા અને આચારને બતાવે છે માટે તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે. સંક્ષેપમાં દેશ દેશની ભાષા જણાવે છે માટેજ તેને એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કદાચિત્ કોઇ કહે કે પૃથ્વીમાં ઘણા દેશો છે, છતાં ભાષા વગેરે જણાવનારી તે પ્રવૃત્તિના ચાર ભેદ શામાટે કહ્યા ? અને તે ચારના પ્રયોગો પણ સમાન લક્ષણવાળા કહ્યા એ પ્રમાણે આ તેમનો સમાન લક્ષણવાળો પ્રયોગ છે ? પરંતુ લોકમાં વિવિધ પ્રકારનાં દેશ, વેષ, ભાષા અને આચરણ છે, એમ માનીને લોકોના મત પ્રમાણે આ લોકની ચાર વૃત્તિઓ કલ્પી છે.

૧–ભારતી–૨–આરભટી–૩–સાત્વતી અને–૪–કૈશિકી.

વૃત્તિમાં આશ્રય કરેલા પ્રયોગો વડે દેશો કહ્યા છે, કે જેનાથી ચાર પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયોગો ઉત્પન્ન થયા.

દાક્ષિણાત્ય લોકો નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યમાં બહુ કુશળ, બહુધા કૈશિકી વૃત્તિવાળા, ચતુર તેમજ મદ્દુ અને મનોહર અંગાભિનયવાળા હોય છે, તેમાં મહેન્દ્ર પર્વત, મલય, સહ્યાદ્રિ, મેલક અને પલપિંજર એ પર્વતોની અંદર આવેલ દેશોને દક્ષિણાપથ કહે છે; કોશળ, તોશળ, કલિંગ, મોશળ, દ્રવિડ,

આન્ધ્ર, મહારાષ્ટ્ર, વૈણ્ય, વૈવાનવાસ વગેરે તથા દક્ષિણસમુદ્ર અને વિન્ધ્યાચલની વચમાં રહેલ દેશોમાં હમેશાં દાક્ષિણાત્યા પ્રવૃત્તિ ચોજવી.

અવંતિક, વૈદિશિક, સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ), માળવા, સિન્ધ, સૌવીર, આનર્ત અર્બુદ, દશાર્ણ, ત્રિપુર અને વિમાતૃ દેશોમાં રહેનારા પુરુષો હમેશાં આવંતી પ્રવૃત્તિ ચોજે છે અને તેમનો પ્રયોગ સાત્વતી તથા કૈશિકી વૃત્તિને આશ્રય કરનારો હોય છે.

અંગ, બંગ, કલિંગ, વત્સ, ઉડ્રમાગધ, પૌંડ્ર, નેપાલ, અન્તર્ગિરિ તથા બહિર્ગિરિ, તેમાં મલય અને મલ્લવર્ષક બંગના સરખા જાણવા, તેમજ બ્રહ્મોત્તર વગેરે, ભાર્ગવ, માર્ગવ, પ્રાગ્જ્યોતિષ, પુલિન્દ, વિદેહ, તામ્રલિપ્ત, પ્રાગ અને પ્રાવૃતય દેશના વાસીઓ ઔડ્રમાગધી પ્રવૃત્તિ ચોજે છે. એ સિવાયના બીજા દેશો જે પુરાણોમાં કહ્યા છે તેમાં પણ ઓડ્રમાગધી પ્રવૃત્તિ ચોજવી.

પાંચાલમધ્યમા પ્રવૃત્તિમાં સાત્વતી અને આરભટી વૃતિ ચોજવી અને પ્રયોગ–અલ્પગીતાર્થ યુક્ત, આવિદ્ધ ગતિવાળો અને વિલાસથી ભરપૂર હોવો જોઈએ.

પાંચાલ, શૂરસેન, કાશ્મીર, હસ્તિનાપુર, બાહ્લીક, શાકળ, મદ્રક, ઉશીનર તેમજ હિમાલયમાં આવેલા અને ગંગાની ઉત્તર દિશામાં રહેલા જે દેશો છે તેમાં પાંચાલમધ્યમા પ્રવૃત્તિ ચોજવી.

ઉપર કહેલ પ્રવૃત્તિઓમાં રંગપીઠ ઉપર પરિક્રમણ કરવાની બે રીતિ છે. ૧. પ્રદક્ષિણ પ્રવેશ, ૨. અપ્રદક્ષિણ પ્રવેશ. પ્રદક્ષિણ પ્રવેશમાં આવંતી તથા દાક્ષિણાત્યા અને અપ્રદક્ષિણ પ્રવેશમાં પાંચાલી તથા ઔડ્ માગધી ચોજવી. આવંતી તથા દાક્ષિણાત્યામાં ઉત્તર દિશા તરફનું પાર્શ્વદ્વાર જાણવું અને પાંચાલી તથા ઓડ્માગધીમાં દક્ષિણ તરફનું પાર્શ્વદ્વાર જાણવું.

પ્રયોગકર્તાએ દેશ, અને અર્થયુક્તિ જોઇ જે દેશમાં જે પ્રવૃત્તિ કહી છે, તે અનુકૂળ રૂપે ચોજવી.

નાટ્યપ્રયોગ બે પ્રકારના છે.

૧. સુકુમાર, ૨. વિદ્ધ. આ બન્ને નાટકની વસ્તુસંકળનાનો આધાર રાખે છે, તેમાં યુદ્ધમાં મારવાકાપવારૂપ, ઈન્દ્રજાળરૂપ તથા રાક્ષસાદિના મુખનાં મોરાં વગેરે પહેરાવવાનું જેમાં હોય, તેમજ પુરુષ પાત્રો ઘણાં અને સ્રીપાત્ર અલ્પ હોય, તેમજ સાત્વતી અને આરભટી વૃત્તિમયહોય તેને આવિદ્ધ જાણવું, તેમાં ડિમ, સમવકાર, વ્યાયોગ અને ઈહામૃગ એટલાં આવિદ્ધ સંજ્ઞક જાણવાં.

ઉપર કહેલાં રૂપકોનો પ્રયોગ દેવ, દાનવ, રાક્ષસો અથવા જે પુરુષો ઉદ્ધત, શૌર્ય, વીર્ય અને બળયુક્ત હોય તેમની પાસે કરાવવો.

નાટક, પ્રકરણ, ભાણ અને વીથ્યંક એ પ્રયોગો સુકુમાર છે અને મનુષ્યોનો આશ્રય કરનારા છે, અર્થાત્ તે પ્રયોગો મનુષ્યો વડે યોજવા.

ધર્મી બે પ્રકારના છે.

૧—લોકધર્મી—૨—નાટ્યધર્મી.

સ્વભાવ રૂપ ભાવયુકત, શુદ્ધ, વિકાર રહિત, લોકની વાર્તા અને ક્રિયાયુકત, અંગની લતાઓ રહિત, તેના તેના સ્વભાવના અભિનય સહિત અને વિવિધ સ્રી તથા પુરુષો રૂપ પાત્રોનો આશ્રય કરનાર નાટ્ય હોય તે લોકધર્મી કહેવાય છે.

વાકય અને ક્રિયાના બાહુલ્યવાળું, સત્વ અને ભાવની અધિકતાવાળું, લીલાયુકત, અંગહાર, અને અભિનયવાળું, નાટકના લક્ષણ સહિત સાત સ્વરો અને અલંકાર સંયુકત તથા અશ્વ ઉપર બેસનાર પુરુષનો આશ્રય કરનારૂં નાટય હોય તે નાટયધર્મી કહેવાય છે.

લોકમાં જે કલ્યાણકારક (લક્ષ્મી વગેરે) મળવા યોગ્ય છે તે આ નાટયમાં મૂર્તિમાન અને ઇચ્છાયુકત મળે તેને પણ નાટયધર્મી કહે છે.

નાટકમાં પાત્રે કહેલું વાકય બીજું પાત્ર અથવા પરસ્પર ન સાંભળે અથવા નહિ કહ્યા છતાં પણ સાંભળે તે, પર્વત, વાહન, માન, ઢાલ, બખતર, આયુધ અને ધ્વજ વગેરે મૂર્તિમાન પ્રયોગાય તે, સુંદર અંગ વિન્યાસ વડે તથા ઉત્ક્ષિપ્ત પદક્રમ વડે ગતિ કરાય તથા નૃત્ય કરાય તે; આ લોકના સુખ

અથવા દુઃખરૂપ સ્વભાવ શોભા તથા અભિનય યુકત હોય તે, તેમજ રંગપીઠમાં વિવિધ પ્રકારને કક્ષા વિભાગ કરવામાં આવે છે તે નાટયધર્મી કહેવાય છે.

હમેશાં નાટક નાટયધર્મથી યુકતજ યોજવું, કારણ કે આંગિકાભિનયથી છેલ્લે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

સર્વને સહજ ભાવ, અભિનયથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ અને અંગના અલંકાર તથા ચેષ્ટા તેને પણ નાટયધર્મી કહે છે.

આ પ્રમાણે કક્ષા વિભાગ અને ધર્મીયુકત નાટયતત્ત્વના જ્ઞાતાઓએ જાણીને પ્રયોગ કરવો.

" સાહિત્ય દર્પણ પ્રમાણે."

छत्रीश लक्षण.

१. भूषण, २. अक्षरसंघात, ३. शोभा, ४. उदाहरण, ५. हेतु, ६. संशय, ७. द्रष्टान्त, ८. तुल्यतर्क, ९. पदोच्चय, १०. निदर्शन, ११. अभिप्राय, १२. ज्ञप्ति (प्राप्ति,) १३. विचार, १४. दिष्ट, १५. उपदिष्ट, १६. गुणातिपात, १७. गुणातिशय, १८. विशेषण, १९. निरुक्ति, २०. सिद्धि, २१. भ्रंश, २२. विपर्यय, २३. दाक्षिण्य, २४. अनुनय, २५. माला, २६. अर्थापत्ति, २७. गर्हण, २८. पृच्छा, २९. प्रसिद्धि, ३०. सारूप्य, ३१. संक्षेप, ३२. गुणकीर्तन, ३३. लेश, ३४. मनोरथ, ३५. अनुक्तसिद्धि, ३६. प्रियवचन.

भूषण—અલંકાર અને ગુણનો જ્યાં પરસ્પર યોગ થાય તે. જેમકે—

ગીતિ.

મુગ્ધા તારા મુખની, આભા આ [1]અરવિન્દ હરી લે છે;
[2]કોષ [3]દંડ જે આગળ, એને દુષ્કર કાર્ય કોણ કે' છે.

---

૧. કમળ, ૨. ખજાનો–ડોડવો, ૩. કમળનાળ–દંડ.

२ **अक्षरसंघात**—અલ્પ વિચિત્ર અર્થવાળા અક્ષરથી વર્ણન કરવામાં આવે તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—તમારી સખીને શરીર સંતાપ બાધ તો નથી કરતો ?

પ્રિયંવદા—હમણા ઐાષધ મળવાથી શાન્ત થશે.

३ **शोभा**—જ્યાં સિદ્ધ અર્થની સાથે અસિદ્ધ અર્થ પ્રગટ થાય તથા જેમાં શ્લેષ અને વિચિત્ર અર્થ હોય તે. જેમકે—

ગીતિ.

[1]કોટિદ અને [2]ગુણાન્વિત, સંભવ જેનો હોય શુદ્ધ [3]વંશે;
તોપણ ધનુષની પેઠે, ક્રૂર સ્વામીને તજવો જન હસે.

४ **उदाहरण**—જ્યાં તુલ્ય અર્થયુકત વાકયના ઉદાહરણથી પોતાનો અભિમત (પ્રિય–ઈચ્છિત) અર્થ સાધવામાં આવે તે. જેમકે–

ગીતિ

પ્રિયને મળી તું પ્રેમે, એ અતિ ઉત્તમ થયું સખી શાણી;
[4]દિનકર વિણ દિન શોભા, શશી વિણ રજની વૃથા જગે જાણી.

५ **हेतु**—ઈષ્ટ કરનાર હેતુદર્શનથી સંક્ષેપમાં કહેલું વાકય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

દાસી—(ભીમસેન પ્રતિ) મેં એ રીતે કહ્યું જે ભાનુમતિ ! તમારા કેશ છૂટા થયા વિના અમારી દેવી દ્રૌપદી કેશ શી રીતે બાંધશે ?

६ **संशय**—તત્ત્વ જાણનારા વાકયમાં જે અનિશ્ચય તે જેમ–યયાતિ વિજયમાં.

અનુષ્ટુપ્

કન્યા આ યક્ષની છે કે, લક્ષ્મી સાક્ષાત્ [5]સુરેશનો;
[6]દારા આ દેવતાની કે, માનિની છે મહેશની.

---

૧. નિશાન પાડનાર–કરોડો આપનાર. ૨. દોરીયુકત–ગુણવાન. ૩. વાંસ–કુળ. ૪. સૂર્ય. ૫. ઇન્દ્ર. ૬. સ્ત્રી.

૭ **द्रष्टान्त**—પોતાના પક્ષનો અર્થ સાધવામાં જે ઉદાહરણ આપવું તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ભીમ—આર્ય ! તે તેનું કહેવું યોગ્યજ છે, કારણ કે એ દુર્યોધનની સ્રી છે. ઇત્યાદિ.

૮ **तुल्यतर्क**—પ્રકૃત (ચાલતા) અર્થથી તેવાજ ભવિષ્ય અર્થના તર્ક કરવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

ગીતિ.

સ્વપ્નો કેક શુભાશુભ, દૈવયોગથી સત્ય અસત્ય બને;
આ શત સંખ્યા જાણે, અડતી ન હોયે [1]અનુજ સહિત સુજને.

૯ **पदोच्चय**—અર્થને અનુરૂપ (ઘટે તેવાં) પદો ભેળાં કરવાં તે; શૃંગારમાં કોમળ શબ્દની રચના અને વીર તેમજ રૈદ્રમાં ઉદ્ધત શબ્દોની રચના આવે તે. જેમ—શાકુન્તલમાં—

ગીતિ.

રાજા—

[2]રકત અધર નવ પલ્લવ, કર અતિ કોમલ [3]વિટપ સમા શોભે;
પુષ્પ તુલ્ય પ્રકટેલું, યૌવન અંગે વિલોકી મન લોભે.

૧૦ **निदर्शन**—પરપક્ષને નિરાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ અર્થનું પરિકીર્તન કરવું તે જેમકે—

ગીતિ.

યોગ્યાયોગ્ય વિચારો, ક્ષાત્ર ધર્મના વ્યર્થ વૈરી [4]ક્ષતિએ;
વાળી પરાઙ્મુખ થાતાં, ન્હોતું હણ્યું શું બાણ અવધપતિએ ?

૧૧ **अभिप्राय**—સાદૃશ્યથી અદ્ભુત અર્થની કલ્પના કરવી તે. જેમ—શાકુન્તલમાં—

---

૧. ન્હાનાભાઇ. ૨. રાગયુક્ત—લાલ. ૩. વૃક્ષ. ૪. નાશ.

ગીતિ.

આ સ્વાભાવિક સુંદર, તન તપ અર્થે સમર્થ કરવાને;
ઇચ્છે છે નિજ ઉરમાં, જે ઋષિ આશ્રમ ધર્મો ધરવાને;
અણુસમજુ મુનિવર એ, નિશ્ચે નીલકમલદલની ધારે;
સમિધતરૂનું છેદન, કરવા હૃદયે હામ વૃથા ધારે.

૧૨ જ્ઞપ્તિ—(પ્રાપ્તિ) કાંઇ પણ અંશના આધારથી બીજું કાંઇ અલ્પ અનુમાન કરવું તે. જેમ—પ્રભાવતીમાં—

"નિશ્ચે આ ચારે કોર ભમતા ભ્રમરોથી મારી પ્રિયતમા પ્રભાવતી અવશ્ય ઓળખાશે."

૧૩—વિચાર—યુકિતવાળાં વાકયથી અપ્રત્યક્ષ અર્થ સાધવામાં આવે તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં—

રાજા—

ગીતિ.

વિધ વિધ વારે વારે, વિચાર મારા ઉરમાં આવે છે;
અતિશય કામવિકારો, નિશ્ચે આ નિજ હૃદય લુપાવે છે.

(કારણ કે)

અસંતુષ્ટ રીતે આ, હસી હસીને અધિક શરમ આણે;
જુએ બંધુ જાહિર પણ, ન જોતી હોયે કોઇ ભણી જાણે!

૧૪—દિષ્ટ—દેશકાળના સ્વરૂપ પ્રમાણે વર્ણન કરવું તે. જેમ-વેણીસંહારના પ્રથમ અંકમાં—

સહદેવ—

ગીતિ.

દ્યુતિ [1]દામિનીની કેરી, આજ ધરી છે કુપિત ભીમસેને;
વધારશે વર્ષા સમ, આ દ્રૌપદી અતિ ત્વરા થકી તેને.

---

૧. વિજળી.

૧૫–**ઉપદિષ્ટ**—શાસ્ત્રને અનુસરતું મનોહર વાક્ય તે. જેમ–શાકુન્તલમાં—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સેવા શ્રી ગુરુની કરી પ્રિય સખી, પેઠે સપત્ની ગણી;
પ્રીતિ રાખી સદા [1]પરિજન પરે, જોજે સુભાગ્યો ભણી;
આપે [2]તર્જન કાન્ત તોય કરુણા, તું ચાહજે તે તણી;
એ રીતે પટરાણી કેરી પદવી [3]વામા ગ્રહે છે ઘણી.

૧૬–**ગુણાતિપાત**—ગુણથી વિપરીત કાર્ય કરવું તે. જેમ ચન્દ્રકળામાં ચન્દ્ર પ્રતિ—

"તું અંધકારનો સંહાર કરે છે, તારાં પાદ (કિરણો) સર્વ ગ્રહણ કરે છે, તું મહાદેવના મસ્તક ઉપર રહે છે તોપણ સ્ત્રીઓનું જીવન હરી લે છે."

૧૭ **ગુણાતિશય**—સામાન્ય ગુણનો ઉદ્રેક [વૃદ્ધિ] કરવામાં આવે તે. જેમ—ચન્દ્રકલામાં—

[ચન્દ્રકલાનું મુખ બતાવીને.]

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

રાજે રાત્રિ વિના, નવાં કમળ બે, વચ્ચે વિરાજે વળી;
નીચે [4]કંબુ કરે [5]નિનાદ, ઉપરે [6]ભૃંગો રહ્યા છે ભળી;
પામે નિત્ય પ્રકાશ પૂર્ણ ધરીને, સોળે કળા શ્યામિની!
ક્યાંથી તું [7]અકલંક પામી કહી દે, આ ચન્દ્રને કામિની?

૧૮ **વિશેષણ**—પ્રસિદ્ધ એવા ઘણા અર્થની ઉક્તિથી વિશેષતા બતાવવી તે. જેમકે—

---

૧. સેવકજન. ૨. તિરસ્કાર. ૩. સ્ત્રીઓ. ૪. શંખ. ૫. શબ્દ. ૬. ભ્રમરાઓ. ૭. કલંક રહિત.

ગીતિ.

[1]તૃષ્ણા હરનારો તું, [2]દ્વિજના આશ્રયરૂપ વિમલ પ્રિય છે;
પદ્માકર હૃદ પેઠે, પણ તું [3]કોવિદ અને [4]જડાશય એ.

૧૯ નિરુક્તિ—પૂર્વે સિદ્ધ કરેલા અર્થનું કથન તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—ભીમ—

હરિગીત.

કુરુકુળ નિખિલના નાશ કેરી કલિત કરનારો કૃતિ,
મદમસ્ત દુઃશાસનતણું પીનાર રુધિર ધરી ધૃતિ;
કરનાર ચૂર્ણ ગદાવડે દ્વય જાંઘ દુર્યોધન તણી,
નિઃસીમ બળવાળો નમન કરૂં ભીમ હું ધરણીધણી!

૨૦ સિદ્ધિ—ઇચ્છિત અર્થ મેળવવા માટે ઘણા ગુણોનું કીર્તન કરવું તે. જેમકે—

ગીતિ.

[5]કૂર્મરાજનું બળ જે, જે જાહિર સામર્થ્ય શેષ અહિનું;
તે તમામ નૃપ! તુજમાં, આવી મળ્યું રક્ષણ કરવા [6]મહીનું.

૨૧ ભ્રંશ—કુપિત થયેલો પુરુષ જે બોલવાનું હોય તેથી અન્ય રીતે બોલી જાય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

દુર્યોધન (કંચુકી પ્રતિ)

ગીતિ.

સેવકજન સુત બાંધવ, [7]આપ્ત મિત્ર ને અનુજ સહિત રણમાં;
પાંડુ પુત્ર નિજ બળથી, હણશે હાલ સુયોધનને ક્ષણમાં.

---

૧. તરસ મટાડનાર–તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનાર. ૨. પક્ષી–વિપ્ર. ૩. વિદ્વાન. ૪. જડ વિચારવાળો અથવા જળાશય. ૫. કાચબો. ૬. પૃથ્વી. ૭. હિતેચ્છુ.

પોતે પાંડવોને હણશે એમ કહેવા ધાર્યું હતું તેને બદલે પોતાને હણશે એમ બોલી જવાયું.

૨૨ विपर्यय—સંદેહથી વિચાર બદલાઇ જવો તે જેમકે—

ગીતિ.

જગત કૃપણ જાણીને, જે જન સાચવી બેઠાં સંતોષ;
આપ છતાં અવનીપતિ, દેખાયે દગ મહાન એ દોષ.

૨૩ दाक्षिण्य—આચરણથી અથવા વાણીથી પરચિત્તને અનુસરવું તે.જેમ કે

ગીતિ

વશ કરી લિઓ વિભીષણ! લંકાપુરીને બની રાક્ષસરાય;
પ્રેમ જયહાં રઘુવરની, આવે નહિ ત્યાં કદિ અન્તરાય.

આંહી વાણીથી હનુમાને પરચિત્ત અર્થાત્ રામના ચિત્તનું અનુસરણ કર્યું મતલબ રામનો જે ભાવાર્થ હતો તે પોતે કહી બતાવ્યો. એજ રીતે આચરણનું પણ જાણી લેવું.

૨૪—अनुनय—સ્નેહયુકત વાકયોથી અર્થને સાધવો તે.જેમ વેણીસંહારમાં--

કૃપાચાર્ય—(અશ્વત્થામા પ્રતિ) દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ અને દ્રોણાચાર્ય સમાન પરાક્રમવાળા તારામાં શું ન સંભવી શકે?

૨૫ माला—ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ માટે અનેક રીતે કાલાવાલા કરવા તે. જેમ શાકુન્તલમાં

રાજા—

મંદાક્રાન્તા.

પ્યારી! પંખો કમલદલનો, હાથ ધારી અધીર
આજ્ઞા દેતો તુજ શ્રમ હરૂં, ઢોળી થંડો [1]સમીર,
કે'તો તારા કમળ સરખા, રમ્ય ને રકત રંગે
ચાંપું ચાહે ચરણ લઇને, [2]અંકમાં હું ઉમંગે.

---

૧. વાયુ. ૨. ગોદમાં.

૨૬ **अर्थापत्ति**—અર્થાન્તરની ઉક્તિથી જ્યાં અન્ય અર્થ પ્રકાશે તે. જેમ વેણીસંહારમાં

"દ્રોણ અશ્વત્થામાને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છે છે," એમ કહેતા કર્ણ પ્રત્યે.

દુર્યોધન—સત્ય ભાઇ, સત્ય, એમાં શક શાનો?

ગીતિ.

[1]સિન્ધુરાજ સપડાતાં, અર્જુન હાથે, ન હોય જો એમ;
પ્રથમ અભય આપીને, દ્રોણ ઉપેક્ષા કરે કહો કેમ?

૨૭ **गर्हण**—દૂષણ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે ટોણાં મારવાં તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

અશ્વત્થામા—(કર્ણ પ્રતિ)

"તુજ પેઠે મુજ આયુધ, ગુરૂ શાપે નહિ થએલ નિર્વીર્ય." ઈત્યાદિ.

૨૮ **पृच्छा**—પ્રાર્થનાયુક્ત વાક્યોથી ઇષ્ટનો શોધ કરવો તે. જેમ વેણીસંહારમાં.—

સુંદરક—અરે આર્યો! તમોએ મહારાજા દુર્યોધનને સારથી સહિત ક્યાંઇ જોયા?

૨૯ **प्रसिद्धि**—લોક પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ ખ્યાતિ વડે અર્થ સાધવો તે. જેમ વિક્રમોર્વશીમાં

ગીતિ.

દિનકર ને રજનીકર મુજ માતામહ અને પિતામહ છે;
ઉર્વશી ને અવની નિજ ઇચ્છાએ [2]ઉદ્વાહિત મુજ સહ છે.

---

૧. જયદ્રથ. ૨. વિવાહિત.

૩૦ **સારૂપ્ય**—પરાભવ કરનારની સાથે સારૂપ્ય અર્થાત્ સરખાપણાથી ક્ષોભ સહિત વર્તન કરવું તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

યુધિષ્ઠિર—(ભીમસેનને દુર્યોધન જાણી બાથમાં લઈને) અરે દુષ્ટ દુર્યોધન! ભીમ તેમજ અર્જુનને મારનાર તુંજ કે નહિ?

૩૧ **સંક્ષેપ**—સંક્ષેપથી અન્યને અર્થે પોતાને યોજાવું તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં-

રાજા—

ગીતિ

કોમળ શિરીષ કુસુમ સમ, અંગોને શિદ ખિન્ન કરે ખાલી;
ઈષ્ટ [1]સુમન તુજ અર્થે, મેળવવા હું હાજર છું વ્હાલી!

૩૨ **ગુણકીર્તન**—ગુણોનું કીર્તન (પ્રશંસા) કરવું તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં—

વસન્તતિલકા

ખૂબી ભર્યાં નયન ખંજન તુલ્ય શજે,
લાલિત્ય જોઇ કરનું [2]જલજાત લાજે;
દેખી ઉરોજ દ્વય ઉન્નત કાન્તિવાળા,
પામે તમામ કરિ કુંભની ભ્રાન્તિ બાળા.
ચંપાકલી સમ વિશેષ વિરાજનારી,
દેહે દ્યુતિ કલિત કંચન તુલ્ય ધારી;
સ્પર્ધા સુધાની કરનાર વિનોદી વાણી,
હું ના શકું કુવ કટાક્ષ છટા વખાણી.

૩૩—**લેશ**—સાદૃશ્ય પુરઃસર (સરખામણી યુક્ત)વાક્ય કહેવામાં આવે તે. જેમ વેણીસંહારના બીજા અંકમાં—

દુર્યોધન (વિનયંધર પ્રતિ)

૧–પુષ્પ. ૨–કમળ.

ગીતિ

શિખંડીને કરી આગળ, વૃદ્ધ ભીષ્મનો વિનાશ કરતાં જે;
શ્લાઘા પાંડુસુતોની, થઈ તેજ આપણી થાશે આજે.

૩૪—મનોરથ—અન્ય પ્રકારથી પોતાનો અભિપ્રાય કહી બતાવવો તે. જેમકે

પુષ્પિતાગ્રા

કલરવ કરી કામકેલિ ટાણે, પરવશ પંચશરે કરેલ જાણે;
નિરખ હૃદય વલ્લભાનું પ્યારી! ચુમન કરે કલહંસ હર્ષ ધારી.

૩૫ અનુક્તસિદ્ધિ—અતિ વિસ્તાર પૂર્વક વિશેષ અર્થ પ્રકટ કરવો તે. જેમ કે "ગૃહવૃક્ષવાટિકામાં"—

ગીતિ

સુજ્ઞ સુન્દરિ જો આ, ચારુ ચન્દ્રની નિકટ શ્રેયકારી;
નિર્મળ દ્વય નક્ષત્રો, પુષ્ય પુનર્વસુ ભવ્ય દિસે ભારી.

૩૬ પ્રિય વચન—પૂજ્યને પ્રમાણ (સિદ્ધ) કરવા માટે આનંદયુકત ભાષણ તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

સ્રગ્ધરા

પ્હેલાં ઉગી પ્રકાશે, સુમન પછી ફળો, પાદપોમાં જણાયે;
પામે છે ગાઢ પૂર્વે, ઉદય ઘન અને, તે પછી વૃષ્ટિ થાયે;
શૈલી એવી સદાયે, અચળ અવનિમાં, કાર્ય ને કારણે છે;
આ તો સંપત્તિ પ્હેલાં, પછી તુજ કરુણા, ઉર આશ્ચર્ય એ છે.

"સાહિત્યદર્પણ પ્રમાણે."

तेत्रीश नाट्यालंकार.

१. आशिष्, २. आक्रन्द, ३. कपट, ४. अक्षमा, ५. गर्व, ६. उद्यम, ७. आश्रय, ८. उत्प्रासन, ९. स्पृहा, १०. क्षोभ, ११. पश्चात्ताप, १२. उपपत्ति, १३. आशंसा, १४. अध्यवसाय, १५. विसर्प, १६. उल्लेख, १७. उत्तेजन, १८. परीवाद, १९. नीति, २०. अर्थविशेषण, २१. प्रोत्साहन, २२. साहाय्य, २३. अभिमान, २४. अनुवर्तन, २५. उत्कीर्तन, २६. याञ्चा, २७. परिहार, २८. निवेदन, २९. प्रवर्तन, ३०. आख्यान, ३१. युक्ति, ३२. प्रहर्ष, ३३. उपदेशन.

१ **आशिष्**—સ્નેહીનું સારૂં ઇચ્છવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

કાશ્યપ—

ગીતિ

થા પતિને અતિ પ્રિય તું, શર્મિષ્ઠા જ્યમ યયાતિને ધામ;
તું પણ તેની પેઠે, ચક્રવર્તી સુત પુરુ તુલ્ય પામ.

૨ **आक्रन्द**—શોકથી પ્રલાપ(અતિ રુદન)કરવામાં આવે તે. જેમ વેણીસંહારમાં—
કંચુકી—(અતિ રુદન કરતો) "હા દેવિ! કુન્તિ! રાજભુવનની પતાકા," ઇત્યાદિ.

૩ **कपट**—માયાથી અન્ય રૂપ ધારણ કરવું તે. જેમ કુલપતિ અંકમાં—

ગીતિ

તજી મૃગરૂપ ત્વરાએ, કપટ દેહ કરી ધારણ મનભાવ્યો;
સંશય રણસંગ્રામે, લક્ષ્મણને ઉર અસુરે ઉપજાવ્યો.

૪ **अक्षमा**—લેશ પણ પરાભવ સહન ન થઇ શકે તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—અરે સત્યવાદિન્! તું કહે છે તે વાત કદાપિ સત્ય હોય, તથાપિ આ સ્ત્રીને છળવાથી મને શું ફળ મળવાનું છે?

શાર્ઙ્ગરવ—વિનિપાત—ઇત્યાદિ.

આહીં "સત્યવાદી" એ મશ્કરીવાળા સંબોધનથી પરાભવ પામેલ શાર્ઙ્ગરવના "વિનિપાત" એ વચનથી અક્ષમા સ્ફુટ જણાઇ આવે છે.

૫ **ગર્વ**—અહંકાર યુક્ત વાક્ય તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—શું મારાં ગૃહો પણ પિશાચ આદિ પ્રાણીઓથી પીડાય છે?

આહીં "મારાં ગૃહો પણ" એ વાક્યથી રાજાનો અહંકાર જણાય છે.

૬ **ઉદ્યમ**—કાર્યનો આરંભ કરવો તે. જેમ કુંભમાં—

રાવણ—શોકને વશ થયેલો હું મૃત્યુનેજ દેખું છું, ઇત્યાદિ.

૭ **આશ્રય**—કાર્ય હેતુ માટે ઉત્કૃષ્ટનો આશ્રય ગૃહણ કરવો તે. જેમ વિભીષણ નિર્ભર્ત્સન અંકમાં—

વિભીષણ—હું રાજનોજ આશ્રય લેવા ઇચ્છું છું.

૮ **ઉત્પ્રાસન**—અસાધુ છતાં પોતાને સાધુ માનનારની મશ્કરી કરવી તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

શાર્ઙ્ગરવ—તું અન્ય સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી શકુન્તલાના પરિણયરૂપ પૂર્વવૃત્તાન્તને ભૂલી ગયો છે,તો તને અધર્મથી ડરનાર શી રીતે સમજવો?

૯ **સ્પૃહા**—વસ્તુના સૌન્દર્યથી તેમાં લલચાઇ જવું તે.જેમ શાકુન્તલમાં—

ગીતિ

રાજા—

[1]અક્ષત અધર પ્રિયાનો, કોમલ સુંદર સ્ફુરણ થકી જાણે;
પીવા [2]પિપાસુ મુજને, આજ્ઞા દેતો ન હોય આ ટાણે?

૧૦ **ક્ષોભ**—તિરસ્કાર યુક્ત વચન બોલાવનાર મનોવિકાર તે. જેમ વાળી (રામ પ્રત્યે)

---

૧. ક્ષત વગરનો ૨. તરસ્યા.

ગીતિ

અધમ તપોધનગણુમાં, હિંસક હિંસા છુપાઇ કરનાર;
વાણી વિનાશક! તારો, પરલોકે નહિ થાયે નિસ્તાર.

૧૧ **પશ્ચાત્તાપ**—મોહથી (અજ્ઞાનતાથી) અવધીરિત (અવજ્ઞાત) અર્થનો પાછળથી પરિતાપ થવો તે. જેમ અનુતાપ અંકમાં—

રામ—દેવીએ જ્યારે મને શાપ આપ્યો ત્યારે શું બહુવાર ચુંબન નથી કર્યું ?
આહીં ચુંબન રૂપ અર્થના અવધીરણથી પશ્ચાત્તાપ છે.

૧૨ **ઉપપત્તિ**—અર્થની સિદ્ધિ માટે હેતુનો ઉપન્યાસ કરવો તે.જેમ વધ્યશિલામાં-

પુષ્પિતાગ્રા

તુજ જીવન વિલોકી જીવ મારે.
તુજ મરણે મરવાનું એ વિચારે;
અધિક કુશળ એનું ઇચ્છે જો તું,
મુજ [1]અસુએ તુજ પ્રાણ [2]રક્ષ તો તું.

આહીં નાયિકાના જીવરક્ષણરૂપ અર્થસિદ્ધિનો હેતુ બતાવેલ છે.

૧૩ **આશંસા**—અભીષ્ટ લાભમાં ઇચ્છા રાખવી તે.જેમકે માધવ-(સ્મશાનમાં) અનંગના મંગળગૃહરૂપ તે માલતીનું મુખ ફરી પણ હું જોઇશ.

૧૪ **અધ્યવસાય**—કર્તવ્યનો દૃઢ નિર્દેશ કરવો તે. જેમ પ્રભાવતીમાં—

વજ્રનાભ—

ગીતિ

આ ગદાથી ઉર આનું, એક નિમિષમાં અવશ્ય છેદીશ;
આજે આપ તણા હું,ઉભય ભુવનને જરૂર ભેદીશ.

---

૧. પ્રાણ. ૨. રક્ષા કર.

૧૫ **विसर्प**—અનિષ્ટ ફળ આપનાર કર્મનો સમારંભ થાય તે. જેમ વેણીસંહારમાં-
કૃપાચાર્ય—

ગીતિ

દારુણ દ્રૌપદી કેરા, કેશ ગ્રહણથી ઉપજ્યો આ ત્રાસ;
[1]કેશાકર્ષણ દ્રોણનું, નિશ્ચે કરશે નિખિલ તણો નાશ.

૧૬ **उल्लेख**—કાર્યનું ગ્રહણ તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

વૈખાનસ—(દુષ્યન્ત પ્રતિ) અમો સમિધ્ (કાષ્ઠ) લેવા માટે બાહેર નીકળ્યા છીએ, માલિની નદીના કિનારા નજીક કુળપતિ કણ્વમુનિનું આશ્રમ દેખાય છે, જો અન્યકાર્યની ઉતાવળ ન હોય તો ત્યાં અતિથિને યોગ્ય સત્કાર સ્વીકારો.

૧૭ **उत्तेजन**—પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે અન્યને પ્રેરવા માટે કટુ વચનોથી ઉત્તેજન આપવું તે. જેમ રામાયણમાં—

લક્ષ્મણ (મેઘનાદ પ્રતિ)

વસન્તતિલકા

છે ઇન્દ્રજીત બળવાન તું નામનોજ, છે વ્યર્થ તાહરૂં પ્રચંડતમામ [2]ઓજ;
અદૃશ્ય રૂપ ધરી યુદ્ધ કરે ડરીને, ધિક્કાર આપું તુજને હું ફરી ફરીને.

૧૮ **परीवाद**—તિરસ્કાર કરવો તે. જેમ સુન્દરાંકમાં—

દુર્યોધન—ધિક્ ધિક્ સૂત! શું કરી આવ્યો? સ્વભાવથી કૂર ચેષ્ટાવાળા મારા પુત્ર દુઃશાસનનું શું પાપાત્મા ભીમ વક્ષસ્વિદારણરૂપ અનિષ્ટ કરશે? ઇત્યાદિ.

૧૯ **नीति**—શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન કરવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

દુષ્યન્ત—તપોવનમાં વિનીત (નમ્ર) વેષે પ્રવેશ કરવો જોઇએ.

---

૧. કેશનું ખેંચવું. ૨. પરાક્રમ.

૨૦ अर्थ विशेषण—કહેવાઈ ગએલ અર્થને ઉપાલંભના રૂપમાં અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવે તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

શાર્ઙ્ગરવ—

સવૈયા

ભ્રાત અને નિજ તાત ગૃહે, દિનરાત વિનોદ થકી વસનારી;
હોય સતી પણ ભર્તૃમતી તણી, નિત્ય કરે ચરચા નરનારી;
હોય ભલે પ્રમદા પ્રિય અપ્રિય, બાંધવના ગણમાં બહુ ભારી;
તોપણ સ્વામી સમીપ સદા, વસવા તણી ઉત્તમ વાત વિચારી.

૨૧ प्रोत्साहन—ઉત્સાહયુક્ત વાણીથી કોઈને કાર્યમાં યોજવો તે. જેમ બાલરામાયણમાં—

વિશ્વામિત્ર—(રામ પ્રતિ)

વસંતતિલકા

આ કાલરાત્રિ સમ વિઘ્ન વિદારનાર,
"સ્ત્રી" એમ ધારી શિદ વ્યર્થ કરે વિચાર;
ત્રૈલોકયરક્ષણ તણી ધર વાત ધ્યાને;
હે તાત! તું હણું ત્વરા થકી તાડકાને.

૨૨—साहाय्य—વિપત્તિને વિષે અન્યની સાથે અનુકૂળતા થવી તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

અશ્વત્થામા—(કૃપાચાર્યપ્રતિ) ત્યારે તમે પણ રાજાની સમીપે જઇ રહો.

કૃપાચાર્ય—આજે હું સહાયતા કરવા ઈચ્છું છું, ઇત્યાદિ.

૨૩—अभिमान—અભિમાન કરવું તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

દુર્યોધન—માત ! તમે આવાં દીન અને અઘટિત વચન શા માટે ઉચ્ચારો છો ? ઇત્યાદિ.

૨૪—अनुवर्तन—વિનયપૂર્વક અનુસરવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

દુષ્યન્ત—(શકુન્તલા પ્રતિ) કેમ, તમારાં તપ તો વૃદ્ધિ પામે છે ના?

અનસૂયા—હાલ આપ જેવા અતિથિના આગમનથી તપ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે, ઇત્યાદિ.

૨૫–उत्कीर्त्तन—જે કાર્ય થઇ ગયું હોય તેને ફરી કહી બતાવવું તે. જેમ બાલરામાયણમાં—

રામ—(સીતા પ્રતિ)

ઝૂલણા

[1]ઉરગને બંધને બંધુ મુજ બાંધીઓ, શકિતથી આ સ્થળે ઇન્દ્રજીતે;
વીરના ગાઢ વક્ષ:સ્થળે ત્યાં વળી, બાણ હણ્યું રાવણે ક્રૂર રીતે;
દોડીઆ દેખી તમ દિયરની એ દશા, ભકત હનુમાન બળને બતાવી;
વીરને સદ્ય કરવા સજીવન અહીં, લાવિયા દ્રોણ [2]અદ્રિ ઉઠાવી.

૨૬—याञ्चा—પોતે અથવા દૂત દ્વારા માગણી કરવી તે. જેમ રામાયણમાં—

અંગદ—(રાવણને)

માલિની

હજી પણ સતી સીતા, રામને સદ્ય સોંપ;
રઘુવર તુજ માથે, રીઝશે ત્યાગી કોપ;
શરથી શિર કપાવી, પામીને પૂર્ણ પીડા;
કપિ શિરથી કરાવે, શિદ [1]કન્દુકે ક્રીડા.

૨૭ परिहार—પ્રમ એલ અનુચિત કર્મની માફી માગવી તે. જેમકે—

ગીતિ

જીવ જવા ટાણે હું, વ્યથિત વદયો છું અઘટિત જે વાણી;
માફી દિઓ વિભુ મુજને, સુગ્રીવ તમને સમર્પું મુદ આણી.

---

૧. સર્પ. ૨. પર્વત. ૩. ગેંદ.

૨૮ **निवेदन**—નિન્હિત કર્તવ્યનું કથન કરવું તે. જેમ રાઘવાભ્યુદયમાં—

લક્ષ્મણ—આર્ય! આપ સાગરની અભ્યર્થના (પ્રાર્થના) કરી જવા તત્પર- થયા છો એ શું?

૨૯ **प्रवर्तन**—કાર્યની સારીરીતે યોજના (વ્યવસ્થા) કરવી તે. જેમ વેણી- સંહારમાં—

રાજા—કંચુકી! શ્રીકૃષ્ણભગવાનના અતિ આગ્રહથી વત્સ ભીમસેનના વિજય મંગલ માટે યોગ્ય સમારંભ ત્યાં તૈયાર કરો.

૩૦ **आख्यान**—પૂર્વે બની ગએલ વૃત્તાન્તનું કહેવું. જેમ વેણીસંહારમાં—

"તે આ દેશ જયહાં [2]હ્રદો અરિ તણા, [3]રક્તે ભરાયા હતા,"

ઇત્યાદિ.

૩૧ **युक्ति**—કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

વસન્તતિલકા

જો છોડતાં રણ રહે નહિ મૃત્યુભીતિ,
તો અન્યથા ગમનની ગણું યોગ્ય રીતિ;
લે પ્રાણી જન્મ મરવા દિલમાં ડરો છો,
શા કારણે મલિન કીર્તિ વૃથા કરો છો.

૩૨ **प्रहर्ष**—આનંદની અધિકતા તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—મારા સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ થયા તો હવે હું શા માટે ખુશી ન થાઉ?

૩૩ **उपदेशन**—શિક્ષા (શિખામણ) આપવી તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

અનસૂયા—(શકુન્તલા પ્રતિ) સખિ! અતિથિનો સત્કાર કર્યા સિવાય તેને છોડી સ્વચ્છન્દપણે જતું રહેવું એ આશ્રમમાં રહેનાર પ્રાણી- ને ઘટે નહિ.

---

૧. દડા. ૨. ન્હાની તલાવડીઓ—ધ્રુના. ૩. રુધિરે.

अलंकार.

ભરત મત પ્રમાણે છત્રીશ પ્રકારના અલંકાર નીચે મુજબ છે.

१. विभूषण, २. अक्षरसंहति, ३. शोभा, ४. अभिमान, ५. गुणकीर्तन, ६. विशेषण, ७. उदाहरण, ८. निरुक्त. ९. गुणानुवाद, १०. अतिशय, ११. हेतु, १२. सारूप्य, १३. मिथ्याध्यवसाय, १४. सिद्धि, १५. पदोच्चय, १६. आक्रन्द, १७. मनोरथ, १८. आख्यान, १९. याञ्चा, २०. प्रतिषेध, २१. पृच्छा, २२. दृष्टान्त, २३. निर्भासन, २४. संशय, २५. आशिष्, २६. प्रिय, २७. कपट, २८. क्षमा, २९. प्राप्ति, ३०. पश्चात्ताप, ३१. अनुवृत्ति, ३२. उपपत्ति, ३३. युक्ति, ३४. कार्य, ३५. नीति, ३६. परिदेवन.

विभूषण—શરીર ઉપર ધારણ કરેલ ઘરેણાની પેઠે ઉપમા આદિ અનેક અલંકારો તથા પ્રસાદ આદિ ગુણો વડે સુશોભિત વાક્ય હોય તે.

अक्षरसंहति—જ્યાં કિલષ્ટ અક્ષરો તથા કિલષ્ટ અર્થો વડે વર્ણન કર્યું હોય તે.

शोभा—એક સિદ્ધ અર્થની સાથે બીજો અપ્રસિદ્ધ અર્થ જેમાં રહેલો હોય તથા જેની અંદર સુંદર અને વિચિત્ર અર્થ રહ્યા હોય તે.

अभिमान—યુક્તિવાળાં ઘણાં વાકયો વડે વાર્યાં છતાં જે નિવૃત્ત થાય નહિ તે.

गुणकीर्तन—વિવિધ હેતુ વડે ઉત્પન્ન થયેલ તથા વખાણવા યોગ્ય ગુણોથી પ્રસિદ્ધ અનેક ઉપમાનોની સાથે એકનું જ્યાં વર્ણન કરવામાં આવે તે.

विशेषण—પ્રસિદ્ધ અને પ્રધાન એવા ઘણા અર્થોને યુક્તિ વડે જ્યાં યોજવામાં આવે તથા વિશેષોકિત પણ કહેવામાં આવે તે.

उदाहरण—જ્યાં એક શબ્દના દર્શનથી ઘણા અનુકત પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય તે.

निरुक्त—નિરુકત ઘણા પ્રકારનું છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય બે ભેદ છે. ૧--તથ્ય, ૨--અતથ્ય, તેમાં સિદ્ધિ વડે સાધેલા અર્થને તથ્ય, તથા કેવળ સાધિત અર્થને અતથ્ય કહે છે.

गुणानुवाद—ગુણને અનુવાદ કરવો તે.

अतिशय—હીન વસ્તુમાં ઉત્તમ વસ્તુના ગુણોનું કથન ઉપમા વડે કરવું તથા ઉત્તમ વસ્તુના અર્થથી પણ વિશેષ ચમત્કાર વર્ણવવો તે.

हेतु—કહેવા યોગ્ય બહુ અર્થની સિદ્ધિ માટે અનેક અર્થના નિર્ણયવાળું જે એક વાક્ય તે.

सारूप्य—જ્યાં પરોક્ષ અર્થની સમાન લક્ષણ કરી અનુકરણથી અર્થ બતાવાય તે.

मिथ्याध्यवसाय—પૂર્વે નહિ બનેલ અર્થમાં સમાન વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે.

सिद्धि—ઘણાં પ્રખ્યાત નામોમાંથી અર્થની સિદ્ધિ કરનાર એકનું નામ આપવું તે.

पदोच्चय—ઘણા ગુણોવડે તથા એક અર્થવાળાં ઘણાં પદોવડે જે પ્રશંસા કરાય તે.

आक्रंद—શોકથી પ્રલાપ કરવો તે.

मनोरथ—પોતાના હૃદયમાં રહેલ અભિપ્રાય બીજા આગળ સ્પષ્ટ કહી બતાવવો તે.

आख्यान—પૂછવાથી, અગર વગર પૂછયે જે નિર્ણય કરાય તે.

याच्चा—પ્રથમ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારૂં અને અંતે હર્ષ વધારનારૂં જે વાક્ય તે.

प्रतिषेध—કોઈ પણ માણસ વિપરીત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તેને મુખ આદિના આકાર વડે અથવા વાકયો વડે નિષેધ કરવામાં આવે તે.

पृच्छा—જ્યાં અભિનયની સાથે વાકયો વડે સામા માણસને અથવા પોતાના આત્માને અર્થ પૂછવામાં આવે તે.

दृष्टान्त—જે અર્થ પ્રથમ પ્રાપ્ત થએલ વસ્તુનું બરાબર સાદૃશ્ય બતાવી આપે તે.

निर्भासन—અનેક યુક્તિવાળું, ઘણા અર્થોને સિદ્ધ કરનારૂં અને ઘણાં અવાન્તર વાકયોવાળું મહાવાકય તે.

संशय—અનેક પ્રકારના વિચારો આવવાથી તત્ત્વાર્થ નિર્ણય કર્યા સિવાય જે વાકય સમાપ્ત કરવામાં આવે તે.

आशिष्—શાસ્ત્રમાં કહેલ રીતિ પ્રમાણે પોતાના મનમાં આવેલ આ લોકની અથવા પરલોકની શુભ માગણી સારા માણસને કહેવી તે.

प्रिय—પ્રથમ સાંભળવામાં ક્રોધ ઉપજાવનારૂં અને અંતે આનંદ આપનારૂં આશીર્વાદવાળું વાક્ય તે.

कपट—યુક્તિથી બીજાના લાભ (મતલબ) નો નાશ કરવો તે.

क्षमा—દુર્જન પુરુષે સભામાં કહેલાં, ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે એવાં વચનોથી પણ ક્રોધ ન થાય તે.

प्राप्ति—જોયેલા કોઇ પણ અંશ વડે બીજા પદાર્થનું અનુમાન કરાય તે.

पश्चात्ताप—કોઇ પણ બુરૂં અથવા સારૂં કામ કર્યાં પછી મનને સંતાપ થાય તે.

अनुवृत्ति—સ્નેહથી અથવા ડહાપણથી વિનય વડે અર્થયુકત બીજાનું અનુકરણ કરવું તે.

उपपत्ति—જ્યાં પ્રાપ્ત થએલ દોષોનું શમન કરાય તે.

युक्ति—જ્યાં મહાન પુરુષો એકઠા થઇ એક બીજાની સહાયતાથી કોઈ અર્થ સાધે તે.

कार्य—જ્યાં દોષનો નિષેધ બતાવી વસ્તુનો ગુણ પ્રગટ કરવો અથવા દોષથી ગુણની અધિકતા બતાવવી તે.

अनुनीति—પ્રથમ પોતાનો અપરાધ નિવૃત્ત કરીને સેવા માટે મીઠાં વાક્યો બોલવાં તે.

परिदेवन—અન્ય નામથી કહેલા, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા દોષોથી અન્ય અર્થની સાથે સંબંધ યોજાય તે.

काव्ययोजना.

બીભત્સ અને કરુણ રસમાં બહુધા ગુરુ અક્ષરવાળું કાવ્ય રચવું, તેમજ જ્યાં બહાદુરી વર્ણવવી હોય ત્યાં વીર અથવા રૌદ્ર રસ આવવો જોઇએ.

દૃશ્ય કાવ્યમાં ઘણું કરી શૃંગારરસ અને રૂપક તથા દીપક અલંકાર આવવા જોઇએ, તેમજ નાટકનો મુખ્ય આશ્રય સ્ત્રીઓ વડે હોવો જોઇએ અને તેમાં જગતી, અતિજગતી અને શકવરી છન્દ વડે પદ્યરચના કરવી જોઇએ.

યુદ્ધ, શસ્ત્રપ્રહાર, કપટભેદ વગેરે, વીર અને રૌદ્ર રસના વર્ણનમાં પંકિત છન્દ વડે પદ્યરચના કરવી.

કરુણ રસમાં શકવરી અને અતિધૃતિ છન્દ યોજવા, જે છન્દ વીરરસમાં કહેલ છે તેજ છન્દ રૌદ્રમાં પણ યોજાય છે.

स्वरभेद.

રસ અને ભાવને પ્રકટ કરનારા અક્ષરો ત્રણ પ્રકારના છે ૧. હ્રસ્વ, ૨. દીર્ઘ અને ૩. પ્લુત.

એક માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણકાળ છે તે હ્રસ્વ, બે માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણકાળ છે તે દીર્ઘ, અને ત્રણ માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણ કાળ છે તેને પ્લુત કહે છે.

સ્મરણમાં સૂચના ન હોય ત્યાં, શોકમાં તથા બ્રાહ્મણોના પાઠમાં પ્લુત અક્ષર યોજાય છે, જેમકે સ્મરણ કરવામાં “ આ” પ્રયોગાય છે, શોક અને નિષેધમાં “ હું” યોજાય છે, તથા ભણવામાં પ્રથમ ૐકારનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત અક્ષરો રસની અનુકૂળતા પ્રમાણે યોજવા.

છન્દઃ શાસ્ત્રમાં વિષમ, અર્ધસમ અને સમ, એવાં વૃતો કહ્યાં છે તે પણ ઉદાર અને મધુર શબ્દો વડે યોગ્ય રસોમાં યોજવાં.

નાટકમાં સ્ત્રીઓના મુખમાંથી ગંભીર અર્થવાળા અને મીઠાશવાળા શબ્દો બોલાવવા બનતો પ્રયત્ન કરવો, કારણકે તેથી રાજહંસોથી કમળના વનની પેઠે નાટકો ઘણી શોભા પામે છે.

"ચેક્રીયતે" વગેરે ધાતુઓનાં વિકૃત રૂપો નાટકોમાં નહિ આણવાં જોઈએ, કારણકે તેથી બખતર અને બાણ ધારણ કરનારા પુરુષની સાથે યજ્ઞ ક્રિયાની પેઠે તથા દંડકમંડલ ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણની સાથે વેશ્યાની પેઠે નાટ્યપ્રયોગો શોભતા નથી, કેમકે શ્રોતાજનોના મનને કંટાળો ઉપજાવી વિરસ બનાવે છે.

वाचिकाभिनय.

નાટ્યપ્રયોગમાં ભાષા ચાર પ્રકારની યોજાય છે, જેના પેટા ભેદમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા પણ આવી જાય છે.

૧. અભિભાષા, ૨. આર્યભાષા, ૩. જાતિભાષા, ૪. જાત્યંતરીભાષા.

પ્રયોગમાં દેવોની અભિભાષા અને રાજાઓની આર્યભાષા કહી છે, તે બન્ને વ્યાકરણના સંસ્કારવાળી અને સારા ગામમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોવી જોઈએ.

નાટ્યપ્રયોગમાં જુદા જુદા પ્રકારની જાતિભાષા કહી છે, તે મ્લેચ્છના શબ્દોવાળી અને ભરતખંડના માણસોનો આશ્રય કરનારી હોવી જોઈએ.

નાટકમાં જાત્યંતરીભાષા કહી છે તે ગામ તથા વગડામાં રહેનાર પશુઓ તથા પક્ષીઓ સંબંધી જાણવી, અને તેને નાટ્યધર્મી કહે છે.

ઉપર કહેલ જાતિભાષાનો આશ્રય કરનાર ભાષણના બે ભેદ છે. ૧, સંસ્કૃત, અને ૨. પ્રાકૃત. આ બેઉ ચારે વર્ણનાં માણસો બોલી શકે, તેમાં ધીરોદ્ધત, ધીરલલિત, ધીરોદાત્ત અને ધીરપ્રશાન્તમાં સંસ્કૃત ભાષણ યોજવું.

નાટકના બધા પ્રયોગોમાં જ્યાં પ્રાકૃત ભાષણ આવતું હોય ત્યાં હાથના ઇશારા સિવાય તે ભાષણ બોલવું.

ઉત્તમ પુરુષ પણ પોતે સત્તાથી પ્રમત્ત થયો હોય, અધિક પુષ્ટ થયો હોય, અથવા દારિદ્ર્યથી પ્રમત્ત થયો હોય, કે કે દારિદ્ર્યમુક્ત થયો હોય તો તેની ભાષા પ્રાકૃત કરવી.

કોઈ કારણથી બ્રહ્મચારી વગેરેનો વેષ ધારણ કર્યો હોય તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસની, મહેનતુ માણસની, તપ કરનારની, અને ભિક્ષુકની પ્રાકૃત ભાષા યોજવી.

વ્યાધિવાન બાળકની, સ્વસ્થ સ્ત્રીની, નીચની, મદોન્મત્તની તથા બ્રહ્મચારી વગેરેનો વેષ ધારણ કરનારની પ્રાકૃત ભાષા કરવી.

સંન્યાસી, મુનિ, શાન્ત અને શ્રોત્રિયની, તથા બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમ પાળનાર બ્રાહ્મણની સંસ્કૃત ભાષા કરવી.

સંધિ અને વિગ્રહનો સંબંધ, ગ્રહ અને નક્ષત્રોની સારી અથવા નઠારી ગતિ, તથા પશુ પક્ષીઓના શબ્દો, એ બધું સારૂં અથવા નઠારૂં રાજાઓએ જાણવું જોઇએ.

સર્વ લોકોના આનન્દ માટે અને નાટકની શોભા માટે રાજાની રાણીએ સંસ્કૃત બોલવું.

વેશ્યામાં રહેલ કળાઓ તથા ખુશી કરવાના ઉપાયોનું, લોકોને જ્ઞાન થવા માટે તથા રાજાની સાથે ક્રીડા કરવા માટે વેશ્યાઓની ભાષા સંસ્કૃત રાખવી.

નાટકમાં ઉત્તમ કારીગરોની ભાષા પણ સંસ્કૃત રાખવી.

અપ્સરાઓનો જન્મ દેવતાઓના સંસર્ગથી ઉત્તમ છે એમ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તોપણ પૃથ્વીમાં અપ્સરાઓની ભાષા પ્રાકૃત રાખવી.

સાધારણ મનુષ્યની સ્ત્રીની ભાષા કારણને લઈને સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત કરવી, પણ બર્બર, કિરાત, આન્ધ્ર અને દ્રવિડ વગેરે જાતિમાં તેમ કરવું નહિ.

નાટકમાં જે કાવ્ય (ગદ્ય અથવા પદ્ય) રચવું તે કોઈ પણ મુખ્યભાષાનો આશ્રય કરીને રચવું.

નાટકમાં ઉપર કહેલ બર્બર આદિ જાતિઓની ભાષા શૌરસેની કરવી, અથવા નાટક યોજનાર પુરુષે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ દેશની ભાષા યોજવી.

भाषाप्रकार तथा योजना.

૧. માગધી, ૨. અવંતિજા, ૩. પ્રાચ્યા, ૪. શૌરસેની, ૫. અર્ધમાગધી, ૬. બાહ્લીકા, ૭. દાક્ષિણાત્યા.

એ પ્રમાણે સાત ભાષાઓ કહી છે.

૧. શબર, ૨. આભીર, ૩. ચંડાલ, ૪. સચર, ૫. દ્રવિડ, ૬. ઉદ્રજ.

એ પ્રમાણે વનમાં રહેનાર જંગલી માણસોની છ વિભાષાઓ છે.

જનાનામાં રહેનાર રાજાઓની ભાષા માગધી; ચાકર, રાજપુત્ર અને ઉત્તમ વ્યાપારીની અર્ધ માગધી; પૂર્વ દિશામાં રહેનાર, ધૂતારા અને વિદૂષક વગેરેની અવન્તિજા; નાયિકા અને તેની સખીઓની શૌરસેની; યોદ્ધા અને નાગર વગેરેની, તથા અક્ષત (પાસા)થી રમનારની દાક્ષિણાત્યા; ઉત્તરદિશામાં રહેનારની ભાષા બાહ્લીકા તથા ખસ લોકોની ભાષા તેમના દેશ પ્રમાણે કરવી.

શબર (ભીલ) અને શક વગેરે લોકોની તથા તેના સમાન બીજી પણ જાતિઓની "શ"કારવાળી ભાષા કરવી, અને પુકવસજાતિની ભાષા ચાંડાલી કરવી.

કોયલા કરનાર, પારાધી, લાકડાં વેચનાર અને યંત્ર વડે આજીવિકા ચલાવનારની શબર ભાષા કરવી અથવા કાંઇક વનૌકસી કરવી.

ગાય, ઘોડા, બકરાં, ઘેટાં અને ઊંટોના સ્થાનમાં રહેનાર તથા નેહમાં

રહેનારની આભીર ભાષા અથવા શબર ભાષા કરવી, અને દ્રાવિડાદિ દેશોમાં રહેનારની ભાષા દ્રાવિડી કરવી.

સુરંગ ખોદનારની, પાસાથી રમનારનો, રક્ષક સિપાહીઓની અને દુઃખમાં તથા આત્મરક્ષામાં નાયિકાઓની ભાષા માગધી કરવી.

ગંગા અને સમુદ્રની મધ્યના પ્રદેશોમાં રહેનારની ભાષા બહુ "એ"કારવાળી કરવી, વિન્ધ્યાચલ અને સમુદ્રની વચમાં રહેનારની ભાષામાં "ન"કાર વધારે લાવવો, સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં રહેનારની તથા વેત્રવતીને ઉત્તર કિનારે રહેનાર માણસોનો ભાષામાં "ચ"કાર વધારે આણવો; હિમાલય, સિન્ધુ, અને સૌવીર, તથા તે સિવાયના દેશોમાં રહેનાર મનુષ્યોની ભાષામાં "ઉ"કાર વધારે આણવો, તથા ચર્મવતી નદીને કિનારે રહેનાર અને આબુ પર્વતમાં રહેનારનીમાં "ત"કાર વધારે લાવવો.

એ રીતે નાટકમાં ભાષાઓ, દેશ, તથા પાત્રોને આધારે યોજવી.

संबोधनप्रकार.

નાટકમાં પોતાથી ઉત્તમ, સમાન અને હીન પાત્રોને ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન શબ્દો વડે બોલાવવાં.

દેવોમાં પણ શ્રેષ્ઠ દેવો, મહાત્માઓ તથા મહર્ષિઓને "ભગવન્" તથા તેમની સ્ત્રીઓને "ભગવતિ" કહી બોલાવાય છે.

દેવો, બ્રહ્મચારી વગેરે, તથા વિદ્વાનોને પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓએ "ભગવન્" એમ કહેવું.

બ્રાહ્મણને "આર્ય," રાજાને "મહારાજ," અને આચાર્યને "ઉપાધ્યાય" કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણોએ રાજાઓને ઈચ્છા પ્રમાણે નામથી બોલાવાય છે, તે રાજાઓએ સહન કરવું, કારણ કે બ્રાહ્મણો સર્વ પૂજ્ય છે.

બ્રાહ્મણે પ્રધાનને "અમાત્ય" અથવા 'સચિવ" એમ કહેવું,અને તેનાથી હીન માણસોએ "આર્ય" એમ કહેવું, તથા સમાનને નામથી બોલાવવો.

હીન પાત્રે ઉત્તમ પાત્રને પરિહાર સહિત નામથી બોલાવવો. નોકર (સ્ત્રી અથવા પુરુષ) તેમજ કારીગર અને ઘાંચા વગેરેને પણ નામથીજ બોલાવવા.

સૂત્રધારને "ભાવ" અને તેનાથી કાંઇ હીન હોય તેને "મર્ષક" એમ કહેવું, સમાન પુરુષને "વયસ્ય," અધમ પાત્રોએ હું, હો, હંત, એમ કહેવું, તથા સારથીએ રથીને "આયુષ્મન્" એમ કહેવું.

તપસ્વીની પેઠે પ્રશાન્તને "સાધુ," યુવરાજને '‘કુમાર" અથવા "ભર્તૃદારક" એમ કહેવું,અને અધમ પાત્રોને 'સૌમ્ય" અથવા "ભદ્રમુખ" એમ કહી બોલાવવા.

નાટકમાં સૂત્રધારે જે પાત્રનું જેવું કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, અથવા જાતિ હોય તે પ્રમાણે તે પાત્રને કર્માદિક વડે પડેલ નામથી બોલાવવું.

પિતા અથવા ગુરુએ વત્સ અથવા શિષ્યને "વત્સ" "પુત્રક" "તાત," એ પ્રમાણે અથવા ગોત્ર વડે બોલાવવા.

બૌદ્ધ મુનિને "ભદન્ત," ચાકર તથા પ્રજાએ રાજાને "દેવ," અને બાળકે ચક્રવર્તી રાજાને "ભેદ" એમ કહેવું.

રાજાને ઋષિઓએ "રાજન્" કહેવું, અથવા અપત્યાર્થમાં પ્રત્યય આણીને "અમુકનો પુત્ર" એમ કહેવું, જેમ કે 'રાઘવ," "દાશરથે," ઇત્યાદિ.

વિદૂષકે રાજાને "વયસ્ય" અથવા "રાજન્" અને રાણીને "દેવિ," અથવા "ભવતિ" એમ કહેવું; રાજાએ પણ વિદૂષકને "વયસ્ય" કહી બોલાવવો, નાનો ભાઇ મોટાભાઈને "આર્ય" કહે, અને મોટોભાઇ નાનાભાઇને પુત્રની પેઠે બોલાવે.

સ્ત્રીઓએ તપસ્વી અને દેવતાઓને "ભગવન્" કહી બોલાવવા, ગુરુને "આર્ય" તથા ઘરમાં રહેનાર પૂજ્ય સ્ત્રીને "ભવતિ" કહેવું.ગમ્યા સ્ત્રીને "ભદ્રે,"

અને વૃદ્ધ સ્ત્રીને "અમ્બ" કહેવાય છે. ચાકરોએ રાણીઓને "ભટ્ટિનિ," "સ્વામિનિ" "દેવિ" એ રીતે કહી બોલાવવી. રાજાએ અને ચાકરે રાણીને "દેવિ" કહી બોલાવવી, બાકીની ઉત્તમ સ્ત્રીઓને "ભોગિનિ" અથવા "સ્વામિનિ" એમ કહેવું.

મોટી બ્હેનને "સ્વસઃ" નાની બ્હેનને "વત્સે," બ્રહ્માણીને "આર્યે," પોતાની સ્ત્રીને 'આર્યે" અથવા તેના બાપના નામથી અથવા તેમના પુત્રના નામથી બોલાવવી, જેમ ગાંધારી, વૈદર્ભી, વગેરે.

સમાન સખીઓએ પરસ્પર "હલા" કહેવું, ઉત્તમ સ્ત્રીએ દાસીને "હંજ" કહેવું, ચાકરે વેશ્યાને "અજ્જુકા" કહી બોલાવવી, વૃદ્ધ સ્ત્રીને પરિજનોએ "અમ્બ." કહેવી, રાજા સિવાય બીજાઓએ શ્રૃંગારમાં પોતાની સ્ત્રીને "પ્રિયે" એમ કહેવું, અને પુરોહિત તથા મોટા વેપારીની સ્ત્રીને "આર્યે" કહી બોલાવવી.

नामप्रकार.

નાટકમાં જે પાત્રનું જન્મનું નામ પ્રસિદ્ધ ન હોય તેનું, તેનાં લક્ષણ અથવા ચિહ્ન ઉપરથી નામ પાડવું.

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં નામ તેનાં ગોત્ર અથવા કર્મો પ્રમાણે "શર્મોન્ત" અને "વર્મોન્ત" પાડવાં, વાણીઆઓના નામને છેડે "દત્ત" આણવું, પરાક્રમી પુરુષનું નામ શૌર્ય અથવા ઉદારતાવાળું પાડવું, રાજાની રાણીઓનું નામ વિજય અર્થવાળું કરવું, દત્તા, મિત્રા, સેના, એવાં નામ વેશ્યા સખીનાં કરવાં.

નાટકમાં ચાકરોનાં નામ વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પના નામથી પાડવાં, અથવા મંગળ અર્થવાળાં કરવાં.

ઉપર બતાવેલ સ્ત્રીઓનાં નામ ગંભીર અર્થવાળાં કરવાં, કારણકે નામને વિરુદ્ધ કર્મ યોજાતું નથી, માટે બાકીના પાત્રોનાં નામ પણ તેમની જાતિ અને ક્રિયાને અનુકૂળ પાડવાં.

એ પ્રમાણે ભાષા, કર્મ તથા નામોને જાણી ષટ્ગુણયુક્ત ભાષણ યોજવાં.

भाषणना गुण.

१. स्वर, २. स्थान, ३. वर्ण, ४. काकु, ५. अलंकार, ६. अंग.

स्वर—સ્વર સાત છે. ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ. તેમાંથી હાસ્ય અને શૃંગારમાં મધ્યમ તથા પંચમ, રૌદ્ર અને અદ્ભુતમાં ષડ્જ, તથા ઋષભ, કરુણમાં ગાંધાર તથા નિષાદ, અને બીભત્સમાં તથા ભયાનકમાં ધૈવત સ્વર કરવા.

स्थान—સ્થાન ત્રણ છે. છાતી, કંઠ અને શિર. શરીરરૂપ વીણાના છાતી, કંઠ અને શિર એ ત્રણ સ્થાનમાંથી કાકુસ્વર નીકળે છે. ઘણે દૂર ઉભેલ માણસને બોલાવવામાં શિરમાંથી, થોડે દૂર ઉભેલ માણસને બોલાવવામાં કંઠથી, અને પાસે ઉભેલા માણસને બોલાવવામાં છાતીમાંથી કાકુસ્વર યોજવો. છાતીથી બોલેલા વાક્યનું માથા વડે ઉદ્દીપન કરવું અને કંઠમાં શમન કરવું.

वर्ण—વર્ણ ચાર છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત અને કંપિત. હાસ્ય તથા શૃંગારમાં સ્વરિત અને ઉદાત્ત વર્ણોથી, વીર, અદ્ભુત તથા રૌદ્રમાં ઉદાત્ત અને કંપિત વર્ણોથી, તથા કરુણ, વાત્સલ્ય અને ભયાનકમાં અનુદાત્ત, સ્વરિત અને કંપિત વર્ણોથી ભાષણ કરવું.

काकु—(વિકૃત અવાજ) બે પ્રકારનો છે. એક સાકાંક્ષ અને બીજો નિરાકાંક્ષ. તેમાં મન્દ્ર સ્વરથી આરંભીને તારમાં પર્યવસાન થનારૂં, જેમાં વર્ણાલંકારો આવેલા નથી, તેમજ કંઠ અને છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થનારૂં વાક્ય તે સાકાંક્ષ, અને જે વર્ણાલંકારોથી યુક્ત, મન્દ્ર સ્વરથી આરંભીને તારમાં પર્યવસાન પામનારૂં, તથા શિરઃ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થનારૂં વાક્ય તે નિરાકાંક્ષ સમજવું.

अलंकार—અલંકાર છ છે. ૧. ઉચ્ચ, ૨. દીપ્ત, ૩. મન્દ્ર, ૪. નીચ, ૫ હ્રસ્વ, ૬. વિલમ્બિત.

उच्च—માથામાંથી ઉત્પન્ન થનાર સ્વરને ઉચ્ચ કહે છે, તે દૂરથી બોલવું, વિસ્મય, ઉત્તરોત્તર બોલવું, દૂર ઉભેલા માણુસને કહેવું અને ત્રાસ પમાડવું વગેરેમાં આવે છે.

दीप्त—માથામાંથી ઉત્પન્ન થતા તારતર (ઘણો ઊંચો) સ્વરને દીપ્ત કહે છે, તે નિન્દા, કજીઓ, વાદ, ક્રોધ, બહાદુરી, બળાત્કાર, અસહનતા, ગર્વ, તીક્ષ્ણ તથા કઠોર વચન, તિરસ્કાર અને રડારોળ વગેરેમાં યોજાય છે.

मन्द्र—(ગંભીર) છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ. તે વૈરાગ્ય, પશ્ચાત્તાપ, ગ્લાનિ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, દીનતા, ભૂતાદિ પ્રવેશ, વ્યાધિ, શસ્ત્ર વાગવું, મૂર્છા અને મદ વગેરેમાં યોજાય છે.

नीच—છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થનારો મન્દ્રતર (અતિ ગંભીર) શબ્દ. તે સ્વભાવ, ભાષણ, વ્યાધિ, તપ, શાન્ત, બીધેલ, પડેલ અને મૂર્છિત વગેરેમાં યોજાય છે.

ह्रस्व—કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ. તે વેગ, લાજ, કામ, ભય, શીત, તાવથી થતી પીડા અને ખોટાં કામથી થતી વેદના વગેરેમાં યોજાય છે.

विलंबित—કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થનારો મન્દ્ર (ગંભીર) શબ્દ. તે શૃંગાર, વિતર્ક, વિચાર, અસહનતા, ઈર્ષ્યા, અસ્ફુટ અર્થનું કહેવું, લાજ, ચિન્તા, વિસ્મય, તિરસ્કાર, દોષનું અકથન અને લાંબા દિવસના વ્યાધિથી થતી પીડામાં યોજાય છે.

ઉપર કહેલ કાકુસ્વરની સાથે છ વર્ણાલંકારનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉત્તરોત્તર બોલવું, પુરુષની નિન્દા, ઉતાવળ, ગરીબીનો શબ્દ, પરોક્ષ માણુસને બોલવું, ત્રાસ આપવો, દૂરના માણુસને કહેવું અને તિરસ્કાર વગેરેમાં વિવિધરસોનો આશ્રય કરનાર ઉચ્ચ, દીપ્ત અને દ્રુત કાકુ કરવો.

પ્રિય અથવા અપ્રિય વાતોનું સાંભળવું, જોએલ વસ્તુનું પ્રસિદ્ધ કરવું,

ચિન્તાગ્રસ્ત, ઉન્માદ, ઇર્ષ્યા, ઠપકો, વિસ્મય, અસહનતા, હર્ષ અને શોકમાં વિલંબિત, દીપ્ત અને મન્દ્ર કાકુ કરવો. સુંદર અને ધીમા અર્થવાળાં, તેમજ સુખમાં કહેવાતાં વાકયોમાં મન્દ્ર અને વિલંબિત કાકુ કરવો, તથા અતિ કઠોર અર્થવાળાં વાકયોમાં દીપ્ત અને ઉચ્ચ કાકુ કરવો.

रसपरत्व काकुविधान.

હાસ્ય, શૃંગાર અને કરુણમાં વિલમ્બિત; રૌદ્ર, વીર અને અદ્ભુતમાં ઉચ્ચ અથવા દીપ્ત; ભયાનક અને બીભત્સમાં દ્રુત અથવા નીચ કાકુ યોજવામાં આવે છે.

अंगलक्षण.

અંગ ૬ છે. ૧, વિચ્છેદ. ૨, અર્પણ. ૩, વિસર્ગ. ૪, અનુબન્ધ. ૫, દીપન. ૬, પ્રશમન.

વિચ્છેદ—વાકયમાં જે વિરામ કરાય તે.

અર્પણ—સુંદર અને કોમળ અક્ષરો, તેનાં સ્થાન તથા લયયુક્ત વાકયો વડે રંગભૂમિમાં જે બોલાય તે.

વિસર્ગ—વાકયનો આરોપ, અથવા પદના મધ્યમાં વિચ્છેદ થાય તે.

અનુબન્ધ
દીપન } (બન્નેનાં લક્ષણ મળ્યાં નથી.)

પ્રશમન—તાર સ્વરોનું નવા વૈભવથી અવરોહણ કરવું તે.

રસપરત્વ અંગયોજના.

હાસ્ય અને શૃંગારમાં અર્પણ, વિચ્છેદ, દીપન તથા પ્રશમનયુકત બોલવું; કરુણ, રૌદ્ર, વીર, અને અદ્ભુતમાં આકાંક્ષિત વિચ્છેદ, પ્રશમન, અર્પણ, દીપન અને અનુબન્ધયુકત ભાષણ કરવું; તથા બીભત્સ અને ભયાનકમાં વિસર્ગ તથા વિચ્છેદની આકાંક્ષાવાળું ભાષણ કરવું.

આ સર્વ અંગોનો ત્રણ સ્થાનમાંથી નિકળતા મન્દ્ર, મધ્ય, અને તાર સ્વર વડે પ્રયોગ કરવો.

દૂર રહેલ પુરુષને કહેવામાં તાર સ્વર માથા વડે યોજવો, બહુ દૂર નહિ રહેલ પુરુષને કહેવામાં મધ્ય સ્વર કંઠ વડે યોજવો, પડખે ઉભેલા માણસને કહેવામાં મન્દ્ર સ્વર છાતી વડે યોજવો.

મન્દ્ર, મધ્ય, તાર અને વિલંબિતને વિષે જે વર્ણો રસોમાં લેવાય છે, તેમાં હાસ્ય અને શૃંગારમાં મધ્ય, કરુણમાં વિલમ્બિત, તથા વીર, રૌદ્ર, અદ્ભુત, બીભત્સ અને ભયાનકમાં તાર સ્વર યોજવો.

વિરામ—અર્થની સમાપ્તિમાં કારણને લઇ એક બે ત્રણ અથવા ચાર અક્ષરે વિરામ કરવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે વિરામમાં પ્રયત્ન કરવો, કારણકે વિરામથીજ અર્થ બરાબર સ્પુટ દેખાય છે, માટે પાત્રોએ બોલવામાં અવશ્ય વિરામની કાળજી રાખવી જોઈએ; કેમકે અભિનય અર્થની અપેક્ષા રાખે છે અને વિરામ પણ અર્થની અપેક્ષા રાખે છે.

જ્યાં બેઉ હાથ અભિનય વડે સ્ફુટ હોય ત્યાં દૃષ્ટિની સાથે વાચિકાભિનય કરવો, અને તેમાં અર્થદર્શક વિરામો પણ કરવા. બહુધા વીર અને રૌદ્રમાં હાથમાં હથિઆર રાખવાં, બીભત્સમાં નિન્દ્ય વસ્તુ હોય છે, માટે હાથ સંકુચિત (ટુંકા) રાખવા, હાસ્યમાં હાથથી ઈસારો કરવો, કરુણમાં હાથ લાંબા લટકતા રાખવા, અદ્ભુત, ભયાનક, અને વિસ્મયમાં હાથ સજ્જડ કરી દેવા. એ પ્રમાણે બીજાં કાર્યોમાં પણ હસ્તકર્મ જાણી લેવાં.

હસ્તપ્રચાર, અલંકાર અને વિરામ વડે અર્થનો નિશ્ચય થાય છે, જે વિરામો વૃત્તોમાં કહ્યા છે, તેમાં પ્રથમ છ અલંકારો પણ જોઈએ.

વિરામો—અર્થની સમાપ્તિમાં, પદોના સમાસમાં, બહુ ક્લિષ્ટ પદોમાં, તથા કોઈ વખત પ્રાણવશથી પણ યોજવા. બીજાં અવશિષ્ટ સ્થાનોમાં અર્થ પ્રમાણે વિરામ કરવા.

कृष्याक्षर.

ભાવગત અને રસગત એ, ઐ, ઓ અને ઔ, જેમાં રહેલા હોય એવા દીર્ઘ અક્ષરને કૃષ્ય કહે છે, તે ખેદ, વિતર્ક, પ્રશ્ન અને ક્રોધમાં યોજાય છે.

પાત્રોએ બોલવામાં અક્ષરોનો ઉચ્ચાર, તેના ઉચ્ચારણકાળ પ્રમાણેજ કરવો, તથા અર્થની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમાં વિરામ પણ કરવો.

વિરામનો વધારેમાં વધારે કાળ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અથવા છ કળા પર્યન્તનો છે; પરંતુ ગુરુ અક્ષર હોય ત્યાં વિરામ છ કળા પર્યન્તનો જાણવો; છ કળાથી વધારે વિરામ હોતો નથી. અથવા તો પ્રયોગ, તેનું કારણ અને કાર્યનો વિચાર કરી, રસ તથા ભાવોને અનુસરીને અનુષ્ટુપ્ આદિ વૃત્તોમાં વિરામ કરવો.

કાવ્યના વૃત્તોના પાદોમાં જે વિરામો કહ્યા છે, તે કોઈ વખત પોતાનો ક્રમ ત્યાગ કરી, અર્થને લઈને પણ કરવા.

એ પ્રમાણે નાટકમાં સ્વરો વડે યોજેલું ભાષણ કળા, કાળ અને લયવાળું કરવું, તેમજ ઉપર કહેલ કાકુસ્વર પણ અનુક્રમે યોગ્ય રીતે કરવો.

रूपक.

રૂપક દશ પ્રકારનાં છે.

૧. નાટક, ૨. પ્રકરણ, ૩. અંક, ૪. વ્યાયોગ, ૫. ભાણ, ૬. સમવકાર, ૭. વીથી, ૮. પ્રહસન, ૯. ડિમ, ૧૦. ઈહામૃગ.

બધાં કાવ્યોની માતા; વૃત્તિઓ છે, કારણકે એ વૃત્તિઓથી આ દશ રૂપક નિકળેલ છે.

જાતિ અને શ્રુતિઓ વડે જેમ સ્વરો ગ્રામપણાને પામે છે, તેમજ વૃત્તિના ભેદોથી કાવ્યના ભેદો થાય છે.

ષડ્જ અને મધ્યમ એ બે ગ્રામ જેમ પૂર્ણ સ્વરત્વાળા છે, તેમ નાટક અને પ્રકરણ એ બે ભેદો વૃત્તિથી નિષ્પન્ન છે.

વિવિધ બંધનો આશ્રય કરનાર નાટક અને પ્રકરણ એ બે ભેદો સર્વ વૃત્તિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ ભાણ, સમવકાર, ઈહામૃગ, અંક, વ્યાયોગ, વીથી, પ્રહસન અને ડિમ એ રૂપકો કૈશિકી વૃત્તિ વિનાનાં કરવાં.

નાટક—નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ, તેનો નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાત્ત હોવો જોઇએ. નાટકમાં રાજર્ષિના વંશનું ચરિત આણવું, અને તે દિવ્ય આશ્રયવાળું હોવું જોઈએ.

વિવિધ વિભૂતિયુક્ત, તેમજ સમૃદ્ધિ અને વિલાસાદિ ગુણોવાળું નાટક કરવું, તેની અંદર અંક અને પ્રવેશ પાડવા. નાટકની અંદર રાજાઓનું જે ચરિત વર્ણવામાં આવે, તે વિવિધ રસ અને ભાવયુક્ત, તથા સુખ કે દુઃખ બતાવનારૂં હોવું જોઇએ; વળી નાટકમાં બિન્દુ જોઈ, તેના વિસ્તાર પ્રમાણે તેમાં અંક પાડવા.

અંક એ રૂઢિ શબ્દ છે, અને તે રસ તથા ભાવ વડે અર્થને પ્રકટ કરે છે, માટે તેને અંક નામ આપ્યું છે.

જ્યાં આગળ અર્થ અને બીજની સમાપ્તિ થતી હોય, તથા બિન્દુનો કાંઈક ભાગ બાકી રહેતો હોય તેને અંક જાણવો; નાટકના અંકમાં જે નાયક કહ્યા હોય, તેમનું ચરિત્ર વિવિધ અવસ્થાયુક્ત કરી પ્રત્યક્ષ બતાવવું, તેમજ તે અંક રસ વડે ચિત્તાકર્ષક કરવો;તથા તેમાં નાયક, દેવી,પરિજન(દાસ-દાસી), પુરોહિત, અમાત્ય અને વણિકનું ચરિત્ર ભિન્ન ભિન્ન રસયુક્ત કરવું; તેમજ તેમાં ક્રોધ, પ્રમાદ, શોક, શાપ, ઉત્સર્ગ (ત્યાગ), અધ્વ (માર્ગ), વિદ્રવ (વધ-બંધ વગેરે ઉપદ્રવ), વિવાહ, અદ્ભુત સંશ્રય અને અદ્ભુત દર્શન એ પ્રત્યક્ષ બતાવવાં.

યુદ્ધ, રાજ્યભ્રંશ, મરણ, નગરને ઘેરો ઘાલવો, એ અંકમાં પ્રત્યક્ષ ન બતાવવાં, પરંતુ પ્રવેશક વડે જણાવવાં.

પ્રકરણ કે નાટકના અંકમાં પ્રવેશક વડે પણ મુખ્ય નાયકનો વધ બતાવવો નહિ.

જુદાં જુદાં ઘણાં કાર્યો વડે અવતરણ, સન્ધિ તથા ગ્રહણ હમેશાં કરવું, તથા પ્રવેશક વડે સૂચવવું.

પ્રવેશકમાં આવશ્યક કાર્યનો વિરોધ આવે નહિ એમ બીજનો આશ્રય કરી, એક દિવસમાં બનેલ વૃત્તાન્ત એક અંકમાં બતાવવું; કોઇ વખત એક અંક વડે બુદ્ધિમાન પુરુષે ઘણાં કાર્યો યોજવાં, પરંતુ આવશ્યક કાર્યનો રોધ થતો હોય તો, તે કાર્યો બતાવવાં નહિ.

અંકમાં જે પાત્રોએ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તે પાત્રો તે અંક પૂરો થતાં રંગભૂમિથી બહાર નિકળી જવાં જોઇએ. અંકમાં જે કાર્ય કરવું તે, બીજની અર્થયુક્તિયુક્ત અને યથાર્થ રસવાળું કરવું.

અંકોમાં દિવસના ક્ષણ, યામ અને મુહૂર્ત, એવા વિભાગ પાડી તેમાં સમગ્ર કાર્ય જુદું જુદું કરવું. દિવસના છેલ્લા ભાગનું કાર્ય જો અંકમાં આવી શકે નહિ, તો એક અંક સમાપ્ત કરી, પછી પ્રવેશક વડે તેનું સૂચન કરાવવું.

પ્રકરણ અથવા નાટકના અંકમાં નાયક અવશ્ય સમીપમાં રહેવો જોઇએ.

પરિજનની કથાનો સંબંધ મેળવનાર જે પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને પ્રવેશક કહે છે.

પ્રકરણ તથા નાટકમાં પાંચથી આરંભીને દશ સૂધી અંક કરવા, અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના રસ તથા ભાવો આણવા. બે અંકની વચમાં પ્રવેશક લાવવો, તે ભૂત અને ભવિષ્ય અર્થનો સંબંધ સંક્ષેપમાં કહી જાય.

પ્રકરણ તથા નાટકનાં મિશ્ર લક્ષણ વડે નાટિકા થાય છે, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ અથવા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોય છે.

અંક સમાપ્ત કરીને એક માસ અથવા એક વર્ષમાં બનેલ વૃત્તાન્ત પ્રવેશક વડે સૂચવવું, પરંતુ વર્ષ ઉપરનું વૃત્તાન્ત સૂચવવું નહિ; જે કોઇ

પુરુષ કાર્યને લઇ દૂર દેશાવર જાય, તો ત્યાં પણ પ્રથમની પેઠે અંક સમાસ કરવો.

પ્રકરણ અને નાટકમાં બિન્દુનો સંક્ષેપાર્થ અધિકાર કરી અંકને અનુસારે પ્રવેશ કરવો.

પ્રવેશક પ્રાકૃત ભાષામાં અધમ પુરુષે અપ્રગલ્ભ વચન વડે કરવો.

દરેક પાત્ર ભાષા વડે અર્થ જણાવી શકે છે, અને ભાષા એ અક્ષરસમુદાય વડે બનેલી છે, માટે પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન માટે તેના ભેદ, સ્થાન અને સંજ્ઞા જાણવાની જરૂર છે.

વર્ણના બે ભેદ છે, તેમાં કકારાદિ ૩૩ વ્યંજન, અને અકારાદિ ૧૪ સ્વર કહેવાય છે, તેઓનાં સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે.

અ–ક–ખ–ગ–ઘ–ઙ–વિસર્જનીયનું	સ્થાન	કંઠ.
ઇ–ચ–છ–જ–ઝ–ઞ–શ નું	,,	તાલુ.
ઋ–ટ–ઠ–ડ–ઢ–ણ–ર–ષ નું	,,	મૂર્ધા.
લૃ–ત–થ–દ–ધ–ન–લ–સ નું....	,,	દન્ત.
ઉ–પ–ફ–બ–ભ–મ–ઉપપધ્માનીય (ક઼ પ઼)નું	,,	ઓષ્ઠ.
એ–ઐનું	,,	કંઠ–તાલુ.
ઓ–ઔ નું	,,	કંઠ–ઓષ્ઠ.
વ–નું	,,	દન્ત–ઓષ્ઠ.
જિહ્વામુલીય નું	,,	જિહ્વામૂલ.
અનુસ્વારનું	,,	નાસિકા.
ઞ–મ–ઙ–ણ–ન નું	,,	નાસિકા.

જે બે વર્ણનાં સ્થાન એક હોય તે પરસ્પર સવર્ણ કહેવાય છે. "ક"થી આરંભીને "મ" પર્યન્ત વર્ણોની સ્પર્શ સંજ્ઞા છે. ય, ર, લ, વ, એ વર્ણો અન્તસ્થ કહેવાય છે, અને શ, ષ, સ, હ, એ ઉષ્માક્ષર કહેવાસ છે.

સ્વરોમાં દશ સમાન સંજ્ઞાવાળા છે, તેમાં પાંચ હ્રસ્વ અને પાંચ દીર્ઘ

છે. આ પ્રમાણે સ્વર અને વ્યંજનના સમુદાયની ક્રિયાપદ અથવા નામ એવી સંજ્ઞા પાડી છે.

ક્રિયાપદ, નામ, નિપાત અને ઉપસર્ગ વડે કાવ્યબંધ રચાય છે.

શબ્દો સાત વિભકિતયુકત હોવાથી સાત પ્રકારના છે; તેમાં છ કારક (ક્રિયાસંબંધવાન)છે. નામને લિઙ્ગ અને વિભકિત તથા ક્રિયાપદ વચન અને પુરુષથી વિભકત હોય છે. નામના અર્થવાળા જે શબ્દો સ્વાર્થમાં ધાત્વર્થને મળે છે તેને ઉપસર્ગ કહે છે. પ્રાતિપદિકાર્થના યોગથી નિરુક્તની યુક્તિ વડે અનેક અર્થમાં પડે તેને નિપાત કહે છે. લોકમાં પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યયના વિભાગ તથા સંયોગ વડે જે જે અર્થ પૂરાય તેને તદ્ધિત કહે છે. એક અથવા બહુ એવા ધાતુ, લિઙ્ગ અને પદોના અર્થને જુદા પાડે તેને વિભકિત કહે છે. જેમાં પરસ્પર સ્વર તથા વ્યંજન બન્ને એકઠા થાય તેને સન્ધિ કહે છે, અને જેને છેડે વિભકિત હોય તેને પદ કહે છે.

એ પ્રમાણે થયેલા શબ્દો વડે પદબંધ તથા ચૂર્ણપદ એમ બે પ્રકારના નિબંધ રચવા.

જેમાં પદ અથવા છન્દનો નિયમ, તેમજ અક્ષરનો નિયમ હોય નહિ, અને અર્થને અનુકૂળ અક્ષરો હોય તે ચૂર્ણપદ; તથા જેમાં અક્ષરોનું પ્રમાણ હોય, તેમજ યતિ વગેરેના પ્રમાણનો નિયમ હોય તે પદબંધ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે અક્ષરો વડે શોભતાં અને વિવિધ અર્થવાળાં ચાર પદો વડે છન્દ કહેવાય છે. જેની અંદર વૃત્તો રહેલ છે એવા છન્દ ૨૬ છે, તેની અંદર આવતા વૃત્તોના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧—સમ—૨—અર્ધસમ—૩—વિષમ.

કોઈ પણ છન્દ શબ્દ વિના હોઈ શકે નહિ, તેમજ કોઇપણ શબ્દ છન્દ વિનાનો નથી; અર્થાત્ કોઇ પણ છન્દમાં તેનો સમાવેશ થાય છે, માટે છન્દ અને શબ્દનો પરસ્પર નિત્ય સંબંધ છે.

છન્દ.

૧	અક્ષરનો	ઉક્તા	છન્દ	થાય છે.
૨	,,	અત્યુક્તા	,,	,,
૩	,,	મધ્યા	,,	,,
૪	,,	પ્રતિષ્ઠા	,,	,,
૫	,,	સુપ્રતિષ્ઠા	,,	,,
૬	,,	ગાયત્રી	,,	,,
૭	,,	ઉષ્ણિક્	,,	,,
૮	,,	અનુષ્ટુપ્	,,	,,
૯	,,	બૃહતી	,,	,,
૧૦	,,	પંક્તિ	,,	,,
૧૧	,,	ત્રિષ્ટુપ્	,,	,,
૧૨	,,	જગતી	,,	,,
૧૩	,,	અતિજગતી	,,	,,
૧૪	,,	શાક્વરી	,,	,,
૧૫	,,	અતિશાક્વરી	,,	,,
૧૬	,,	અષ્ટિ	,,	,,
૧૭	,,	અત્યષ્ટિ	,,	,,
૧૮	,,	ધૃતિ	,,	,,
૧૯	,,	અતિધૃતિ	,,	,,
૨૦	,,	કૃતિ	,,	,,
૨૧	,,	પ્રકૃતિ	,,	,,
૨૨	,,	આકૃતિ	,,	,,
૨૩	,,	વિકૃતિ	,,	,,
૨૪	,,	સંસ્કૃતિ	,,	,,
૨૫	,,	અતિકૃતિ	,,	,,
૨૬	,,	ઉત્કૃતિ	,,	,,

૨૬ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરો જેમાં હોય, તેને માલાવૃત્ત કહે છે; બીજા છન્દોની અંદર આવતાં વૃત્તોની સંખ્યા પ્રસ્તાર વડે અસંખ્ય થાય છે.

બધા છન્દોનાં વૃત્તો આઠ ગણો વડે બનેલાં છે, તે ગણ ત્રણ અક્ષરનો થાય છે.

છન્દમાં વર્ણ, અક્ષર, વિધિ અને વૃત્ત એ ચાર વસ્તુ આવે છે, જેની અંદર ઓછા કે વધારે વર્ણો ન થઇ શકે તે છન્દોગત વિધિ છે. જ્યાં અર્થની સમાપ્તિ હોય તેને વિરામ કહે છે .

પાદ શબ્દમાં "પદ્" ધાતુ છે, અને તે વૃત્તના ચોથા ભાગનું નામ છે, તેનું બીજું નામ ચરણ કહેવાય છે. અગ્નિ વગેરે તેના દેવો છે.

શરીરાશ્રય અને દિગાશ્રય એમ બે પ્રકારનું સ્થાન છે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ પ્લુત એ ત્રણ પ્રકારના અક્ષર છે. છન્દોના શ્વેત વગેરે વર્ણો છે.

બધાં વૃત્તોના ગણ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧. દિવ્ય, ૨. દિવ્યેતર, ૩. દિવ્યમાનુષ.

દિવ્ય—ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી.

દિવ્યેતર—અતિજગતી, શકવરી, અતિશકવરી, અષ્ટિ, અત્યષ્ટિ, ધૃતિ, અતિધૃતિ.

દિવ્યમાનુષ—કૃતિ, પ્રકૃતિ, આકૃતિ, વિકૃતિ, સંસ્કૃતિ, અતિકૃતિ, ઉત્કૃતિ.

સંધિમાં પ્રવેશક વડે બહુ આશ્રયવાળું કાર્ય પણ સંક્ષેપથી કરવું, કારણ કે બહુ ભાષણ અથવા મોટાં વૃત્તો સાંભળનારને પ્રયોગમાં કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે.

જે સ્થાનમાં પ્રયોગ મોટો હોવાથી અંકમાં અર્થ સમાપ્ત ન થતો હોય, તો તે અર્થ પ્રવેશક વડે થોડી કથામાં કરી બતાવવો.

નાટક અથવા પ્રકરણમાં પાત્રોનો સમુદાય વિસ્તારવાળો ન કરવો, પણ કાર્ય પરત્વ ચાર અથવા પાંચ પુરુષો યોજવા, તથા વ્યાયોગ, ઈહામૃગ, સમવકાર અને ડિમ એમાં તો દશ, બાર અથવા સોળ પુરુષો સુધી યોજવા.

પ્રયોગને અનુસરીને બંધનું સ્વરૂપ ગોપુચ્છાગ્ર કરવું, એટલે તેમાં પાછળથી ઉત્તમ ભાવો બતાવવા.

વિવિધ રસ અને ભાવોની યુક્તિવાળાં સર્વ કાવ્યોના નિર્વાહમાં નાટ્યજ્ઞ પુરુષોએ અદ્દ્ભુત રસ કરવો.

પ્રકરણ—જેમાં વસ્તુશરીર કવિએ પોતાની બુદ્ધિવડે નવું કલ્પેલું હોય તે. નાટકમાં જે પ્રમાણે વસ્તુશરીર તથા વૃત્તિભેદ કહ્યા છે તે પ્રકરણમાં યોજવાં, કેવળ વસ્તુ કલ્પિત હોવી જોઈએ. એ પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણ, વણિક, પ્રધાન, પુરોહિત, વેપારી અને સોદાગરનું વૃત્તાન્ત વર્ણવેલું હોવું જોઇએ; દાસ, વિટ અને શેઠની સાથે વેશ્યાસ્ત્રીનું અને કુળસ્ત્રીનું વર્ણન પણ કરવું; પ્રધાન, શેઠ, બ્રાહ્મણ, પુરોહિત અને સોદાગરની ગૃહવાર્તા જ્યાં થતી હોય ત્યાં વેશ્યાસ્ત્રી યોજવી નહિ; જો તેમાં વેશ્યાસ્ત્રીની યોજના કરવી હોય તો કુળસ્ત્રીનો સંગ કરાવવો નહિ, અને જે વસ્તુ કુળસ્ત્રીપ્રયુક્ત હોય ત્યાં વેશ્યાસ્ત્રી હોવી ન જોઈએ. જો પ્રકરણ યુક્તિ વડે વેશ્યા અથવા કુળસ્ત્રી પ્રયુક્ત હોય તો ત્યાં શુદ્ધ ભાષા અને શુદ્ધ આચારવાળું ભાષણ યોજવું.

પ્રકરણ તથા નાટકમાં પાંચથી આરંભીને દશ સુધી અંક કરવા, અને તેમાં વિવિધ રસ તથા ભાવો આણવા.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ પ્રવેશકની પેઠે સંસ્કૃત ભાષામાં સંક્ષેપ અર્થ બોલનાર મધ્યમ પાત્ર વડે હમેશાં વિષ્કંભક યોજવો, તે વિષ્કંભક બે પ્રકારનો છે. ૧. શુદ્ધ, ૨. સંકીર્ણ. તેમાં મધ્યમ પાત્રોએ યોજેલો શુદ્ધ, અને નીચ તથા મધ્યમ પાત્રે યોજેલો સંકીર્ણ કહેવાય છે.

પ્રવેશકની ક્રિયાનો વિચાર કરી, તે પ્રમાણે બે અંકની મધ્યમાં સન્ધિ અને અર્થના સંક્ષેપ વડે વિષ્કંભક કરવો.

પ્રકરણ અને નાટકના ભેદ ઉપરથી પ્રયોજક પુરુષે એક અન્ય ભેદ કલ્પવો, અને તેનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ હોવું જોઇએ, તેને નાટિકા કહે છે; તે નાટિકામાં ચાર અંક હોય છે, અને સુંદર અભિનયવાળી, સુંદર અંગવાળી,

પ્રસાદ, ક્રોધ અને દામવાળી, તેમજ બહુ ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય અને રતિવાળી તેના રાજોપચારવાળી સ્ત્રી નાયિકા હોવી જોઈએ.

સમવકાર—આમાં ઇતિવૃત્ત દેવ તથા દૈત્યોનું આવવું જોઈએ, તેનો નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાત્ત જોઈએ, અંક ત્રણ હોય, અને એમાં ત્રણ કપટ, ત્રણ વિદ્રવ અને ત્રણ શૃંગાર આણવા. નાયક બાર આણવા. પ્રહસન, વિદ્રવ, કપટ અને વીથી સહિત અંક કરવા; તેનો પ્રથમ અંક બાર ઘડીનો, બીજો ચાર ઘડીનો, અને ત્રીજો બે ઘડીનો, એમ બધા મળી અઢાર ઘડીમાં સમાપ્ત થઇ શકે એટલું વૃત્તાન્ત સમવકાર વડે બતાવવું.

વિદ્રવ—ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. યુદ્ધ અથવા જલથી થતો, ૨. અગ્નિ અને હાથી વડે થતો તથા ૩. નગરને ઘેરો ઘાલવાથી થતો.

કપટ—ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧. વાસ્તવિક, ૨. દૈવી, અને ૩. પરપ્રયુક્ત.

શૃંગાર—ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. ધર્મશૃંગાર, ૨. અર્થશૃંગાર, અને ૩. કામશૃંગાર.

જેમાં આત્માનું હિત કરનાર ધર્મસાધન બહુ હોય, અને જે વ્રત, તપ તથા નિયમયુકત હોય તે ધર્મશૃંગાર; જ્યાં બહુધા અર્થ (દ્રવ્ય)ની ઇચ્છાથી સ્ત્રી વિષય શૃંગાર યોજવામાં આવે તથા અયોગ્ય રતિની ઇચ્છા રાખવામાં આવે તે અર્થશૃંગાર, અને કન્યાને લોભાવવામાં અથવા સ્ત્રી કે પુરુષને પામવામાં શાન્ત રીતે અથવા આવેગ વડે રમણીય શૃંગાર યોજવામાં આવે તે કામશૃંગાર; તેમાં ઉષ્ણિક્ અથવા અનુષ્ટુપ્ વૃત્તો આણવાં.

ઈહામૃગ—આમાં દિવ્ય સ્ત્રીને માટે ઇચ્છા રાખનાર દિવ્ય પુરુષ મુખ્ય નાયક હોવો જોઇએ, આમાં પુરુષ બહુધા ઉદ્ધત યોજવો, અને સ્ત્રીના રોષ વડે કાવ્યબંધ રચવો, વળી તેમાં સંક્ષોભ, વિદ્રવ અને સંફેટ આણવાં; તેમાં સ્ત્રીનો ભેદ કરવો, તેનું હરણ કરવું, મર્દન કરવું તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ વડે શૃંગાર યોજવો.

ઈહામૃગમાં ચાર અંક કરવા. તેમજ જે પુરુષો, જે રસ તથા જે વૃત્તિઓ નાટક વગેરેમાં યોજવામાં આવે છે તે આમાં પણ યોજવાં; પરંતુ અહીં સ્ત્રીનો

યોગ કરવો એ મુખ્ય છે, જેમનો વધ કરવાની તૈયારી હોય તેમનું યુદ્ધ કંઇ પણ મિષ વડે સમાપ્ત કરવું.

ડિમ—આમાં વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જોઇએ, નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાત્ત જોઇએ, તેમાં છત્રીશ લક્ષણ આણવાં, અને તેના અંક ચાર યોજવા, તેમજ શૃંગાર તથા હાસ્ય વિના બાકીના રસો યોજવા; વળી ગાજવીજ, કડાકા, ઉલ્કાપાત, સૂર્યચન્દ્રનું ગ્રહણ, યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, ઘસારો, સંફેટ, માયા તથા ઇન્દ્રજાલ વગેરે યોજવાં; તેમજ દેવ, નાગેન્દ્ર, રાક્ષસ, યક્ષ અને પિશાચ આદિ સોળ નાયક જોઇએ. વૃત્તિ સાત્વતી અને આરભટી યોજવી.

વ્યાયોગ—આમાં નાયક પ્રસિદ્ધ જોઇએ, સ્ત્રીપાત્રો થોડાં લાવવાં, અંક એક કરવો, પુરુષ પાત્ર બહુ હોવા જોઇએ, સમવકારની પેઠે આમાં નાયક દિવ્યપુરુષ અથવા રાજર્ષિ જોઇએ ; તેમજ યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, આકર્ષણ અને હર્ષનું વર્ણન આણવું જોઇએ અને રસદીપ્ત આણવો.

અંક—આને ઉત્સૃષ્ટિકાઙ્ક પણ કહે છે, આમાં વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જોઇએ, પરંતુ કોઇ વખત અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ પણ હોય, દિવ્યપુરુષ ન જોઇએ, બહુધા કરુણરસ, યુદ્ધના ઉદ્ધત પ્રહારોની નિવૃત્તિ બતાવવી ; સ્ત્રીઓના વિલાપ વિશેષે કરી બતાવવા, તેમાં ઘણું કરી નિર્વેદનાં વચનો બોલાવવાં ; તથા સાત્વતી, આરભટી અને કૈશિકી વૃત્તિ રહિત યોજના કરવી.

દિવ્ય નાયકવાળું અને જેની અંદર સંગ્રામ, યુદ્ધ તથા વધ વગેરે હોય એવું નાટક ભરતખંડમાંજ કરવું; કારણ કે સર્વ ખંડોમાં ભરતખંડ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેની ભૂમિ શુભ ગન્ધવાળી તથા સોનાની છે; તેમાં સ્ત્રીઓને ક્રીડા, વિહાર અને રતિના આનંદમાં હેતુભૂત ઉપવનો ઘણાં છે, આ ખંડમાં દુઃખ અથવા શોક હોતાં નથી, વળી આ ખંડમાં વસવા લાયક જે પર્વતો પુરાણોમાં કહ્યા છે, તેમાં સંભોગ અને ક્રિયારંભ પણ આનંદદાયક થાય છે.

પ્રહસન—બે પ્રકારનું છે, ૧. શુદ્ધ અને ૨. સંકીર્ણ. તેમાં ભગવત્ તપસ્વી અને બ્રાહ્મણો અથવા એવા બીજા કોઇએ જેમાં હાસ્ય કર્યું હોય; તેમજ અધમ પુરુષે જેમાં હાસ્ય કર્યું હોય, જેમાં ભાષા અવિકૃત હોય, પદો

વિશેષ ભાવયુક્ત હોય, તથા જેનું વસ્તુ નિયત ગતિવાળું હોય તેને શુદ્ધ કહે છે; અને જેમાં વેશ્યા, ચેટ, નપુંસક, ધૂર્ત અને બંધકી હોય, તથા પોશાક સાધન અને ચેષ્ટા વિવિધ હોય, તેમજ જેમાં લોકોપચાર યુક્ત વાત યોજેલી હોય તે સાથે દંભી તથા ધૂર્તોનો વિવાદ યોજેલો હોય તેને સંકીર્ણ કહે છે.

ભાણ—આમાં બે ભેદ છે. એક તો પાત્ર પોતાનો અનુભવ બતાવે તે, અને બીજું અન્યનો અનુભવ કહે, એમ બે પ્રકાર છે. વળી બીજાએ અનુભવેલું પ્રશ્નોત્તરરૂપે આકાશભાષિત વડે અને તેવા તેવા અભિનય વડે બતાવવું; તથા વિવિધ અવસ્થાઓ અનુભવનાર ધૂર્ત અથવા વિટનાયક યોજવો.

વીથી—સર્વ લક્ષણવાળી અને તેર અંગયુક્ત હોવી જોઈએ, તેમાં અંક એક કરવો તથા નાયક એક અથવા બે આણવા.

वीथीनां तेर अंग.

૧. ઉદ્ઘાત્યક, ૨. અવલગિત, ૩. અવસ્યન્દિત, ૪. નાલિકા, ૫. અસત્પ્રલાપ, ૬. વાક્કેલિ, ૭. પ્રપંચ, ૮. મૃદવ, ૯. અધિબલ, ૧૦. છલ, ૧૧. ત્રિગત, ૧૨. વ્યાહાર, ૧૩. ગંડ.

ઉદ્ઘાત્યક—પુરુષો જે અગતાર્થ પદોને બીજાં પદોની સાથે જોડે તે. જેમ—મુદ્રારાક્ષસમાં—

સૂત્રધાર—

ગીતિ

"રાહુ કેતુ સહ ઇચ્છે, આજ પૂર્ણ મંડળવાળા વિધુને;
બળથી પરાભવ કરવા," એટલું બોલે છે ત્યાં (નેપથ્યમાં) આહ!
એ કોણ, કે જે હું જીવતાં ચન્દ્રગુપ્તને પરાભવ પમાડવા ઇચ્છે છે? ઇત્યાદિ.

જો કે પદો અન્ય અર્થવાળાં છે, છતાં અભિમત અર્થના અબોધથી અન્ય અર્થમાં સંગમ પામી પાત્રપ્રવેશ થયો.

અવલગિત—એક કાર્ય, બીજાં કાર્યના સમાવેશ કરીને સધાય તે. જેમ—શાકુન્તલમાં—

સૂત્રધાર—(નટી પ્રત્યે)

અનુષ્ટુપ્

તારા મધુર ગીતેથી, હરાયો હું પ્રિયા અતિ;
વેગવાળા [1]કુરંગે આ, જેમ દુષ્યન્ત ભૂપતિ.

ત્યાર બાદ રાજા પ્રવેશ કરે છે.

અવસ્યન્દિત—શુભાશુભ કાર્યથી ઉત્પન્ન થએલ કોઇ એક કાર્યના આક્ષેપ કરી યુક્તિ વડે તેને અન્ય અર્થમાં જોડાય તે. "સાહિત્યદર્પણકાર" લખે છે કે—સ્વભાવોકત વાકયનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કરવું તે અવસ્યન્દિત જેમ—છલિતરામમાં—

સીતા—પુત્ર! આવતી કાલે પ્રભાતમાં તમારે અયોધ્યા તરફ રવાના થવાનું છે, ત્યાં જઇ રાજાને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરજો.

૧ મૃગે.

લવ—ત્યારે શું અમારે રાજોપજીવી (રાજાના નોકર) થવું ?
સીતા—પુત્ર! તે તમારા પિતા છે.
લવ—શું રઘુપતિ અમારા પિતા થાય ?
સીતા—(આશંકા સહિત) હા, બીજું નહિ સમજશો, તે તમારા પિતા છે એટલુંજ નહિ, પણ સમગ્ર પૃથ્વીના પિતા છે.

આહીં "તે તમારા પિતા છે" એ સ્વભાવથી કહેલ વાકયને "સમગ્ર પૃથ્વીના પિતા છે" એમ કહી પાલકપણાથી પિતૃશબ્દનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કર્યું.

નાલિકા—હાસ્યયુકત પ્રહેલિકાને નાલિકા કહે છે. સંવરણકારી (ગુહ્ય) ઉત્તરને પ્રહેલિકા કહે છે. જેમ—રત્નાવલીમાં—

સુસંગતા—સખિ! જેના માટે તું આવી છે, તે આંહી હાજરજ છે.

સાગરિકા— કોના માટે હું આવી છું ?

સુસંગતા—ખરે, ચિત્રફલક માટે.

આહીં ઉત્તરમાં "તું રાજાને માટે આવી છે" એ ગુહ્ય અર્થ નિકળે છે.

અસત્પ્રલાપ—સંબંધ વિનાનું વાક્ય, તથા જ્યાં વિદ્વાન પુરુષ મૂર્ખની આગળ હિતવચનો કહે, પણ તેનું વચન માને નહિ તે.

જેમ—પ્રભાવતીમાં—

પ્રદ્યુમ્ન—(આમ્રલતિકાને જોઈ-સહર્ષ) અહો ! શું અહીંઆંજ

પુષ્પિતાગ્રા

ભ્રમર સમૂહ [1]મંજુ કેશવાળી,
[2]પરિમલ યુક્ત રસીલી ને રૂપાળી;
કિસલયમૃદુ હસ્તવાળી મારી,
[3]પિકકલભાષિણી પ્રાણ તુલ્ય પ્યારી.

આહીં આમ્રલતામાં સ્વપ્રિયાબુદ્ધિ અસંબદ્ધ છે—

અથવા

જેમ વેણીસંહારમાં—

દુર્યોધન પ્રતિ ગાંધારીના વચનો—

વાક્કેલિ—જેમાં એક, બે અથવા ત્રણ પ્રતિવચન હોય તે. જેમ—

મનહર

ભિક્ષુક ! તું માંસતણું સેવન કરે છે સદા ?
મદ્ય વિના યાર ! તેની મજા નથી આવતી.
મદ્ય પણ પ્રિય છે ? હા પ્રિય છે, પરંતુ સંગ
વેશ્યા હોય તો વિનોદ ઉરમાં વધે અતિ.
વેશ્યા વિત્ત ચાહે, આવે કયાંથી તુજ પાસ એહ ?

૧, સુંદર ૨, સુગન્ધ ૩, કોકિલ,

મેળવું એ ચોરી કે જુગારની કરી કૃતિ.
ચોરી ને જુગાર પણ વ્હાલાં છે વિશેષ તને ?
ત્યારે અન્ય હોય શી કહોને નષ્ટની ગતિ.

પ્રપંચ—અન્યોઅન્ય અયોગ્યાર્થ વડે વર્ણન અથવા સ્તુતિ કરવી તે. "સાહિત્યદર્પણકાર" લખે છે કે—હાસ્યને ઉપજાવનાર પરસ્પરનું અસત્યમય વાકય તે. જેમ વિક્રમોર્વશીમાં વડભીમાં રહેલા વિદૂષક અને ચેટીનું અન્યોન્ય વચન.

મૃદવ--જયાં કોઈ કારણથી વિવાદમાં દોષને ગુણરૂપ અને ગુણને દોષરૂપ કરે તે, જેમ શાકુન્તલમાં—

સેનાપતિ

મનહર

મેદના ઉચ્છેદથી કૃશોદર શરીર સદા,
થાય છે [1]ઉત્થાનયોગ્ય હાનિએ હણાય છે.
પ્રાણીઓનું ચિત્ત પણ ભય અને ક્રોધ થકી,
વિવિધ વિકારવાળું જાહિર જણાય છે.
ચલિત નિશાનમાં સમગ્ર શર સિદ્ધ થાય,
એથી [2]ધન્વીઓની અતિ શ્રેષ્ટતા ગણાય છે.
મૃગયાને વ્યસનનું નામ દે મનુષ્ય મિથ્યા,
એમાં તો ઉદાર લાભ ઘટિત ઘણાય છે.

આંહીં દોષમાં ગુણ બતાવેલ છે.

અથવા

માલિની

રાજા—

[3]કુસુમશર ! તું નામે ચન્દ્ર શીતાંશુ ધામે;
મુજ સમ પર યુગ્મે, વ્યર્થતા ધારી કામે;

૧. ઉઠવા લાયક ૨. ધનુર્ધારીઓ ૩. કામદેવ.

હિમમય કિરણોથી, ઇન્દુ અગ્નિ ઝરે છે
તું પણ કુસુમ બાણો, વજ્ર જેવાં કરે છે.

આંહીં ગુણમાં દોષ બતાવેલ છે.

અધિબલ—જ્યાં પોતાનું અને સામાનું અર્થાત્ બન્નેનું ઉત્તરોત્તર વાક્ય અર્થનું વિશેષપણું બતાવે તે. જેમ પ્રભાવતીમાં-

વજ્રનાભ—

ગીતિ

આ ગદાથી ઉર આનું, એક નિમિષમાં અવશ્ય છેદીશ;
આજે આપ તણો હું, ઉભય ભુવનને જરૂર ભેદીશ.

પ્રદ્યુમ્ન—અરેરે આ અસુરાધમ ! તારા બહુ બકબકાટથી બસ કર. અરે, મારા

હરિગીત

આજે મહાન પ્રચંડ ભુજદંડે સમર્પિત ભાવથી,
કોદંડથી નિકળેલ [1]કાંડ સમૂહ કેરા ઘાવથી;
ઘાયલ ઘણા અસુરો તણા રુધિરે ક્ષણે ઉત્કર્ષદા,
[2]અભિષિકત આ અવની બનો [3]પિશિતાશનોને હર્ષદા.

છલ—એક વાક્યનો જ્યાં હાસ્ય અને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે એવો બીજો અર્થ થાય તે. "સાહિત્યદર્પણકાર" લખે છે કે—પ્રિય જેવાંજ અપ્રિય વાકયોથી લોભાવી છળવું તે. જેમ— વેણીસંહારમાં—

ભીમ અને અર્જુન—

ધનાક્ષરી.

જે છે અભિમાની દ્યૂત આદિ છલ કરનાર,
લાખમય શરણ બનાવી સળગાવનાર.
દુઃશાસન આદિ શત અનુજનો ગુરુ તેમ,
કર્ણકેરો મિત્ર બહુ બળને બતાવનાર.

૧. બાણ, ૨. અભિષેક કરાયેલ, ૩. રાક્ષસોને,

[1]કૃષ્ણા તણા કેશ તથા ઉત્તરીય તાણવામાં,
નિપુણ છે દાસ જેના પાંડવો અતિ ઉદાર.
દિવ્ય એ તમારો ભૂપ દુર્યોધન કયાં છે કહો ?
આવ્યા છીએ અમે એનાં ક્રોધે કરવા દિદાર.

ત્રિગત—જ્યાં શ્રુતિસારૂપ્યથી યુકિત વડે બહુ અર્થો હાસ્યવાળા અથવા હાસ્યરહિત યોજાય તે જેમ–વિક્રમોર્વશીમાં—

રાજા—

ગીતિ

આ રમણીય વનાન્તે, હુંથી વિખુટી પડેલ છે પ્યારી;
સર્વાંગ સુંદરી એ, [2]ભૂભૃતનાથ ! તમે કયાંએ ભાળી ?

(નેપથ્યમાં તેનોજ પ્રતિધ્વનિ સાંભળીને) શું, "ભાળી" એમ કહે છે?

આહીં વાકયના પ્રતિધ્વનિથી "ભાળી" એ વાકયનો પ્રશ્નરૂપ એક અર્થ, ફરી "ભાળી" એ પ્રતિધ્વનિરૂપ બીજો અર્થ; એથી અનેકાર્થયોજના જાણી લેવી.

વ્યાહાર—જેમાં હાસ્યનો લેશ માત્ર હોય, અને વર્તન પ્રત્યક્ષ હોય તે.
"સાહિત્યદર્પણકાર" લખે છે કે—પરને માટે હાસ્ય અને લોભકારક વચન તે.
જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં—

(લાસ્ય પ્રયોગ થઈ રહ્યા બાદ માલવિકા જવાને ઈચ્છે છે ત્યાં.)

વિદૂષક—ઉપદેશને ભૂલી ગએલી તું જઇશ નહિ.

દાસ—(વિદૂષક પ્રત્યે.) આર્ય ! જે તમે ક્રમભેદ બતાવ્યો, તે ફરી કહી સંભળાવો.

વિદૂષક—પ્રથમ બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી જોઇએ તે આ ચૂકી ગઇ છે.

(માલવિકા આશ્ચર્ય પામે છે.) ઇત્યાદિથી—

૧, દ્રોપદી, ૨, પર્વતોનો રાજા.

વિશુદ્ધ નાયિકા દર્શન પ્રયુક્ત હાસ્ય અને લોભકારક નાયકનાં વચનથી વ્યાહાર થયો.

ગંડ—જે સંભ્રમ અને સંરમ્ભયુક્ત, તેમજ વિવાદયુકત હોય, તથા અપવાદ વડે બનેલ હોય અને જેમાં વચનોનો આક્ષેપ બહુ હોય તે. "સાહિત્યદર્પણકાર" લખે છે કે—પ્રસ્તુતનું સંબંધી, તેમજ ભિન્ન અર્થવાળું ઉતાવળનું વાકય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

રાજા—

ગીતિ

તુજ જઘનસ્થલ કેરૂં, અધિષ્ઠાન કરવા, હરવા સાલ;
[1]ઉરૂ યુગ્મ આ મારાં, [2]સમુચિત છે [3]કરભોરૂ ! ચિરકાલ.

(આટલું બોલાઇ રહ્યા બાદ)

કંચુકી—(પ્રવેશ કરીને) દેવ ! ભાંગ્યું, ભાંગ્યું, "ઇત્યાદિ."

આહીં રથની ધ્વજા ભાંગ્યાના અર્થવાળું વચન દુર્યોધનના ઉરૂ (સાથળ) ભંગના અર્થસંબંધમાં સંબંધ પામ્યું.

उपरूपक.

ઉપરૂપક અઢાર પ્રકારનાં છે.

૧. નાટિકા.	૭. ઉલ્લાપ્ય.	૧૩. શિલ્પક,
૨. ત્રોટક.	૮. કાવ્ય.	૧૪. વિલાસિકા.
૩. ગોષ્ઠી.	૯. પ્રેક્ષણ.	૧૫. દુર્મલ્લિકા.
૪. સટ્ટક.	૧૦. રાસક.	૧૬. પ્રકરણિકા.
૫. નાટ્યરાસક.	૧૧. સંલાપક.	૧૭. હલ્લીશ.
૬. પ્રસ્થાન.	૧૨. શ્રીગદિત.	૧૮. ભાણિકા.

નાટિકા.

કલૃપ્ત (કલ્પિત) વૃત્તવાળી નાટિકા થાય છે, તેમાં સ્ત્રીપાત્રો ઘણાં યોજાય છે, અંક ચાર કરવા, નાયક પ્રસિદ્ધ ધીરલલિત અને તે રાજા હોવો

૧. સાથળ, ૨. સારી રીતે યોગ્ય, ૩, હાથીના બચ્ચાંની સુંઢ જેવા જેના સાથળ છે એવી સ્ત્રી,

જોઇએ; અન્તઃપુરના સબંધવાળી, સંગીત ઉપર શોખ રાખનારી તથા નવિન અનુરાગવાળી તેમજ નૃપના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી કન્યા નાયિકા યોજવી; દેવીના ત્રાસથી શંકાશિલ નાયક યોજવો; તે દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઇએ અને તે પગલે પગલે માનવતી યોજવી; તથા તેથીજ બન્નેનો સમાગમ યોજવો. નાટિકા શૃંગારરસપ્રાધાન્ય હોવી જોઇએ, તેમાં વિમર્ષસન્ધિ અલ્પ અને વૃત્તિ કૈશિકી યોજવી. જેમ— રત્નાવલી, વિદ્ધશાલભંજિકા. "ઇત્યાદિ."

ત્રોટક.

જેમાં સાત, આઠ, નવ અથવા પાંચ અંક હોય; નાયક દિવ્ય (દૈવી) તથા માનુષ યોજેલ હોય અને જેના દરેક અંકમાં વિદૂષક આવતો હોય તથા શૃંગારરસ જેનું અંગ હોય તે. જેમ—સાત અંકવાળું સ્તમ્ભિતરંભ અને પાંચ અંકવાળું વિક્રમોર્વશી.

ગોષ્ઠી.

પ્રાકૃત નવ અથવા દશ નાયકોથી અલંકૃત, ઉદાત્ત વચનોની રચના રહિત, કૈશિકીવૃત્તિથી સુશોભિત, ગર્ભ અને વિમર્ષ સન્ધિથી હીન, પાંચ અથવા છ સ્ત્રીઓથી યુક્ત, કામશૃંગારસંયુક્ત અને એક અંકવડે વિનિર્મિત (બનાવેલ—રચેલ) હોય તે. જેમ—રૈવતમદનિકા.

સટ્ટક.

જેમાં પ્રાકૃતભાષાવડે ભાષણો રચેલાં હોય, પ્રવેશક અને વિષ્કંભક ન હોય, અદ્ભુત રસ વિશેષ હોય અને અંકને સ્થાને જવનિકા નામ લખેલ હોય તે, બાકીનું નાટિકા તુલ્ય જાણવું. જેમ—કર્પૂરમંજરી.

નાટ્યરાસક.

જેમાં અંક એકજ હોય, તાલ અને લયની સ્થિતિ (રચના) ઘણી હોય, નાયક ઉદાત્ત તથા ઉપનાયક પીઠમર્દ યોજેલ હોય, જેનું અંગ હાસ્ય હોય, જેમાં નારી વાસકસજ્જા હોય, લાસ્યનાં દશે અંગો યોજેલાં હોય અને જે મુખ તથા નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત તેમજ શૃંગારરસસંયુક્ત હોય તે. કેટલાએક કેવળ પ્રતિમુખ સન્ધિને વર્જી બાકીના ચાર સન્ધિ નાટયરાસકમાં યોજવાનું કહે છે. જેમ એ સન્ધિવાળી વિલાસવતી.

પ્રસ્થાન.

પ્રસ્થાનમાં નાયક દાસ, અને ઉપનાયક હીન (નીચ) તથા નાયિકા દાસી યોજવી, કૈશિકી તથા ભારતીવૃત્તિ યોજવી, સુરાપાનના સમાયોગ (પ્રસંગ) થી ઉદ્દિષ્ટ (જેનો ઉદ્દેશ કરેલો કરેલો હોય તે) અર્થની સંહૃતિ (સમાપ્તિ) કરવી, અને લય તથા તાલના વિલાસની વિશેષતાવાળા બે અંક યોજવા. જેમ શૃંગારતિલક.

ઉલ્લાપ્ય.

ઉદાત્ત નાયકયુક્ત, દિવ્યવૃત્તાન્તવાળા એક અંકથી અલંકૃત, શિલ્પક નામના ઉપરૂપકનાં સત્તાવીશ અંગોથી સંયુક્ત તથા હાસ્ય, શૃંગાર અને કરૂણ રસથી જે યુક્ત હોય તે ઉલ્લાપ્ય, તેમાં સંગ્રામ (યુદ્ધ) વિશેષ યોજવા તથા ત્ર્યસ્ર (ત્રણપદવાળાં) ગાયનોથી તેને મનોહર બનાવવું. કેટલાએક કહે છે કે, આ ઉલ્લાપ્યમાં નાયક ચાર અને અંક ત્રણ યોજવા. જેમ દેવીમહાદેવ.

કાવ્ય

જે હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય, આરભટી વૃત્તિથી વિહીન, ખંડ, માત્રા, દ્વિપદિકા અને ભગ્નતાલથી અલંકૃત; વર્ણ, માત્રા અને છડુલિકા નામના છન્દથી યુક્ત, તથા શૃંગારરસમય ભાષણ યુક્ત હોય તે કાવ્ય. તેની નેતા સ્ત્રી યોજવી, અને તે ઉદાત્ત એટલે ચતુર હોવી જોઇએ. કાવ્યમાં મુખ, પ્રતિમુખ અને ઉપસંહૃતિ એ ત્રણ સન્ધિઓ યોજવા. જેમ યાદવોદય.

પ્રેંખણ.

જેમાં ગર્ભ તથા અવમર્ષ સન્ધિ ન હોય, નાયક હીન (નીચ) યોજેલ હોય. સૂત્રધાર ન હોય, અંક માત્ર એકજ હોય, વિષ્કંભક અને પ્રવેશક ન હોય, નિયુદ્ધ તથા સંફેટ યોજેલાં હોય, તમામ વૃત્તિઓ યોજેલી હોય,તેમજ નેપથ્યમાં નાન્દી અને પ્રરોચના (આમુખ) ગાવામાં આવે તે.જેમ વાલીવધ.

રાસક.

પાંચ પાંચ પાત્રવાળું, મુખ અને નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત, જેમાં ભાષા અને વિભાષા ઘણી યોજેલી હોય એવું, ભારતી તથા કૈશિકી વૃત્તિ સંયુક્ત,

સૂત્રધાર રહિત, એક અંકવાળું, વીથીનાં તેર અંગ તથા અંકની જેમાં યોજના હોય એવું કલાયુકત, જેમાં શ્લેષવાળી નાન્દી યોજેલી હોય, નાયિકા પ્રખ્યાત હોય, નાયક મૂર્ખ હોય તથા ઉત્તરોત્તર ઉદાત્ત ભાવનો વિન્યાસ(પ્રયોગ) કરેલ હોય તેને રાસક કહે છે. કેટલાએક આ રાસકમાં પ્રતિમુખ સન્ધિ યોજવાનું પણ કહે છે. જેમ મેનકાહિત.

સંલાપક.

આમાં ચાર અથવા ત્રણ અંક કરવા, પાખંડી નાયક યોજવો, શૃંગાર અને કરૂણ વિના બીજા તમામ રસો યોજવા, પુરને ઘેરો ઘાલવો, છલ, સંગ્રામ તથા વિદ્રવની યોજના કરવી, અને ભારતી તથા કૈશિકી સિવાયની બીજી બધી વૃત્તિઓ યોજવી. જેમ માયાકાપાલિક.

શ્રીગદિત.

આમાં વૃત્તાન્ત પ્રસિદ્ધ યોજવું, પ્રખ્યાત અને ધીરોદાત નાયક યોજવો, નાયિકા પણ પ્રખ્યાત યોજવી, ગર્ભ અને વિમર્ષને વર્જી બીજા તમામ સન્ધિ યોજવા તથા વૃત્તિ વિશેષે કરીને ભારતી યોજવી. શ્રી શબ્દથી સંયુક્ત આ ઉપરૂપકનું નામ વિદ્વજ્જનોએ શ્રીગદિત રાખેલ છે. જેમ–ક્રીડારસાતલ.

કેટલાએક કહે છે કે—જયાં શ્રી (લક્ષ્મી) બેસીને કાંઈ ગાન કરે અથવા ભાષણ કરે તેનું નામ શ્રીગદિત; તેમાં ઘણે ભાગે ભારતીવૃત્તિયુક્ત એક અંક યોજવો. ઉદાહરણ ઉપરનું છે એજ.

શિલ્પક.

આમાં અંક ચાર કરવા, અને વૃત્તિઓ પણ ચાર યોજવી. શાન્ત અને હાસ્ય સિવાયના બીજા તમામ રસો યોજવા, નાયક બ્રાહ્મણ યોજવો, વર્ણન સ્મશાન આદિનું કરવું તથા ઉપનાયક હીન (નીચ) યોજવો.

શિલ્પકનાં ૨૭ અંગ.

૧. [1]આશંસા.
૨. તર્ક
૩. સંદેહ.
૪. તાપ.
૫. ઉદ્વેગ.
૬. [2]પ્રસક્તિ.
૭. પ્રયત્ન.
૮. [3]ગ્રથન.
૯. ઉત્કંઠા.
૧૦. [4]અવહિત્થા.
૧૧. [5]પ્રતિપત્તિ.
૧૨. વિલાસ.
૧૩. આલસ્ય.
૧૪. [6]વામ્ય.
૧૫. પ્રહર્ષ.
૧૬. [7]અશ્લીલ.
૧૭. મૂઢતા.
૧૮. સાધનાનુગમ.
૧૯. ઉચ્છ્વાસ.
૨૦. વિસ્મય.
૨૧. પ્રાપ્તિ.
૨૨. લાભ.
૨૩. વિસ્મૃતિ.
૨૪. સંસ્ફેટ.
૨૫. [8]વૈશારદ્ય.
૨૬. પ્રબોધન.
૨૭. ચમત્કૃતિ.

આ સર્વના અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી લક્ષણ આપવામાં આવ્યાં નથી. જેમ કનકાવતી માધવ.

વિલાસિકા.

જેમાં શૃંગાર વિશેષ આવતો હોય, એક અંક હોય, લાસ્યનાં દશે અંગ યોજેલાં હોય, તથા જે વિદૂષક, વિટ અને પીઠમર્દથી અલંકૃત હોય, ગર્ભ અને વિમર્ષ સન્ધિથી હીન (રહિત) હોય, તેમજ જેમાં નાયક હીન (નીચ) યોજેલ હોય, સ્વલ્પ વૃત્તાન્ત હોય, નેપથ્યની રચના શ્રેષ્ઠ હોય તે વિલાસિકા કહેવાય છે.

કેટલાએક વિલાસિકાને બદલે "લાસિકા" એમ કહે છે. અને કેટલાએક એ લાસિકાનો દુર્મલ્લિકામાં અન્તર્ભાવ થાય છે એમ કહે છે.

દુર્મલ્લિકા.

આમાં અંક ચાર કરવા, વૃત્તિ કૈશિકી તથા ભારતી યોજવી; ગર્ભ સન્ધિ વિનાના બીજા તમામ સન્ધિ યોજવા, તથા નાગર (ચતુર) નરો લાવવા, ન્યૂન નાયક યોજવો; તેમાં પ્રથમ અંક વિટની ક્રીડામય ત્રણ નાલિકા પર્યન્તનો, વિદૂષકના વિલાસવાળો દ્વિતીય અંક પાંચ નાલિકા પર્યન્તનો, પીઠમર્દના

૧. આશા, ૨. આસક્તિ, ૩. ગુંથવું, ૪. આકાર છુપાવવો, ૫. સમાચાર--પત્તો. ૬. ઉલટી–વમન, ૭. કાવ્ય માંહેનો એક દોષ, ૮. નૈપુણ્ય, ૯. બોધ.

વિલાસવાળો તૃતીય અંક છ નાલિકા પર્યન્તનો અને નાયકની ક્રીડાવાળો ચતુર્થ અંક દશ નાલિકા પર્યન્તનો યોજવો. જેમ—બિન્દુમતી

પ્રકરણિકા.

આની યોજના નાટિકાના સરખીજ છે, પરંતુ તફાવત એટલોજ છે કે આમાં નાયક વણિક્ અને નાયિકા પણ તેના સમાન વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઇએ. આનું ઉદાહરણ કયાંઇ મળતું નથી.

હલ્લીશ.

આમાં અંક એક કરવો, સાત, આઠ અથવા દશ સ્ત્રીઓ યોજવી, બોલવામાં ચતુર એવો એક પુરૂષ યોજવો, વૃત્તિ કૈશિકી યોજવી, તાલ અને લયની રચના વિશેષ હોવી જોઇએ તથા મુખ અને ઉપસંહૃતિ એ બે સન્ધિ યોજવા. જેમ—કેલિરૈવતક.

ભાણિકા.

સરસ નેપથ્યવાળી, મુખ અને નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત, કૈશિકી તથા ભારતી વૃત્તિથી વિભૂષિત અને એક અંકમાં વિનિર્મિત (રચેલ) હોય તે ભાણિકા;તેમાં નાયિકા ઉદાત્ત અને નાયક મન્દબુદ્ધિનો યોજવો,તથા ઉપન્યાસ, વિન્યાસ, વિબોધ, સાધ્વસ, સમર્પણ, નિવૃત્ત અને સંહાર એ સાત અંગો પણ યોજવાં.

૧. ઉપન્યાસ—પ્રસંગોપાત કાર્યનું સંકીર્તન કરવું તે.

૨. વિન્યાસ—વૈરાગ્યવાળાં વચનો વદવાં તે.

૩. વિબોધ—ભ્રાન્તિ (શંકા)નો વિનાશ તે.

૪. સાધ્વસ—મિથ્યા બોલવું તે.

૫. સમર્પણ—કોપની પીડાથી ઉપાલંભયુકત વચન કહેવાં તે.

૬. નિવૃત્તિ—નિદર્શનનો ઉપન્યાસ કરવો તે. (દાખલો દેવો)

૭. સંહાર—કાર્યનું સમાપન (સમાપ્તિ) કરવી તે.

ઉદાહરણો સ્પષ્ટ છે. જેમ—કામદત્તા.

આ અઢારે ઉપરૂપકમાં નાટકથી જે વિલક્ષણતા છે તેજ પ્રગટ કરેલ છે, માટે એ વિલક્ષણતાને વર્જી બાકીની રચના તો નાટક પ્રમાણેજ કરવી.

[1] सन्धिनिरूपण.

ઇતિવૃત્ત (વૃત્તાન્ત) એ નાટ્યનું શરીર કહ્યું છે, તેના પાંચ વિભાગ કલ્પ્યા છે, તેનું નામ સન્ધિ છે.

ઈતિવૃત્ત બે પ્રકારનું છે. ૧. આધિકારિક, ૨. પ્રાસંગિક. નાટ્યમાં જે કાર્ય ફલ પ્રાપ્તિવડે પ્રધાન કલ્પ્યું હોય તે આધિકારિક, અને તે સિવાયનાને પ્રાસંગિક કહે છે.

કવિના પ્રયત્નવડે યોગ્ય નાયકને વિધિ વિના ફલના ઉત્કર્ષવડે અને ફલના કારણવડે ફલની પ્રાપ્તિ જ્યાં કલ્પાય તે અધિકારિક,અને તેના ઉપકારક તરીકે જે કહેવામાં આવેલ હોય તેને પ્રાસંગિક અથવા આનુસંગિક કહે છે. જેમ—બાલ રામાયણમાં રામચરિત "આધિકારિક" અને સુગ્રીવાદિ ચરિત "પ્રાસંગિક.

સિદ્ધ કરવા યોગ્ય જે ફળ, તેને માટે જે વ્યાપાર, તેની અનુક્રમે પાંચ અવસ્થાઓ છે. ૧. પ્રારંભ, ૨. પ્રયત્ન, ૩. પ્રાપ્તિસંભવ, ૪. નિયતાપ્તિ, ૫, ફલયોગ.

૧. પ્રારંભ—બીજરૂપ બંધના મ્હોટાં ફળની જે ઇચ્છા તે.
જેમ—રત્નાવલીમાં

રત્નાવલીને અન્તઃપુરમાં દાખલ કરવા યોગન્ધરાયણની ઉત્કંઠા.

એ રીતે સમુદાયમાં નાયક નાયિકા આદિનું પણ જાણી લેવું.

૨. પ્રયત્ન—ફળ પ્રાપ્તિ નહિ દેખાવા છતાં અત્યંત ઉત્સાહથી ફળ માટે વ્યાપાર કરવો તે. જેમ—રત્નાવલીમાં.

૧—એક પ્રયોજનવાળા ચાલતા પ્રસંગમાં બીજા અર્થનો સબન્ધ તે સન્ધિ, અથવા એક પ્રયોજનવાળા કથાંશોને અવાન્તર એક પ્રયોજનનો સબંધ તે સન્ધિ,

"જો કે દર્શનનો અન્ય ઉપાય નથી, તો પણ જેમ તેમ આળેખી મારી ઇચ્છા મુજબ કરીશ" ઇત્યાદિથી રત્નાવલીના ચિત્રલેખન આદિથી વત્સરાજને મળવાનો ઉપાય નિશ્ચિત કર્યો.

(અથવા) જેમ—રામચરિતમાં સમુદ્ર બંધનાદિ.

૩ પ્રાપ્તિસંભવ—જ્યાં કાંઇક ફળપ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાય તે. જેમ—રત્નાવલીના ત્રીજા અંકમાં વેષ બદલાવવાથી, અભિસરણ આદિથી, સંગમના ઉપાયથી, તથા વાસવદત્તા સંબંધી લક્ષણોના અપાયની શંકાથી અનિર્ધારિત એકાન્ત સંગમ-રૂપ ફલપ્રાપ્તિ પ્રત્યાશા.

૪. નિયતાપ્તિ—જ્યાં અવશ્ય ફલ પ્રાપ્તિ અન્તઃકરણવડે જોઈ શકાય તે. જેમ—રત્નાવલીમાં.

રાજા—દેવીને પ્રસન્ન કર્યા સિવાય અન્ય ઉપાય મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી. "ઇત્યાદિ."

આહીં દેવીના અપાય (નાશ)નું પ્રસન્નતાવડે નિવારણ કરી નિયત ફળની પ્રાપ્તિ બતાવી.

૫. ફલયોગ—ઇતિવૃત્તમાં કહેલ સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ—રત્નાવલીમાં ચક્રવર્તીત્વ લક્ષણના ફળરૂપી અવાન્તર લાભ સહિત રત્નાવલીનો લાભ.

એ રીતે બીજી જગોએ પણ સમજી લેવું.

પરસ્પર ભિન્ન સ્વભાવવાળી ઉપર કહેલી અવસ્થાઓનો એક ભાવે કરીને આરોપ કરવો, તેને ફલહેતુ કહે છે.

ઉપર જે આધિકારિકવૃત્ત કહ્યું, તે આરંભથી ફળ પર્યન્ત કરવું, એ આધિકારિક પૂર્ણ સન્ધિવાળું અથવા હીન સન્ધિવાળું પણ કરવું. જેમાં પાંપાંચસન્ધિ હોય તેને પૂર્ણસન્ધિ કહે છે, અને તેથી ઓછા હોય તેને હીનસન્ધિ કહે છે. જ્યાં એક સન્ધિ ઓછો કરવો હોય ત્યાં ચોથો સન્ધિ ન કરવો, બે

ઓછા કરવા હોય ત્યાં ત્રીજો અને ચોથો સન્ધિ કરવો નહિ, ત્રણ ઓછા કરવા હોય ત્યાં બીજો, ત્રીજો અને ચોથો સન્ધિ ન હોવો જોઈએ; પરંતુ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પરાર્થ (બીજાને માટે) હોય છે, માટે તેમાં એ નિયમ હોતો નથી, તેમાં તો જે વૃત્તાન્તનો સંભવ જણાતો હોય, તે વૃત્તાન્ત વિરોધ ન આવે તેમ યોજવું.

ઇતિવૃત્તમાં જેમ પ્રારંભ આદિ પાંચ અવસ્થાઓ કહી છે તેમ બીજ આદિ પાંચ અર્થપ્રકૃતિઓ પણ કહેલ છે.

૧. બીજ, ૨. બિન્દુ, ૩. પતાકા, ૪ પ્રકરી, ૫. કાર્ય.

૧. **બીજ**—પ્રથમ આરંભમાં થોડું કહ્યું હોય, પણ પાછળ જેનો વિસ્તાર થાય અને તે ફળ પર્યન્ત હોય તે.

જેમ—રત્નાવળીમાં વત્સરાજને રત્નાવળીના પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ દૈવની અનુકૂળતાએ પોષિત યૌગન્ધરાયણનો વ્યાપાર. અથવા જેમ વેણીસંહારમાં દ્રોપદીના કેશ સંયમન (ચોટલો ગુંથવો)ના હેતુરૂપ ભીમસેનના ક્રોધથી વૃદ્ધિ પામેલ યુધિષ્ટરનો ઉત્સાહ.

૨. **બિન્દુ**—જે વસ્તુનું પ્રયોજન હોય અને તેનો વિચ્છેદ થતો હોય ત્યાં એનો વિચ્છેદ, નાટકની સમાપ્તિપર્યન્ત થવા દે નહિ તે. જેમ રત્નાવળીમાં—

અનંગપૂજાની સમાપ્તિ વખતે કથાર્થનો વિચ્છેદ થતાં “ ઉદયનચંદ્ર” એવું સાંભળી.

સાગરિકા—(સહર્ષ) શું આ તે ઉદયનનરેન્દ્ર ? “ ઇત્યાદિ” અવાન્તર અર્થ હેતુ.

આંહી કામપૂજા રૂપ અવાન્તર કાર્યની સમાપ્તિ (વિચ્છેદ) થતાં “ તે આ ઉદયનનરેન્દ્ર ?” ઇત્યાદિથી વત્સરાજ પ્રત્યે સાગરિકાના અનુરાગનો અવિચ્છેદ.

જેમ—રામચરિતમાં સુગ્રીવાદિ, વેણીસંહારમાં ભીમ આદિ, અને શાકુન્તલમાં વિદૂષકનું ચરિત.

આ પતાકા, નાયકને પોતાના પ્રયોજનમાં વિશેષ ઉપયોગી થતી નથી; પરંતુ ફલાન્તરનો નિર્વાહ ગર્ભ અથવા વિમર્ષ સન્ધિમાં થઇ શકે છે. જેમ સુગ્રીવાદિને રાજ્યપ્રાપ્તિ ઈત્યાદિ. અભિનવગુપ્તપાદાચાર્યના મતમાં પતાકાની પ્રવૃત્તિ નિર્વહણ સન્ધિ પર્યંત પણ જોવામાં આવે છે.

૪ **પ્રકરી**—જેનું ફળ કવિએ કેવળ પરાર્થ કલ્પ્યું હોય, પરંતુ તે મુખ્યાર્થ જોડે અનુબંધ વિનાનું હોય તે.

જેમ—કુલપતિ અંકમાં રાવણનો જટાયુ સાથે સંવાદ.

૫. **કાર્ય**—કવિએ જે આધિકારિક વૃત્ત કહ્યું હોય તેને માટે જે સમારંભ તે.

જેમ—રામચરિતમાં રાવણવધ.

ઉપર કહેલ પાંચ અર્થ પ્રકૃતિમાં જેની સાથે, અથવા જેવડે, જે અર્થને ગુણ થતો હોય તે સ્થાન મુખ્ય યોજવું; અને બીજાં સ્થાનો પ્રધાન અર્થને ગુણ થાય તેવાં યોજવાં.

પતાકાસ્થાન ઘણુંકરીને ગર્ભ સન્ધિ સુધીમાં કે વિમર્ષ સન્ધિ સુધીમાં નિવૃત્ત થાય છે, કારણકે પતાકાસ્થાનની રચના પરાર્થ છે. જ્યાં એક અર્થની યોજનામાં ભાવિ અર્થની સાથે તેના જેવાજ બીજા અર્થની યોજના કરાય તેને પતાકા સ્થાન કહે છે, તેના ચાર ભેદ છે.

૧—ઉપકારવડે સહસા ગુણવાળી અર્થપ્રાપ્તિ થાય તે.

૨—કાવ્યનો આશ્રય કરનારૂં અતિશય શ્લેષવાળું જે વચન તે.

૩—જ્યાં અર્થનો આરોપ ગૂઢ અને સવિનય તેમજ શ્લેષમાં પ્રત્યુત્તરયુકત હોય તે.

૪—જ્યાં કાવ્યની યોજનાવડે અત્યંત શ્લેષયુકત અને બે અર્થ થાય એવું તથા ઉપન્યાસયુકત જે વાકય તે.

પાંચ સન્ધિ.

૧. મુખ, ૨. પ્રતિમુખ, ૩. ગર્ભ, ૪. વિમર્ષ, ૫. નિર્વહણ.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. મુખ—જેમાં નાટકના ઈતિવૃત્તને અનુસરનારી અને વિવિધ અર્થ તથા રસને ઉત્પન્ન કરનારી બીજની ઉત્પત્તિ હોય તે. જેમ—રત્નાવલિના પ્રથમ અંકમાં વત્સરાજ અને રત્નાવળીના અનુરાગરૂપ બીજની ઉત્પત્તિ.

૨. પ્રતિમુખ—જેમાં સર્વ ઠેકાણે મુખસન્ધિમાં કહેલ બીજનું ઉદ્ઘાટન કયાંઇક પ્રકટ અથવા કયાંઇક અપ્રકટ કહેલ હોય તે. જેમ—રત્નાવલિના બીજા અંકમાં વત્સરાજ અને સાગરિકાના સમાગમનું કારણ પ્રથમ અંકમાં વર્ણવેલું (અનુરાગરૂપી બીજ) અને સુસંગતા તથા વિદૂષકે જાણવાથી કાંઇક પ્રકાશ પામેલા અનુરાગરૂપી બીજને વાસવદત્તાએ ચિત્રફલકનાં વૃત્તાન્તથી કાંઇક પ્રકાશ કરી આપ્યું, એ બીજનો ઉદ્દેશરૂપ ઉદ્ભેદ છે.

૩. ગર્ભ—પૂર્વસન્ધિમાં કહેલ બીજનો ઉદ્ભેદ, તેની પ્રાપ્તિ, ફરી તેની અપ્રાપ્તિ, અને વળી તેની શોધ જેમાં વર્ણવેલી હોય તે. જેમ રત્નાવલીના બીજા અંકમાં સુસંગતા—"સખિ! તું હમણા ડહાપણવિનાની છે, કારણકે ભર્તાએ કરથી ગ્રહણ કરી તોપણ ક્રોધનો ત્યાગ કરતી નથી" ઇત્યાદિ સ્થળમાં બીજનો પ્રકાશ છે, પાછો વાસવદત્તાના પ્રવેશમાં હ્રાસ એટલે તિરોભાવ છે. ત્રીજા અંકમાં "તેના (રત્નાવલીના) વૃત્તાન્તના તપાસ માટે ગએલ વસન્તકને જેમ વાર લાગી ?" એ સ્થળમાં અન્વેષણ એટલે અનુસન્ધાન છે.

"વિદૂષક—પ્રિયમિત્રને મારી પાસેથી પ્રિયવચન સાંભળીને જેવો સંતોષ થશે તેવો કૌશામ્બી રાજ્યના લાભથી પણ નહિ થાય" ઈત્યાદિ સ્થલે ઉદ્ભેદ એટલે પ્રકાશ છે, વળી વાસવદત્તાના આગમન ખબરથી હ્રાસ, વળી સાગરિકાના સંકેતસ્થાન ગમનમાં અન્વેષણ અને લતાપાશ કરવામાં ઉદ્ભેદ.

૪. વિમર્ષ—ગર્ભસન્ધિમાંથી જુદો બહાર પડેલો બીજાર્થ જેમાં વિલોભનવડે અથવા ક્રોધજન્ય કે વ્યસનજન્ય હોય તે. જેમ—શાકુન્તલના ચોથા

અંકમાં "અનસૂયા—સખિ પ્રિયવંદે! પ્રિયસખી શકુન્તલા ભલે ગાન્ધર્વ વિવાહથી સંપૂર્ણ કલ્યાણયુક્ત થઇ, તોપણ યોગ્ય ભર્તા પામી એથી મારા અન્તઃકરણમાં આનંદ થયો છે" અહીંથી આરંભી સાતમા અંક પર્યન્ત ફળ સમુદાય શકુન્તલાના વિસ્મરણરૂપ વિઘ્નથી આલિંગિત છે.

૫. નિર્વહણ—એક બીજાથી અધિક અને વિવિધ ભાવવાળા તથા બીજયુક્ત મુખાદિક સન્ધિના અર્થોની યોજના કોઇ એક અર્થમાં કરવી તે. જેમ—વેણીસંહારમાં "કંચુકી" (સહર્ષ–પાસે જઇને) મહારાજ! વૃદ્ધિ પામો. ખરેખર આ ભીમસેન દુર્યોધનના રૂધિરથી સર્વ શરીર રાતુંચોળ થવાથી મહાદુઃખે ઓળખી શકાય છે. ઇત્યાદિ વાકયોથી દ્રોપદીના કેશ સંયમન આદિ પોતપોતાને સ્થાને વર્ણવેલા મુખસન્ધિ વિગેરેમાં બીજનું એક અર્થમાં પ્રયોજન છે. અથવા શાકુન્તલના સાતમા અંકમાં દુષ્યન્તને "આ શકુન્તલા છે" એમ જ્ઞાન થયા પછીનો અર્થરાશિ અર્થાત કાર્યસમુદાય તે નિર્વહણસન્ધિ છે. આને કેટલાએક ઉપસંહૃતિ પણ કહે છે.

આ પંચ સન્ધિઓ નાટકમાં અને પ્રકરણમાં યોજવા, ડિમ અને સમવકારમાં ચાર સન્ધિઓ યોજવા, પરંતુ તેમાં વિમર્ષસન્ધિ કરવો નહિ; વ્યાયોગ અને ઈહામૃગ ત્રણ સન્ધિવાળા કરવા, પણ તેમાં ગર્ભ અને વિમર્ષ સન્ધિ કરવા નહિ; પ્રહસન, વીથી, અંક અને ભાણમાં મુખ તથા નિર્વહણ એ બે સન્ધિ કરવા.

સન્ધિઓનાં જે વૃત્તાન્તો અને અનુક્રમે જે પ્રદેશો છે તે પોતપોતાની સંપત્તિના ગુણયુક્ત હોય તેને અંગ કહે છે.

સન્ધિનાં છ પ્રયોજન—

૧. ઇચ્છેલા અર્થની રચના.

૨. વૃત્તાન્તનો અવિચ્છેદ.

૩. પ્રયોગની મનોરંજકતા.

૪. ગુહ્ય વસ્તુનું ગોપન કરવું.

૫. આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવું.

૬. પ્રકાશ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ કરવો.

આ અંગોના ભેદ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે અંગ વિનાનો મનુષ્ય જેમ કોઈ પણ કાર્યારંભમાં અસમર્થ હોય છે, તેમ અંગ વિનાનું નાટક પણ પ્રયોગ કરવાને લાયક થતું નથી. યદ્યપિ નાટક હીન અર્થવાળું હોય, પરંતુ સંપૂર્ણ અંગવાળું હોય તો પ્રયોગની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. ઉત્તમ નાટક પણ અંગ વિનાનું હોય તો તે પ્રયોગહીન હોવાથી સજ્જનોનાં મનને આનંદ આપતું નથી, માટે સન્ધિઓમાં યોગ પ્રમાણે અને રસની અનુકૂળતા પ્રમાણે અંગો કરવાં.

મુખસન્ધિના બાર અંગ—

૧. ઉપક્ષેપ.	૫. યુક્તિ.	૯. પરિભાવના.
૨. પરિકર.	૬. પ્રાપ્તિ.	૧૦. ઉદ્ભેદ.
૩. પરિન્યાસ.	૭. સમાધાન.	૧૧. કરણ.
૪. વિલોભન.	૮. વિધાન.	૧૨. ભેદ.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. ઉપક્ષેપ—કાવ્ય (નાટક)ના અર્થની રૂડે પ્રકારે ઉત્પત્તિ થાય તે. અર્થાત્ નાટકનાં વસ્તુની બીજરૂપે ઉત્પત્તિ થવી તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

ભીમસેન—

છપ્પય

લાક્ષાગૃહમાં લાગ, જોઇને આગ લગાવી;
વળી ભોજન વિષયુક્ત, મૂક્યું અમ પાસ મગાવી;
દ્યુત ખેલવા કાજ, સભામાં અમને આણ્યા;
વિત્ત હરી લઇ વસ્ત્ર, કેશ દ્રૌપદીના તાણ્યા.

કૌરવ કુળ હું જીવતાં, વિગ્રવે શું નિર્ભય વસે ?
ધૃષ્ટ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના, શું સદૈવ સુખીઆ થશે ?

આહીં દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવારૂપી કાવ્યાર્થનું સમુત્થાપન છે.

૨. પરિકર—ઉત્પન્ન થએલ અર્થ (બીજ) નો બહુ વિસ્તાર કરવો, અથવા ભવિષ્યદ્વસ્તુનું વર્ણન કરવું તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

ભીમસેન—

મનહર

સુયોધન આદિ સાથે મૂળથી છે વૈર મારે.
પાંડુતણો પુત્ર લેશ દીનતા લહું નહિ.
કારણ એ વૈરનું હું પોતે છું પ્રસિદ્ધ એમાં;
કારણ યુધિષ્ઠિરને કલપે કહું નહિ.
જરાસન્ધ કેરા વક્ષઃ સ્થલની સમાન ગાઢ,
સન્ધિ કરો સર્વ એ હું સ્વપ્નમાં સહું નહિ.
તમારો કરેલ સન્ધિ પલમાં પરાક્રમથી,
ભેદયા વિણ ભીમ હું રણાંગણે રહું નહિ.

સન્ધિ કરવા તત્પર થએલા યુધિષ્ઠિર રાજાનો સંદેશો સંભળાવનાર સહદેવ પ્રતિ ભીમસેનની આ ઉક્તિ છે, અહીં સન્ધિભેદનવડે વૈરના ઉપાયનું વધારે સૂચન છે.

૩ પરિન્યાસ—પરિકરની જે નિવૃત્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ભીમસેન—

વસન્તતિલકા.

હે દેવિ ! ભીમ ભુજમાંહિ ગદા ધરીને,
સાંધા શિથિલ દુર્યોધનના કરીને;

એના રૂધિરથી કરી કર બેઉ રાતા,
શૃંગારશે [1]તવ સુવેણી વિનોદ દાતા.

ઉપક્ષેપ એટલે ઇતિવૃત્તના લક્ષણવાળા કાવ્યાર્થનું સંક્ષેપથી ઉપક્ષેપણ અર્થાત્ સૂચન કરવું, તેજ કાવ્યાર્થનું વિસ્તારથી સૂચન કરવું તે પરિકર, અને તેથી પણ નિશ્ચયપૂર્વક હૃદયમાં કાવ્યાર્થનો ન્યાસ કરવો તે પરિન્યાસ. એ પ્રમાણે એ ત્રણેમાં ભેદ છે. ઉપરનાં અંગો કહેલી પરંપરાથીજ થાય છે, બીજાં અંગો અન્યથા પણ થાય છે.

૪ વિલોભન—બીજને ઉત્તેજન મળે તેમ ગુણનું વર્ણન કરવું તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

"દ્રૌપદી—હે નાથ ! તમે ક્રોધાતુર થાઓ ત્યારે તમારે શું દુશ્કર છે?" અથવા ચન્દ્રકળામાં ચન્દ્રકળાવર્ણનમાં "તે તરૂણાવસ્થાનો વિલાસ" ઇત્યાદિ.

જે શાકુન્તલમાં "ग्रीवाभङ्गाभिरामम्" ઇત્યાદિ મૃગવર્ણન છે તે બીજાર્થના સંબંધ વિનાનું છે, માટે સન્ધિનું અંગ હોઇ શકે નહિ, એમજ અન્ય અંગોનું પણ જાણી લેવું.

૫ યુક્તિ—કર્તવ્ય અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

સહદેવ—(ભીમસેન પ્રતિ) આર્ય ! શું મહારાજનો સંદેશો આપે ધ્યાન આપ્યા વિના ગ્રહણ કર્યો ?

ભીમસેન—

વસન્તતિલકા.

ક્રોધે કરી કુટિલ વૈરી વિનાશ કાજ,
લેખો તમે અધિક આ જગમાંહિ લાજ;
વામાની વેણી પતિ પાંચ છતાં તણાય,
શું એ નહિ શરમ પાંડવને ગણાય ?

---

૧ તારી.

આહીં ક્ષત્રીકુળના ક્ષયરૂપી કાર્યની નિશ્ચયપૂર્વક કર્તવ્યતા સૂચવી છે.

૬ પ્રાપ્તિ—સુખરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ગીતિ.

" હણું કૌરવ કુળને હું, રોકયો રહું ના રણે કોઇ રીતે;
દુઃશાસનનું [1]ઉરઃસ્થલ, ચીરીં કરીશ હું રક્તપાન પ્રીતે."

ઇત્યાદિ ભીમસેનનાં વાક્ય સાંભળીને—

દ્રૌપદી—(સહર્ષ) નાથ ! આવું વચન કોઇ વખત નથી સાંભળ્યું, ફરીથી બોલો.

૭ સમાધાન—બીજરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

(નેપથ્યમાં) " અરે ! વિરાટ્, દ્રુપદ વગેરે રાજાઓ ! સાંભળો.

ગીતિ.

જાહિર ક્રોધ [2]અનલ જે, જુગાર કાષ્ઠે ઉર જંગલ જાગ્યો;
વામા વેણી ગ્રહણથી, વેગ પામવા વિશેષ વળી લાગ્યો;
વૃતભંગે બની ભીરૂ, ઉભય વંશનું હિત નયને [3]હેરી;
ક્ષમાવારિથી વળતાં, શાન્તિ થઇ એ ક્રોધ અનલ કેરી;
પણ પાછો એ પ્રગટયો, જવાળા નિકળી અનંત વળી જેમાં;
તૃણ સમ કુળ કૌરવનું, જળી થવાનું ભસ્મ હવે એમાં.

"અંહીં " કૌરવકુળ હું જીવતાં, વિશ્વે શું નિર્ભય વસે ?" એ ભીમના ઉત્સાહરૂપી આદિ બીજને સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તેજન આપવાથી સમાધાન છે.

૮. વિધાન—સુખ અને દુઃખવડે થએલ અર્થ (કાર્ય) તે. જેમ—બાલચરિતમાં પરશુરામ (રામ પ્રતિ)

---

૧ છાતી, ૨ અગ્નિ, ૩ જોઇ,

સોરઠો

બાલ્યથકી બળવાન, અવલોકી ઉત્સાહ તુજ;
મુજ ઉર માંહિ મહાન, હર્ષ શોક હરઘડિ વધે.

અર્થાત્ તારો ઉત્સાહ જોવાથી ભવિષ્યમાં તું મ્હોટો શૂરવીર થઈશ એ હર્ષ, અને તારી બાલ્યાવસ્થા જોવાથી હું આની સાથે કેમ યુદ્ધ કરીશ ?" એ ખેદ આ પ્રમાણે હર્ષ તથા ખેદનું મિશ્રણ છે. અથવા પ્રભાંવતીમાં "**नयनयुगासेचनकम्**" ઇત્યાદિ

૯. પરિભાવના—અધિક આશ્ચર્યવાળો રસનો આવેશ તે. જેમ—વેણીસંહારમાં

દ્રોપદી—(યુદ્ધ થશે કે નહિ ? એમ સંશયયુકત થઇ વાજીત્રનો શબ્દ સાંભળ્યા પછી) હે નાથ ! પ્રલયકાળના મેઘની ગર્જના જેવા ગંભીર શબ્દ-વાળો ક્ષણે ક્ષણે શું રણસંગ્રામનો દુન્દુભિ વાગે છે ?

૧૦, ઉદ્ભેદ—બીજરૂપ અર્થનો અંકુર ફુટવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં

દ્રોપદી—નાથ ! ફરીથી આવી મારી આસનાવાસના કરજો.

શાર્દુલવિક્રીડીત.

ભીમ—

પામી વૈરીથકી પરાજય રણે, ભ્રાંતિ ધરી ભાગવું;
લજ્જાથી મુખ નીચું રાખી જગમાં, જાણું વૃથા જીવવું;
કાપું ના કુરૂકુળને કરથકી, [1]નિઃશેષ હું જ્યાં લગી;
વ્હાલી ! જોઇશ ના [2]વૃકોદરતણું, આ [3]આસ્ય તું ત્યાં લગી.

૧૧. કરણ—ચાલતા અર્થનો આરંભ કરવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

"દેવી ! કુરૂકુળનો ક્ષય કરવા અમે હમણા જઇએ છીએ."

૧૨. ભેદ—સમુદાયનો ભેદ અર્થાત્ પૃથક્કરણ તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

૧, સમગ્ર ૨, ભીમસેન ૩, મુખ.

"એટલાજ માટે આજથી હું તમારાથી જુદો છું."
કોઇ પ્રોત્સાહનાને "ભેદ" એમ કહે છે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ભીમસેન—

મનહર

મચે કીચ માંસના ને રૂધિરમાં ડૂબે રથ,
અતિ અથડાય જ્યહાં મસ્તક [1]મતંગનાં.
યોદ્ધા ચતુરાઇથી જ્યાં રથપર જાય ચઢી,
બળ બતલાવે બની ઉદધિ ઉમંગના.
માંસ ખાય ગીધ, પિયે રૂધિર પ્રસિદ્ધ વરૂ,
અશ્વસમ કૂદે જ્યાં વિભાગ અરિઅંગના.
એવા સ્થળમાં વિહાર કરવા સમર્થ અમે,
પાંડુતણા પુત્ર સદા રાગી રણ રંગના.

પ્રતિમુખ સન્ધિનાં તેર અંગ.

૧. વિલાસ, ૨. પરિસર્પ, ૩. વિધૃત, ૪. તાપન, ૫. નર્મ. ૬. નર્મદ્યુતિ, ૭. પ્રગમન, ૮. નિરોધ, ૯. પર્યુપાસન, ૧૦. પુષ્પ, ૧૧. વજ્ર; ૧૨. ઉપન્યાસ, ૧૩. વર્ણસંહાર.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. વિલાસ–રતિ ભોગ માટે ચેષ્ટા તે. જેમ શાકુન્તલમાં.

દુષ્યન્ત—

શાર્દુળવિક્રીડિત.

છે ના પ્યારી શકુન્તલા સુલભ એ, જાણ્યા છતાં [2]સંપ્રતિ;
તેના ભાવ નિહાળવા મન કરે, ઉદ્યોગ નિત્યે અતિ;
જો કે કામ કૃતાર્થતા નથિ થઇ, ખુણી ભરેલી ખરે;
તો એ ઉત્તમ પ્રાર્થના ઉભયની, પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરે.

---

૧. હાથી, ૨. હમણા.

આહીં નાયિકાના સંભોગવિષયની સ્પૃહા દેખાડી છે—

૨. પરિસર્પ—પ્રથમ જોએલી અને પછીથી નષ્ટ થએલી વસ્તુનું અનુસરવું તે. જેમ—શાકુન્તલમાં.

દુષ્યન્ત—તે અહીં હોવી જોઈએ, કારણકે

ગીતિ.

અતિ ઉન્નત આગળથી, [1]નિતમ્બભારે પાછળથી નમતી;
દેખું લતાગૃહદ્વારે, શ્વેતરેતીમાં નવિન પદ પંક્તિ.

આહીં અભિલષિતનું અન્વેષણ છે.

૩ વિધૂત—પ્રથમ કરેલી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કરવો તે. જેમ શાકુન્તલમાં.

" અન્તઃપુરમાં વિરહથી ઉત્સુક થએલા તે રાજાનો તમે અનુનય કર્યો તે કાંઈ કામનો નહિ. "

કેટલાએક અસંતોષને " વિધૂત " કહે છે.

૪ તાપન—હાનિનું દર્શન થવું તે. જેમ રત્નાવલીમાં.

સાગરિકા—

ગીતિ.

દુર્લભજન સહ પ્રીતિ, પરવશ પ્રાણ મહાન લાજ મારે;
મરણ શરણ વિણ પ્રિય સખિ! ઈલાજ છે નહિ એકે અત્યારે.

આહીં ઈષ્ટના લાભ માટે ઉપાય ન હોવાથી સંતાપ છે.

૫ નર્મ—ક્રીડાને માટે જે હાસ્ય કરવામાં આવે તે. જેમ રત્નાવલીમાં.

સુસંગતા—સખિ! તું જેને માટે આવી છે, તે આ તારી આગળ ઉભો છે.

---

૧. કટિપશ્ચાત્ ભાગ.

સાગરિકા—(રોષ સહિત) કોને માટે હું આવી છું ?

સુસંગતા—અલી ! અન્ય શંકાવાળી ! ખરેખર ચિત્રફલક માટે.

૬ નર્મદ્યુતિ—દોષ ઢાંકવા માટે જે હાસ્ય કરાય તે. જેમ રત્નાવલીમાં.

સુસંગતા—સખિ ! તું હમણા ગાંડી છે, કારણકે એ પ્રમાણે ભર્તાએ હસ્તાવલમ્બન કર્યું છતાં કોપનો ત્યાગ નથી કરતી.

સાગરિકા—(ભ્રૂભંગ સહિત-જરા હસીને) સુસંગતા ! હમણા પણ ક્રીડાથી વિરામ પામતી નથી ?

કેટલાએક પરિહાસથી ઉત્પન્ન થએલી ધીરજને પણ “ નર્મદ્યુતિ ” કહે છે.

૭ પ્રગમન—ઉત્તર પ્રત્યુત્તરવાળી વાણી, અથવા વધારે ઉત્કૃષ્ટ વાકય તે. જેમ વિક્રમોર્વશીમાં.

ઉર્વશી—મહારાજનો જય થાઓ, જય થાઓ.

રાજા—મેળવ્યો જય મેં નિશ્ચે, તારાં વિજય વાકયથી.

અથવા રત્નાવલીમાં.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કામાના કુચકુંભ મંડલપરે, ચાહેથી પ્હેલાં ચ્હડી;
શાને શોચ કરે વૃથા ન મળતાં, ત્યાં માર્ગ નીચે પડી;
તારા સૂક્ષમ તંતુને પણ નથી, રે’વા જગો લેશ જ્યાં;
કયાંથી થાય મૃણાલહાર ! કહિ દે, તારો સમાવેશ ત્યાં.

૮ વિરોધ—દુઃખની પ્રાપ્તિ તે. જેમ ચંડકૌશિકમાં.

રાજા—ખરેખર, વિવેક વગર અંધનીપેઠે મેં બળતા અગ્નિને પગે કચર્યો છે.

અથવા રત્નાવલીમાં.

રાજા—ધિક્ મૂર્ખ !

વસન્તતિલકા.

પ્રારબ્ધ યોગથી મને અતિ પ્રીતિવાળી,
રત્નાવલી સમ મળી રમણી રૂપાળી;
કંઠે લગાવીં નહિ આનંદયુક્ત એને,
ત્યાં તેં તજાવી મુજ હાથથી તુર્ત તેને.

૯ પર્યુપાસન—ક્રોધ પામેલાને પ્રાર્થના કરવી તે. જેમ રત્નાવલીમાં.

રાજા—

મનહર

પ્યારી ! થા પ્રસન્ન એમ કેમ કહેવાય હુંથી,
કારણકે લેશ પણ કોપ તેં કર્યો નથી.
કરીશ ન આવું ફરી એમ કદી કહું તોય,
અંશ અપરાધ કેરો શિર તેં ધર્યો નથી.

દોષ નથી મારો એમ કહું તુજ પાસ તો તું,
જાણે સર્વ જૂઠું એથી કાંઇ ઉચર્યો નથી.
કેવા શબ્દ કે'વા ઘટે શાણી ! સમજાવ, એકે,
મારા ઉરમાં વિચાર ઠીક થૈ ઠર્યો નથી.

કરેલ કાર્યનો ફરીથી અનુનય કરવો તે પણ “ પર્યુપાસન ” કહેવાય છે. જેમ રત્નાવલીમાં.

વિદૂષક—અરે ! કોપ ન કરો, એ કદલીમંડપમાં ગઇ છે.

૧૦ પુષ્પ—વિશેષ એટલે ઉત્કર્ષનું જે વચન તે. જેમ રત્નાવલીમાં.

રાજા—“ કરમાં ગ્રહી સ્પર્શ બતાવે છે. ”

વિદૂષક—મિત્ર! આ તમે અપૂર્વ લક્ષ્મી મેળવી છે.

રાજા—મિત્ર.

ગીતિ.

સત્ય પ્યારી સાગરિકા, રમારૂપ આવી મુજ ગૃહ આજે,
[1]પારિજાત પલ્લવસમ, રમણીય એના ઉભય હસ્ત રાજે.
જો ન એમ હોયે તો, સ્વેદમિષે એહના શરીરમાંથી ;
આનંદપ્રદ આ સમયે, [2]સ્રવણ [3]સુધાનું કહે થાય ક્યાંથી ?

૧૧ વજ્ર—જેમાં બહુધા કઠોર વાક્ય આવે તે. જેમ—રત્નાવલીમાં.

રાજા—"તે હું કહું છું" એમ તેં અહીં કેવી રીતે જાણ્યું ?

સુસંગતા—એકલા તમને નહિ, પણ ચિત્રફલક સાથે. માટે લાવ, દેવીને નિવેદન કરી આવું.

૧૨ ઉપન્યાસ—યુક્તિવડે કરેલો અર્થ. અથવા પ્રસન્નતા સંપાદન કરવી તે.જેમ—
"ખરેખર એ ગર્ભદાસી બહુ વાચાળ છે."

અથવા રત્નાવલીમાં.

સુસંગતા—મહારાજ ! શંકા ન કરો, રાણીની મહેરબાનીથી મેં ઘરેણાં પહેર્યાં છે, માટે કર્ણાભરણનું શું કામ છે? એથી પણ વધારે મહેરબાની તો એજ છે કે—મારી પ્રિય સખી સાગરિકા, મેં તેની અહીં છબી આળેખી તેથી નાખુશ થઇ છે, તો તેને આપ ખુશી કરો.

૧૩ વર્ણસંહાર—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણના સમુદાયનું સંમેલન થવું તે. જેમ વીરચરિતના ત્રીજા અંકમાં.

વસન્તતિલકા.

આવી સભામંહિ મળ્યા ઋષિઓ ઉમંગે,
છે લોમપાદ નૃપ, વૃદ્ધ અમાત્ય સંગે;
આ બ્રહ્મવાદી કરનાર હમેશ યજ્ઞ,
યાચે બની જનક યાચક જામદગ્ન્ય !

---

૧. કલ્પવૃક્ષ, ૨. સરવું, ૩. અમૃત.

આહીં ઋષિ અને ક્ષત્રિય આદિ વર્ણોનું સંમેલન છે.

અભિનવ ગુપ્તપાદાચાર્ય તો વર્ણ એટલે પાત્રો, અને સંહાર એટલે મેલન એમ કહે છે; અને રત્નાવલીના બીજા અંકમાં ઉદાહરણ પણ આપે છે કે—

સુસંગતા—"એથી પણ વધારે મહેરબાની એ છે કે" ત્યાંથી આરંભી "ખરેખર એને કરે અહીંને પ્રસન્ન કરો."

રાજા—એ ક્યાં છે? એ ક્યાં છે?

આંહી રાજા, વિદૂષક અને સુસંગતારૂપ પાત્રોનું મેલન છે.

गर्भसन्धिनां तेर अंग.

૧. અભૂતાહરણ, ૨. માર્ગ, ૩. રૂપ, ૪. ઉદાહરણ, ૫. ક્રમ, ૬, સંગ્રહ, ૭. અનુમાન, ૮. પ્રાર્થના, ૯. ક્ષિપ્તિ, ૧૦. ત્રોટક, ૧૧. અધિબલ, ૧૨. ઉદ્વેગ, ૧૩ વિદ્રવ.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. અભૂતાહરણ—કપટનો આશ્રય કરનારૂં વાક્ય. જેમ અશ્વત્થામાના અંકમાં.

ગીતિ.

અશ્વત્થામા પામ્યો, મરણ રણે એ સ્પષ્ટ કહ્યું ધર્મે;
હળવે રહીને "હાથી", શબ્દ ઉચાર્યો પાછળથી શરમે.

આહીં યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય કપટમય છે.

૨ માર્ગ—ખરા અર્થને કહેનારૂં વાક્ય જેમ ચંડકૌશિકમાં.

રાજા—ભગવાન!

અનુષ્ટુપ.

સળેલું દ્રવ્ય સ્વીકારો, ભાર્યા તનય વિક્રયે;
શેષ પૂરીશ વેચીને, આત્મા ચાંડાલને ગૃહે.

આંહીં રાજાનું સત્ય ભાષણ છે;

૩ સૂપ—વિતર્કવાળા વિચિત્ર અર્થનો સમુદાય જેમ રત્નાવલીમાં.

રાજા—

ગીતિ.

ચિત્ત સ્વભાવે ચંચળ, અદ્રશ્ય છે એ જગત બધું જાણે;
સહુ શર લઈ સાથે એ, કયે પ્રકારે વીંધ્યું [૧] પંચબાણે.

અહીં રાજાનું સવિતર્ક વાક્ય છે.

૪ ઉદાહરણ—અતિશય અર્થવાળું (ઉત્કર્ષયુક્ત) વાક્ય. જેમ–અશ્વત્થામાંકમાં.

અશ્વત્થામા—

શાર્દુલવિક્રીડિત.

જે જે પાંડવ સૈન્યમાં બળતણા, ગર્વેથી શસ્ત્રો ધરે;
જે જે બાલક વૃદ્ધ ગર્ભ મંહિ છે, પાંચાલ ગોત્રે અરે,
જે મારા પિતુ મૃત્યુ સાક્ષી રણમાં, જે વૈરી વાધ્યા વળી;
તેનો તેમજ કાળનો પણ કરૂં, હું કાળ ક્રોધે કરી.

૫ ક્રમ—અન્તઃકરણમાં ધારેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અથવા નિર્વિકાર ચિત્તના પ્રથમ વિકારરૂપ ભાવનો યથાર્થ અનુભવ તે. જેમ શાકુન્તલમાં.

રાજા—

પુષ્પિતાગ્રા.

પ્રિયપદ રચના સમે સુહાવે, ભ્રકુટીલતા કરી ઉંચી એક ભાવે;
પુલકિત કમનીય આ કપોલે, મુજપરનો અનુરાગ ખાસ ખોલે.

---

૧ કામદેવે.

૧ સંગ્રહ—શાન્ત્વન અને દાનરૂપ અર્થવાળું વચન જેમ—રત્નાવળીમાં.

રાજા—મિત્ર ! બહુ સારૂં, આ તને પારિતોષિક (એમ કહી કડું આપે છે)

આંહી સામ એટલે પ્રિયવચન અને દાનથી પ્રિયાના મેલનરૂપ અર્થની સંપત્તિ છે.

૭ અનુમાન—લક્ષણ પ્રમાણે તર્ક કરવો જેમ જાનકી રાઘવનાટકમાં

રામ—

વસન્તતિલકા

ગાંભીર્ય યુકત ગમને ધરણી ધ્રુજાવે,
જેને નિહાળી શિર જગ્ત બધું નમાવે ;
છે સૂર્યના તનય લક્ષ્મણું સ્વર્ણકાયે,
એ સત્ય વાત અનુમાનથકી જણાયે.

આંહીં સવિલાસ ગમન આદિથી સૂર્યવંશીપણા વિગેરેનું અનુમાન છે.

૮ પ્રાર્થના—રતિ સુખ માટે, કે ઉત્સવને માટે માગણી કરવામાં આવે તે. અથવા શાન્ત્વનાપૂર્વક કાર્યમાં યોજના કરાય તે જેમ.રત્નાવલીમાં.

રાજા—પ્રિયે સાગરિકા !

ધનાક્ષરી

ચિત્ત હરનારૂં તારૂં મુખ છે મયંક તુલ્ય,
કમલ સમાન નેત્ર, કર છે કમલનાલ.
બાલા તુજ બાહુ મનોહર છે મૃણાલ તુલ્ય,
ત્રિવલી ત્રિવેણી સમ રમણી દિસે રસાલ.
કદલીના સ્તંભ જેવા કોમળ છે જંઘ યુગ,
સર્વ અંગ તારાં દે વિનોદ મુજને વિશાલ
તારૂણી ! ત્વરાએ સ્મરતાપથી તપેલું તન,
આલિંગન આપી કર શાન્ત હર્ષ ધારી હાલ.

આ " પ્રાર્થના " નામનું અંગ, જેના મતમાં નિર્વહણસન્ધિનું "પ્રશસ્તિ" નામનું અંગ નથી તેના મતને અનુસરીને કહ્યું છે; નહિ તો પાંસઠ અંગ થઇ જાય.

૯ ક્ષિપ્તિ—ગર્ભ (ગૂઢ) મૂળ અર્થને પ્રકટ કરવો તે. જેમ—અશ્વત્થામાંકમાં.

ગીતિ

દારુણ્ણ દ્રૌપદી કેરા, કેશ ગ્રહણુથી ઉપજ્યો આ ત્રાસ;
કેશાકર્ષણુ દ્રોણુનું, કરશે નિશ્ચે નિખિલતણો નાશ.

૧૦ ત્રોટક—બહુધા આવેશવાળું જે વાકય તે. જેમ—ચંડકોશિકમાં.

કૌશિક—અરે ! અદ્યાપિ સુવર્ણ દક્ષિણા કેમ ન મળી ?

૧૧ અધિબલ—કપટથી સન્ધિ કરવો.—જેમ રત્નાવલીમાં.

કાંચનમાલા—ભર્ત્રિ ! આ ચિત્રશાળા છે, માટે વસન્તનો સંકેત કરૂં છું.

૧૨ ઉદ્વેગ—રાજા, શત્રુ કે ચોરથી જે ભય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં દુર્યોધન પ્રતિ તેના માણુસની ઉક્તિ.

પુષ્પિતાગ્રા

[1]નર નિજ કરમાંહિ શસ્ત્રધારી,
દ્વિતીય વૃકોદર ક્રૂર કર્મકારીઃ
અહિં તહિં તમ શોધ કાજ સંગે,
ઉભય રથે ચઢી આવિયા ઉમંગે.

અહીં અર્જુન અને ભીમથી ભય છે.

૧૩ વિદ્રવ—શંકા, ભય અથવા ત્રાસથી ભાગવું કે સંભ્રમ થવો તે જેમ.

સોરઠો.

કાળતણો પણ કાળ, [2]કરાલ મુખવાળો કુપિત;
વાનરદલ વિક્રાળ, લખિ રાવણુ સંભ્રમ લહે.

---

૧ અર્જુન. ૨ ભયંકર.

विमर्ष सन्धिनां तेर अंग.

૧. અપવાદ, ૨. સંફેટ, ૩. અભિદ્રવ, ૪. શકિત. ૫. પ્રસંગ, ૬ વ્યવસાય, ૭. વિરોધ, ૮. પ્રરોચના, ૯ ખેદ, ૧૦. આદાન, ૧૧. છલન, ૧૨. પ્રતિષેધ. ૧૩. દ્યુતિ.

અપવાદ—દોષ ઉઘાડો પાડવો. જેમ વેણીસંહારમાં.

યુધિષ્ઠિર—પાંચાલક! તે દુરાત્મા દુર્યોધનનો પત્તો લાગ્યો ?

પાંચાલક—કેવળ તેનો પત્તો મળ્યો એટલુંજ નહીં પણ દેવીના કેશપાશના સ્પર્શથી થએલ પાતકનું મુખ્ય કારણ તે દુર્યોધનજ મળ્યો છે.

આહીં દુર્યોધનના દોષનું ઉદ્દઘાટન છે.

૨ સંફેટ—ક્રોધયુકત વાકય. જેમ વેણીસંહારમાં.

દુર્યોધન—અરે એ વાયુપુત્ર ભીમ ! વૃદ્ધ રાજા ધ્રુતરાષ્ટ પાસે તારાં નિન્દિત કર્મની પ્રશંસા કરે છે. સાંભળ—

હરિગીત.

આ સર્વ ભૂપ સમક્ષ મુજ હુકમે તમારી નારીના,
કરી દ્યતથી દાસી, તણાયા કેશ દ્રુપદકુમારીના;
એ વૈરભાવે અવર નૃપ હણી શિદ પુકારે પ્રબળને,
જીત્યા વિના છે વ્યર્થ તુજબળ, આ સુયોધન સબળને.

ભીમ— (ક્રોધથી) અરે પાપી !

દુર્યોધન—અરે પાપી ! " ઇત્યાદિ. "

૩ અભિદ્રવ—ગુરૂનું ઉલ્લંઘન કરવું. જેમ—વેણીસંહારમાં.

યુધિષ્ઠિર—

છપ્પય.

બહાદૂર બળભદ્ર !, તમે રાગી અતિ રણુના;
જ્ઞાતિ, પ્રીતિ કે ક્ષાત્ર,–ધર્મની કરી ન ગણુના;

અર્જુનપરે અપાર, કૃષ્ણુની કેવી પ્રીતિ;
તેની પણ તિલભાર, રાખી નહિ આપે રીતિ;
(દ્વય)શિષ્ય સુયોધન ભીમપર, ભલે સ્નેહ તમ તુલ્ય હો;
(પણુ)થયા આપ મુજથી વિમુખ, કયો ન્યાયાપથ એ કહો ?

૪ શક્તિ—વિરોધનું શમન કરવું. જેમ—વેણીસંહારમાં.

વસન્તતિલકા.

જે આપ્તના કરથી આ રણમાં હણાયા,
તેની કરો ત્વરિત ભસ્મ સમાન કાયા;
ગીધાદિ કંક વિહગે કટકા કરેલ,
છે આ રણાંગણ બધું શબથી ભરેલ.

હે બન્ધુ ! બંધુહત આ નિજ બાંધવોને,
દો અશ્રુમિશ્રિત જલાંજલિ શોધી સૌને;
પામ્યો [1]પતંગ અરવિન્દની સંગ અસ્ત,
વેગે વળો [2]અનિક સાથ લઈ સમસ્ત.

૫ પ્રસંગ—અમર્ષયુક્ત વાક્યવડે કહેવું તે. જેમ મૃચ્છકટિકમાં.

ચાંડાલક—આ સાગરદત્તના પુત્ર અને આર્ય વિશ્વદત્તના નપ્તા ચારૂદત્તને મારવા માટે વધ્યસ્થાનમાં લઇ જાય છે, એણે ખરેખર સુવર્ણ લોભથી ગણિકા વસન્તસેનાને મારી નાખી.

ચારૂદત્ત—

મનહર

પ્રથમ જે મારૂં ગોત્ર પરમ પવિત્ર હતું,
જગમાં અનંત યજ્ઞકેરા અનુષ્ઠાનથી.
પૂજાતું પ્રસિદ્ધ દેવભાવે આખી દુનિયામાં,
શોભતું સભામાં વેદ ધ્વનિએ મહાનથી.

---

૧. સૂર્ય, ૨ સૈન્ય.

જેનાં વિદ્વાન જન કરતા વખાણુ કોડે,
દીપતું નિરંતર જે જ્ઞાન અને દાનથી.
એજ કુળ મારૂં મૃત્યુ આવતાં સમીપે આજ,
ક્ષુદ્ર અપવિત્ર કહે સાંભળું એ કાનથી.

આહીં ચારૂદત્તનો વધ અને અભ્યુદયનું અનુકૂળ પ્રસંગરૂપ હોવાથી ગુરૂકીર્તન છે, માટે પ્રસંગ—

૬ વ્યવસાય—પ્રતિજ્ઞા અને હેતુને આશ્રય કરનારો અર્થ. જેમ વેણીસંહારમાં પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળા ભીમનું ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ પ્રણામ વચન—

હરિગીત.

કુરૂકુળ નિખિલના નાશ કેરી, કલિતકરનારો કૃતિ,
મદમસ્ત દુઃશાસન તણું, પીનાર રૂધિર ધરી ધૃતિ;

કરનાર ચૂર્ણ ગદાવડે દ્વય જાંઘ દુર્યોધન તણી,
નિઃસીમ બળવાળો નમન કરૂં ભીમ હું ધરણીધણી !

આહીં કૌરવના નાશરૂપી પ્રતિજ્ઞા, અને મત્તતાના કારણરૂપી રૂધિરપાનનું સંમેલન છે.

૭ વિરોધ—ઉત્તરોત્તર વાક્ય અથવા કાર્યના નાશની પ્રાપ્તિ. જેમ વેણીસંહારમાં—

યુધિષ્ટિર.

મનહર.

તર્યો માંડ માંડ ભીષ્મ રૂપી મહાસાગરને,
દ્રોણરૂપી દાવાનળ બળથી બુઝાવિયો.
શ્રમ થકી શાન્ત કર્યો કર્ણરૂપી કાળો નાગ,
શૂરવીર શલ્ય પણ સ્વર્ગમાં સિધાવિયો

થોડો ઘણો જય અવશેષ રહ્યા એટલામાં,
સાહસિક ભીમે જંગ મહદ મચાવિયો.
વચન ઉચારી વ્યર્થ આ અમારા અન્તરમાં.
જીવિતનો સંશય અપાર ઉપજાવિયો.

૮ પ્રરોચના—કાર્યાર્થને અર્થાત્ ઉપસંહારના વિષયને બતાવનારી ઉક્તિ.જેમ વેણીસંહારમાં.

પાંચાલક—" હું દેવ ચક્રપાણી સહિત" એમ ઉપક્રમ કરીને " સંદેહથી કાંઇ ફાયદો નથી. હે રાજન્ !

મનહર.

કંચનના કલશ ભરાવો નીર નિર્મળથી,
આપ કેરા રાજ્યઅભિષેક કાજ સંપ્રતિ.
કૃષ્ણા કેરા કેશ ચિર કાળથી છુટેલા છે તે,
બાંધવાનો બહાદૂર ઉત્સવ કરો અતિ.

કઠિન કુઠાર કરમાંહિ ધરનાર કોપે,
ક્ષત્રી વૃક્ષ કેરી કરનાર ક્ષિતિમાં ક્ષતિ.
રામ અને ભીમ ખેલે યુદ્ધમાં ખુશીથી ત્યારે,
જય મળવામાં કયાંથી સંશય રહે રતિ ?

૯ ખેદ—મન અથવા ચેષ્ટાથી ઉત્પન્ન થએલ શ્રમ જેમ માલતીમાધવમાં.

મનહર.

અતિ ઉદ્વેગથી ચિરાય ચિત્ત મારૂં, પણ,
દ્રય કડકા થવાનો જોગ જડતો નથી.
વિહ્વળ આ દેહ મહા મોહને વહે છે પણ,
ચેતના તજીને બ્રહ્મમાંહિ ભળતો નથી.

દિલતણો દાહ બાળે શરીર સમગ્ર પણ,
તનડું ત્વરાયે ભસ્મ તુલ્ય કરતો નથી.
મર્મ ભેદનારા વિધિ કરે છે પ્રહાર પણ,
જીવિત જરાએ હાય ! મારૂં હરતો નથી.

આ પ્રમાણે ચેષ્ટાથી થયેલ શ્રમનું ઉદાહરણ પણ જાણવું.

૧૦ આદાન—બીજ અને કાર્યની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કાર્યનું સમ્યક્ ગ્રહણ જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ—અરે સ્યમન્ત પંચકમાં વિચરનારાઓ !

મનહર

શત્રુઓના રક્તથી સુશોભિત શરીરવાળો,.
દાનવ ગણીને મને શૂર દૂર જાઓ મા.
પામેલો પ્રતિજ્ઞા રૂપ સાગરનો પાર સદ્ય,
છું હું ક્ષત્રી વીર ભીમ વિહ્વળ થાઓ મા
અરે રાજવીરો ! રણઅનલની ઝાળમાંથી,
રહ્યા અવશેષ તમે લેશ ત્રાસ લાવો મા.
સુએલા મતંગ અને અશ્વતણી ઓથે આજ,
ક્ષત્રી બની આમ તેમ ભયથી છુપાઓ મા.

આહીં સમસ્ત રિપુના વધરૂપી કાર્યનો સંગ્રહ કરવાથી “ આદાન ” છે.

૧૧ છલન—કાર્યને માટે અપમાન કરનારૂં વાક્ય જેમ—વેણીસંહારમાં.

અર્જુન—આર્ય !

ગીતિ

અપ્રિય કરવા આપણું, વદે વાણી પણ ન કર્મ સામર્થ્ય;
શત બાન્ધવને મરણે, વ્યથિત કરે છે વિલાપ આ વ્યર્થ.

આહીં વાણીથી કરેલ અપમાનનું દુર્યોધને સહન કરવું છે માટે “છલન”

૧૨ પ્રતિષેધ—અભીષ્ટ અર્થનો પ્રતિઘાત. જેમ—પ્રભાવતીમાં

પ્રદ્યુમ્ન—(વિદૂષક પ્રતિ.) મિત્ર ! તું અહીં એકલો કેમ જણાય છે ? જેની પાછળ પ્રિય સખીજન ગમન કરે છે એ મારી પ્રિયતમા પ્રભાવતી કયાં છે ?

વિદૂષક અસુરપતિ બોલાવી કોઇપણ સ્થલે લઇ ગયો.

પ્રદ્યુમ્ન (દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને)

" વસન્તતિલકા "

મૂકી મને અહિં મહોન્મત્ત નેત્રવાળી,
કે' કયાં તું ચન્દ્રવદની ! ગઇ આમ ચાલી;
જા દૂર જીવ ! મુજને તજી સદ્ય પાપી,
થાયે કૃતાર્થ વિધિ છો અતિ કષ્ટ આપી.

આહીં અભીષ્ટાર્થનો પ્રતિઘાત છે.

૧૩ દ્યુતિ—અધિક્ષેપ સહિત વાકય. જેમ વેણીસંહારમાં દુર્યોધનપ્રતિ કુમાર વૃકોદર (ભીમ) ની ઉક્તિ—

" હરિગીત "

છે જન્મ તુજ શશિ વંશમાં, કર ગર્વ ધારી ગદા વહે;
દુઃશાસનનું પીતાં રૂધિર, વળી વૈરી તું મુજને કહે;
ઉદ્ધત બની [1]મધુરિપુની ચેષ્ટા, અધમ ! કરવા ઉર ચહે;
મુજ ત્રાસથી શિદ નરપશુ ! તજી [2]સમર પંકે છુપી રહે.

આહીં તર્જનરૂપ દ્યુતિ છે.

---

૧. કૃષ્ણ. ૨. સંગ્રામ.

निर्वहण सन्धिनां चौद अंग.

૧. સન્ધિ, ૨. વિબોધ, ૩. ગ્રથન, ૪. નિર્ણય, ૫. પરિભાષણ, ૬. દ્યુતિ, ૭. પ્રસાદ, ૮. આનંદ, ૯. સમય, ૧૦. ઉપગૂહન, ૧૧. ભાષણ, ૧૨. પૂર્વવાક્ય, ૧૩. કાવ્યસંહાર, ૧૪. પ્રશસ્તિ.

૧ સન્ધિ—મુખસન્ધિમાં કહેલા બીજની પ્રાપ્તિ જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ.

વસન્તતિલકા.

હે દેવિ ! ભીમ ભુજમાંહિ ગદા ધરીને,
સાંધા શિથિલ દુર્યોધનના કરીને ;
એના રૂધિરથી કરી કર બેઉ રાતા,
શૃંગારશે તવ સુવેણી વિનોદદાતા.

આ વાક્યથી મુખસન્ધિમાં કહેલ બીજનો પુનઃઉદ્‌ભવ છે.

૨ વિબોધ—યુકિતવડે કાર્યની શોધ શોધ કરવી. જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ—આર્ય ! એક ક્ષણ મને મુકત કરો.

યુધિષ્ઠિર—બીજું શું અવશિષ્ઠ છે ?

ભીમ—બહુ મ્હોટું કાર્ય અવશિષ્ઠ છે, પ્રથમ તો દુર્યોધનના રૂધિરથી રકત થએલ આ હસ્તથી દુઃશાસને ખેંચેલા દ્રોપદીના કેશપાશને બાંધી આવું

યુધિષ્ઠિર—જાઓ બિચારી દ્રોપદીના વેણીસંહારનો અનુભવ કરો.

આ વાક્યથી કેશપાશના બન્ધનરૂપી કાર્યનો શોધ થવાથી "વિબોધ" નામનું અંગ થયું.

૩ ગ્રથન—કાર્યનો ઉપક્ષેપ કરવો. જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ—પાંચાલિ ! હું જીવતાં દુઃશાસને છોડી નાંખેલ વેણીને તમે પોતે
તમારે હાથે બાંધો તે ઠીક નહિ, માટે ઉભાં રહો, હું પોતેજ બાંધુંછું

આ વાકયોથી કાર્યનો ઉત્ક્ષેપ થયો માટે " ગ્રથન".

૪ નિર્ણય—અનુભવેલ અર્થનું કહેવું. જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ (યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે)—

મનહર.

પટકી ધરાએ દેહ, એહના રૂધિરે કર્યું,
ચંદન સમાન અંગલેપન ચિત્તે ચહ્યું.
ચાર ઉદધિની સીમાવાળી વસુધા સહિત,
લક્ષ્મી અર્પવા તમોને ગાઢ "પણ" મેં ગ્રહ્યું.
મિત્ર અને ભૃત્ય મહા શૂરવીર સાથ સર્વ,
કુરૂ કુળ દીપ્યમાન રણ અનલે દહ્યું.
ક્ષિતિપતિ ! વારવાર આપ ઉચરો છો એજ,
નામ અવશેષ હવે ધાર્તરાષ્ટ્રનું રહ્યું.

૫ પરિભાષણ—પરસ્પર તિરસ્કારથી બોલવું. જેમ—શાકુન્તલમાં

રાજા—આર્યે ! તે કયા રાજર્ષિનાં પત્ની છે ?

તાપસી—તે ધર્મપત્નિનો ત્યાગ કરનારનું કોણ નામ લેશે ?

૬ કૃતિ—પ્રાપ્ત અર્થને દૃઢ કરવો તે. જેમ વેણીસંહારમાં

શ્રી કૃષ્ણ—આ ભગવાન્ વ્યાસ વાલ્મિકિ આદિ ઋષિઓ અભિષેક ધારણ
કરી ઉભા રહ્યા છે.

આ વાકયથી પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યનું અભિષેક મંગળથી દ્રઢીકરણ કર્યું છે, માટે "કૃતિ"

૭ પ્રસાદ—સેવા વિગેરે ઉપાયોવડે થનાર પ્રીતિ. જેમ—વેણીસંહારમાં. ભીમસેને દ્રૌપદીના કેશ ઓળ્યા તે.

૮ આનંદ—અર્થનું મળવું, જેમ—વેણીસંહારમાં.

દ્રૌપદી—ભૂલાઈ ગયેલા આ વ્યાપારને આપના પ્રસાદથી ફરીથી શીખી લઇશ

૯ સમય—દુઃખનો નાશ જેમ રત્નાવલીમાં

વાસવદત્તા—(રત્નાવલીને આલિંગન કરીને) બ્હેન! શાન્ત થા, શાન્ત થા.

૧૦ ઉપગૂહન—અદ્દભુત વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમ—પ્રભાવતીમાં.

પ્રદ્યુમ્ન—(નારદનાં દર્શનથી ઉંચું જોઇને)

સ્ત્રગ્ધરા.

[1]આમોદેથી મળેલા, ભ્રમર ગણતણા, શોરથી શબ્દવાળી;
વિદ્યુલ્લેખા સરીખી, ધરી ધવલ ગળે, પુષ્પમાળા રૂપાળી;
દીપ્તિવાળી દિશાઓ, શશિકિરણસમા, શ્વેત દેહે કરે છે;
શાણો કૈલાસ આ શું ?, ગગનતલથકી, પૃથ્વી માથે પડે છે.

આંહી અદ્દભુત પ્રાપ્તિ છે.

૧૧ ભાષણ—શાન્ત્વન અથવા દાનયુક્ત વાકય. જેમ—ચંડકૌશિકમાં

ધર્મ—તો અહીં આવ, અને ધર્મલોકને અધિષ્ઠાન કર.

૧૨ પૂર્વવાકય—યથાર્થ કહેલ અર્થનું દર્શન કરવું. જેમ—વેણીસંહારમાં

ભીમ—બુદ્ધિમતી કે ભાનુમતી કયાં છે? હવે પાંડવદારાનો પરાભવ કરો.

૧૩ કાવ્યસંહાર—વર અથવા પ્રસન્નતાનું મળવું જેમ—સર્વ સ્થળે " શું તારૂં ફરીથી પ્રિય કરૂં ?"

૧૪ પ્રશસ્તિ—રાજા અથવા દેવની સ્તુતિ સાથે વખાણ કરવાં. જેમ—પ્રભાવતીમાં.

" મનહર "

નૃપતિ નિહાળી પુત્ર પેઠે પ્રજાવર્ગ ભણી,
અવનીના આભૂષણ બની અભિરામજો.

---

૧. આમોદ, સુગન્ધ.

`સત્ય ને અસત્યના વિવેકમાં નિપુણ વળી,
ગુણગ્રાહી સંતજન પ્રૌઢ જય પામજો.
વૃદ્ધિ વસુધામાં થજો ધન અને ધાન્ય કેરી,
વ્યાધિ જન વામજો ને કીર્તિ સહુ કામજો.
આનંદ ઉપાવનાર ત્વરિત ત્રિલોકીતણી,
અવિચલ ભક્તિ જગદીશ્વરમાં જામજો.

આ તમામ અંગો નાટકમાં યથાઘટિત સન્ધિઓમાં કરવાં. કાવ્યરચનામાં કુશળ કવિઓએ રસ અને ભાવનો વિચાર કરીને તેની અનુકૂળતા પ્રમાણે બે અથવા ત્રણ અંગો સાથે મિશ્ર કરવાં; તથા સન્ધિઓમાં અંગો કરવામાં કાર્ય અને અવસ્થાનો વિચાર કરવો. એજ અંગોના અર્થની સાથે અર્થયુક્તિ વડે સંબંધ રાખનાર અને ઇષ્ટ અર્થનો ઉપક્ષેપ (આરોપ) કરનારા સન્ધ્યંતર અર્થાત્ સન્ધિના બીજા ભેદો એકવીશ છે.

૧. સામ, ૨. ભેદ, ૩. દંડ, ૪. પ્રદાન, ૫. વધ, ૬. પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વ ૭. ગાત્રસ્ખલિત, ૮. સાહસ, ૯. ભય, ૧૦. હ્રી, ૧૧. માયા, ૧૨. ક્રોધ, ૧૩. ઓજ, ૧૪. સંવરણ, ૧૫. ભ્રાન્તિ, ૧૬. હેત્વધારણ, ૧૭. દૂત, ૧૮. લેખ, ૧૯, સ્વપ્ન, ૨૦. ચિત્ત, ૨૧. મદ.

પાંચ અર્થોપક્ષેપક ભેદ છે.

૧. વિષ્કંભક, ૨, ચૂલિકા, ૩ પ્રવેશક, ૪. અંકાવતાર, ૫. અંકમુખ.

વિષ્કંભક—નાટકના મુખ સન્ધિમાંજ આવે છે, તેના બે ભેદ છે. ૧. શુદ્ધ, ૨. સંકીર્ણ. તેમાં મધ્યમ પાત્રોવડે "શુદ્ધ" અને નીચ તથા મધ્યમ પાત્રોવડે અથવા પુરોહિત, અમાત્ય કે કંચુકીએ "સંકીર્ણ" યોજાય છે. જેમ માલતીમાધવમાં શ્મશાનને વિષે કપાલકુંડલા એ શુદ્ધ, તથા રામાભિનન્દમાં ક્ષપણક અને કાપાલિક એ સંકીર્ણ.

ચૂલિકા—પડદાની અંદર રહીને પાત્રવડે અનેક પ્રકારે અર્થનું સૂચન કરવામાં આવે તે. જેમ—વીરચરિતના ચોથા અંકની આદિમાં.

(નેપથ્યમાં) " અરે વૈમાનિકો ! રણમંગલો ભલે પ્રવર્ત્ત " ઈત્યાદિ. " રામે પરશુરામને જીત્યા. " એ નેપથ્યમાં પાત્રોએ સૂચવ્યું.

પ્રવેશક—આવતા અંકની કથાનું અનુસંધાન કરનાર અને બિન્દુના સંક્ષેપાર્થને કહેનાર તે પ્રવેશક. પ્રકરણ અથવા નાટકમાં નીચપાત્રવડે પ્રવેશક કરવામાં આવે છે, તેમજ તેની ભાષા અપ્રૌઢ અને પ્રાકૃત હોય છે. જેમ વેણીસંહારમાં, અશ્વત્થામાંકમાં—રાક્ષસનું જોડું.

અંકાવતાર—જે પ્રયોગને અનુસારે અંકની અંતે અથવા અંકના મધ્યમાં પાત્રદ્વારા બીજરૂપ અર્થની યુક્તિયુક્ત કરવામાં આવે તે. જેમ—અભિજ્ઞાનના પાંચમા અંકમાં પાત્રોએ છઠ્ઠો અંક સૂચવ્યો, અને તે છઠ્ઠો અંક પાંચમા અંકના અંગભૂતજ જણાય છે—

અંકમુખ—સ્ત્રી અથવા પુરૂષપાત્રદ્વારાએ વિચ્છેદ પામેલ અંકના મુખનો પ્રારંભ કરવામાં આવે તે. જેમ—માલતીમાધવના પ્રથમ અંકની આદિમાં ભવિષ્યન્નેપથ્યશાળી ભૂરિવસુ આદિ પાત્રોનો સંક્ષિપ્ત કથાપ્રબન્ધના પ્રસંગથી પ્રવેશ સૂચવ્યો છે તે.

આ પ્રમાણે પાંચ અવસ્થાઓવડે ઉત્પન્ન થએલ, પાંચ સન્ધિઓવાળું નાટક યોજવું, તેમાં એકવીશ સન્ધ્યન્તર અને ચોસઠ અંગની યોજના કરવી, વળી તે છત્રીશ લક્ષણો અને ગુણ તથા અલંકારવડે ભૂષિત કરવું; તેમજ રસ, ભોગ અને ઉદાત્ત ભાષણવાળું, જેમાં મહાપુરૂષ પાત્રરૂપે પ્રવેશ કરતા હોય, જેમાં આચરવા યોગ્ય આચાર જણાવ્યો હોય, જનમંડલને પ્રિય થાય તેવું હોય, જેમાં સન્ધિઓ પરસ્પર અવિચ્છેદથી રહ્યા હોય અને જેમાં કોમળશબ્દોવાળું ભાષણ હોય એવું ઉત્તમ નાટક કવિએ યોજવું.

જનમંડલમાં સુખ અથવા દુઃખમાં જે જે અવસ્થાઓ થાય છે તે નાટકમાં વિવિધ પાત્રોવડે બતાવાય છે; તેમજ કોઈ જ્ઞાન, શિલ્પ, વિદ્યા, કળા, કર્મ કે યોગ એવો નથી કે જે નાટકમાં બતાવી શકાય નહિ.

જનમંડલની વિવિધ પ્રકારની અવસ્થાવાળો સ્વભાવ આંગિકાદિ અભિનયો સહિત બતાવાય તેને નાટક કહે છે—

જેમાં દેવતા, ઋષિઓ, રાજાઓ અને લોકોનું પૂર્વવૃત્તાન્ત અથવા વર્તમાન આચરણ બતાવવામાં આવે તે નાટક કહેવાય છે.

જેમાં અંગ, ઉપાંગ અને ગતિની સાથે લોકોનો સ્વભાવ પ્રયોગાય અથવા જણાવાય તેને નાટક કહે છે; તેમાં સર્વ પ્રકારના ભાવો, સર્વ રસો અને સર્વ કર્મના આરંભો વિવિધ અવસ્થાઓની સાથે યોજાય છે.

જે એક શિલ્પ (કારીગરી)વડે બનાવેલ હોય તથા જે એક આકૃતિનાં રૂપો હોય તે નાટકમાં યોજવાં.

લોકોનો સ્વભાવ, મનુષ્યોનું બળાબળ, સંભોગ અને યુક્તિ જોઇને નાટક કરવું.

મહાત્મા શ્રી ભરતમુનિએ કહ્યું છે કે—ભવિષ્યકાળમાં મનુષ્યો મૂર્ખ થશે, અને જે થશે તે પણ અલ્પશાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા થશે; તેમનાં બુદ્ધિ, બળ, કર્મ, શાસ્ત્ર અને વિચક્ષણતા એ સર્વ નાશ પામશે. તે સમયે લોકોના સ્વભાવનું બળાબળ જોઇને કોમળ શબ્દવાળું અને સુખકારક નાટક કવિએ કરવું. પરંતુ ચેક્રીડિત્ત વિગેરે ક્લિષ્ટ શબ્દોવાળાં કાવ્યો કમંડલુ ધારણ કરનાર (બ્રહ્મચારી) સાથે વેશ્યાની પેઠે શોભા આપતાં નથી; માટે તેવાં નાટક કરવાં નહિ.

वृत्ति विज्ञान.

નારાયણ ભગવાન પ્રલય સમયે જગત્‌ને એક સમુદ્રરૂપ કરીને તેમજ લોકોને માયાથી પોતામાં લય કરીને શેષ શય્યા ઉપર સૂતા હતા, તે વખતે બળથી ગર્વ પામેલા મધુ અને કૈટભ નામના દૈત્યો દેવોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને જગતનું રક્ષણ કરનાર અવિનાશી નારાયણ ભગવાનને પણ તેથીજ વૃદ્ધિ પામેલા બેઉ દૈત્યો ગોઠણ તથા મુઠીઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા, તેમજ અન્યોન્ય સ્પર્ધાવાળા તે બેઉ દૈત્યો વચનોવડે સમુદ્રને ક્ષોભ પમાડવા લાગ્યા; તેઓનાં તિરસ્કાર યુક્ત વચનો સાંભળી બ્રહ્માએ નારાયણને કહ્યું જે,

આ "ભારતી વૃત્તિ" વાણીવડે પ્રવૃત્ત થઇ કે શું ? ભલે એમ હોય, પરંતુ આ બેઉ દૈત્યોનો નાશ કરો. બ્રહ્માનાં વચનો સાંભળી નારાયણુ બોલ્યા જે અમુક કાર્ય માટે આ ભારતીવૃત્તિ મેં ઉત્પન્ન કરી છે. હવે પછી આ વાણી "ભારતી" એમ કહેવાશે હવે હું આ બેઉનો નાશ કરૂં છું. એ પ્રમાણે કહી પોતાનાં શુદ્ધ અને અવિકૃતં અંગોના વિવિધ વિક્ષેપોવડે એ બેઉ દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ભગવાનના પગપ્રહારથી પૃથ્વીને અતિ ભાર થયો, તે સમયે "ભારતીવૃત્તિ" ઉત્પન્ન થઈ. સારંગ ધનુષ્યના અધિક સત્વવાળાં અને ઉદ્દીપન કરનાર ચેષ્ટિતો વડે "સાત્વતી વૃત્તિ" નિર્માણુ કરી. નારાયણુ જ્યારે પોતાની લીલાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિચિત્ર પ્રકારના અંગ વિક્ષેપોવડે પોતાની શિખા બાંધવા લાગ્યા ત્યારે "કૈશિકીવૃત્તિ" રચાઇ. અને ત્યાર પછી અતિ સંરંભ અને ત્વરાવાળા તથા વિવિધ પ્રકારની ચારી (ગતિવિશેષ) થી ઉત્પન્ન થએલ વિવિધ પ્રકારના યુદ્ધના કારણોથી "આરભટી વૃત્તિ" ઉત્પન્ન થઇ.

નારાયણુ ભગવાન વૃત્તિના કારણરૂપ જે જે ક્રિયા કરવા લાગ્યા, તે તે ક્રિયાને અનુકૂળ વાણીવડે બ્રહ્મા વખાણવા લાગ્યા. જ્યારે તે બેઉ દૈત્યો નાશ પામ્યા ત્યારે શત્રુનો નાશ કરનાર નારાયણુ ભગવાનને બ્રહ્માએ કહ્યું, જે. આપે વિચિત્ર, સુંદર સ્ફુટ અને અતિ શુદ્ધ અંગહારોવડે દૈત્યોનો નાશ કર્યો, માટે આપે કરેલા આ યુદ્ધનો ક્રમ સર્વ શસ્ત્ર મૂકવામાં "ન્યાય" એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.

સર્વ યુદ્ધો ન્યાયથી ઉત્પન્ન થનાર અને ન્યાયનો આશ્રય કરનાર અંગહારોવડેજ નિષ્પન્ન થાય છે, માટેજ અંગહારને "ન્યાય" એવું નામ આપ્યું છે.

ત્યારપછી બ્રહ્માએ તે ન્યાયોને વેદોમાં આરોપણુ કર્યા, પછી તેની, નાનાપ્રકારની ચારીથી વ્યાકુળ રંગભૂમિમાં નાટયપ્રયોગની સાથે રહેવાથી કાર્યોમાં "વૃત્તિ" એવી સંજ્ઞા પડી.

ભગવાનની ક્રિયાઓની તુલ્ય જે જે ઋષિઓએ સ્તુતિ કરી તેની તેવી વાણીઓ સમાન વૃત્તિઓ રચાઇ.

અભિનયયુકત જે વાણી વેદથી ઉત્પન્ન થઇ, તે વાણી કાવ્યની ક્રિયાઓ

માટે બ્રહ્માએ નાટયમાં આરોપણુ કરી; તેમાં ઋગ્વેદમાંથી ભારતી, યજુર્વેદમાં થી સાત્વતી, સામવેદમાંથી કૈશિકી અને અર્થવેદમાંથી આરભટી વૃત્તિ લીધી.

જે વૃત્તિ વાણીમાં મુખ્ય છે, પુરૂષો જેના પ્રયોગ કરી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ નથી કરી શકતી; અને જે સંસ્કૃત ભાષાયુકત છે. તેને ભરતમુનિ પોતાના નામથી "ભારતી વૃત્તિ" કહે છે તેના અંગરૂપ ચાર ભેદ છે.

૧. પ્રરોચના, ૨. આમુખ, ૩. વીથી, ૪. પ્રહસન.

વિજય, અભ્યુદય અને કલ્યાણ કરનારી તેમજ સર્વ પાપને શમન કરનારી " પ્રરોચના" પૂર્વરંગમાં કરવી.

સૂત્રધાર સહિત નટી અને વિદૂષક અથવા પરિપાર્શ્વક જ્યાં " વીથી " નાં અંગોવડે અથવા બીજાવડે પોતાના કાર્ય સંબંધી વિચિત્ર વાકયોથી ભાષણ કરે તે " આમુખ " કહેવાય છે. એ આ મુખનાં અંગ પાંચ છે.

૧. ઉદ્દ્ઘાત્યક, ૨. કથોદ્દ્ઘાત, ૩. પ્રયોગાતિશય, ૪. પ્રવૃત્તક, ૫. અવલગિત.

ઉદ્દ્ઘાત્યક અને અવલગિતનાં લક્ષણો આગળ કહેવાઇ ગયાં છે.

૩ કથોદ્દ્ઘાત—જેમાં સૂત્રધારનું વાકય, અથવા તેના વાકયનો અર્થ ગ્રહણ કરી પાત્ર પ્રવેશ કરે તે.

વાકય ગ્રહણ જેમ–રત્નાવલીમાં.

ગીતિ.

" અન્ય દ્વીપથી અથવા, દિગન્તથી કે સમુદ્ર મધ્યેથી;
ઇચ્છિતને લઇ આવી, ઝટ ઘટના વિધિ કરે વિનોદથી. "

ઇત્યાદિ સૂત્રધાર બોલે છે ત્યાં " ખરેખર એમજ એમાં સંદેહ શો ?' " અન્ય દ્વીપથી અથવા " ઇત્યાદિ બોલી યૌગન્ધરાયણનો પ્રવેશ.

વાકયાર્થગ્રહણ—જેમ-વેણીસંહારમાં.

માલિની.

" કરી અરિ [1]પ્રશમેથી, વૈરનો વન્હિ શીત;
હરિ સહ સુદ પામો, પાંડવો ધારી પ્રીત,
અરપી વસુમતીને, [2]રક્ત શૃંગારે લ્હાવો;
[3]ક્ષત વિગ્રહ[4] સભૃત્યો, કૌરવો સ્વસ્થ થાઓ. "

આ રીતે સૂત્રધારે બોલેલ વાક્યના અર્થને ગ્રહણ કરી (નેપથ્યમાં) " અરે દુરાત્મન્! વૃથામંગલવાચક ! કૌરવકુળ હું જીવતાં, વિશ્વે શું નિર્ભય વસે ? ધૃષ્ટપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના, શું સહેવ સુખિઆ થશે ?" આથી સૂત્રધાર અંદર જતો રહે છે અને ભીમસેનનો પ્રવેશ થાય છે.

૪ પ્રયોગાતિશય—સૂત્રધારના પ્રયોગ પછી પાત્ર પ્રવેશ કરે તે. " સાહિત્યદર્પણકાર " લખે છે કે એક પ્રયોગમાં અન્ય પ્રયોગ યોજાય અને તેથી પાત્ર પ્રવેશ થાય તે પ્રયોગાતિશય. જેમ—કુન્દમાલામાં

(નેપથ્યમાં) આર્યા ! આમ આવો, આમ આવો—

સૂત્રધાર—અરે ! આ " આર્યા " એ નામથી મારા સહાયકને કોણ બોલાવે છે ? (જોઈને) અતિ કરૂણાજનક કષ્ટ વર્તે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

લંકાધીશ ગૃહે રહી બહુ દિનો, છૂટેલ હાવાં હજી;
રામે ત્યાંજ જનાપવાદ ભયથી, વ્યાકુળ થૈને તજી;
કાઢી ગામ બહાર વાર ન કરી, સીતા સગર્ભા છતાં;
ખેંચે લક્ષ્મણ આ ખરેખર અરે, તેને વને લૈ જતાં.

આહીં નૃત્ય પ્રયોગ માટે પોતાની સ્ત્રી નટીને બોલાવવા ઇચ્છતા સૂત્રધારે " ખેંચે લક્ષ્મણ આ ખરેખર અરે, તેને વને લૈ જતાં " એ વાક્યથી

---

૧. શાન્તિથી. ૨. રૂધિર. ૩. નષ્ટ, ૪. શરીર.

પોતાનો નૃત્યરૂપ પ્રયોગ પડતો મૂકી સીતા લક્ષ્મણના પ્રવેશ સૂચન રૂપ પ્રયોગ યોજ્યો.

૫ પ્રવૃત્તક—ચાલતા કાર્યનો આશ્રય લઇને સૂત્રધાર જે વર્ણન કરે તેના આશ્રયથી પાત્ર પ્રવેશ કરે તે. જેમ—

હરિગીત.

આનંદદાયક પ્રકટ નિર્મલ, [1]ચન્દ્રહાસ કરે ધરી,
અતિ શુદ્ધ તેમજ કાન્ત, પોષણ બન્ધુ [2]જીવતણું કરી;
આ ઉગ્ર રાવણસમ ઉખેડી, ગાઢ તમ ઘન સમયને;
થઇ પ્રાપ્ત રામ સમાન શરદ, વિશેષ લેવા વિજયને.

ત્યાર પછી ઉપર બતાવ્યા મુજબ વ્યાપારવાળા રામચન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.

ઉપર કહેલ પાંચમાંથી એકની, યોજના પૂર્વક પાત્રવડે આમુખ-સન્ધિ કરવો.

વીથી અને પ્રહસનનું લક્ષણ આગળ કહેવાઇ ગયું છે.

જે સત્વગુણ અને ન્યાયયુક્ત હોય, જેમાં હર્ષ અધિક હોય અને જે શોક રહિત હોય તે વૃત્તિ "સાત્વતી" કહેવાય છે. તેમાં વીર, અદ્ભુત અને રૌદ્રરસ આવે છે; શૃંગાર, કરૂણ અને શાન્ત આવતા નથી; વક્તા પુરૂષ ઉદ્ધત હોય છે, અને તે પરસ્પરના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ચાર ભેદ છે.

૧. ઉત્થાપક, ૨. પરિવર્ત્તક, ૩. સંલાપક, ૪. સંહાત્યક.

૧ ઉત્થાપક—જેમાં "હું પણ ઉઠું છું, તું પોતાની શક્તિ બતાવ" એવાં વચનોના આશ્રયથી સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ—

વાલી—[રામ પ્રતિ]

ઘનાક્ષરી.

આનંદને કાજ તેજ વિસ્મયને કાજ મારી,

---

૧. ચન્દ્રરૂપી હાસ. અથવા તલવાર. ૨. બન્ધુના જીવ અથવા બન્ધુ જીવ (બપોરીયાનું વૃક્ષ)

પડી દુઃખ કાજ અથવા તો તું પરે નજર.
નિશ્ચે મુજ નેત્રને આ તારાં દિવ્ય દર્શનથી,
તૃપ્તિ નથી થાતી કહું આ સમયે અલ્પતર.
તારી સંગતિના સુખનો હું અધિકારી નથી.
વૃથા વદવાથી જરા થાય ના ઉરે અસર.
જેથી, [1]જામદગ્ન્યને પરાભવ પમાડનાર,
પ્રબળ પ્રસિદ્ધ કરે શરને ગૃહણ કર.

૨ પરિવર્તક—ઉત્પન્ન થએલ, પણ આરંભેલ નહિ, એવાં કાર્યને છોડી દઇ કોઈ કારણથી બીજા કાર્યનો આરંભ કરવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

ભીમસેન—સહદેવ! હું અસ્ત્રાગારમાં પ્રવેશ કરી આયુધ ધારણ કરી આવું ત્યાંસુધી તું પૂજ્યની પાસે રહેજે (આજ્ઞામાં અનુસરજે) અથવા તો મારે દ્રૌપદીને આમંત્રણ કરવુંજ જોઇએ.

આહીં આયુધાગાર પ્રવેશરૂપ સમારંભને પડતો મુકી પાંચાલીને આમંત્રણ કરવારૂપ અન્ય આરંભ કર્યો.

૩ સંલાપક—પરાક્રમજન્ય અથવા વગર પરાક્રમજન્ય તિરસ્કાર યુક્ત વિવિધ વચન કહેવાં તે. "સાહિત્ય દર્પણકાર" લખે છે કે—વિવિધ ભાવયુક્ત ગંભીર ઉકિત તે સંલાપક. જેમ—વીરચરિતમાં.

રામ—ખરેખર, સહકુટુમ્બ કાર્તિકેયના વિજયથી વશ—પ્રસન્ન કરેલા ભગવાન ભવપતિએ હજારો વર્ષ થયાં શિષ્ય બની રહેલા તમોને પ્રસન્ન થઇ આપેલું પરશુ આજ કે?

૧ પરશુરામ—રામ! દશરથપુત્ર! તેજ આ શ્રી મહાદેવનું પ્રિયપરશુ. "ઇત્યાદિ"

૪ સંહાત્યક—મંત્રશકિત, અર્થશકિત અને કાર્યશકિતવડે અથવા દૈવ વશથી કે આત્મદોષથી સમુદાયનો ભેદ કરવો તે. જેમ—મુદ્રારાક્ષસમાં

૧, પરશુરામ.

ચાણક્યે પોતાની બુદ્ધિથી રાક્ષસ સહાયકોનો ભેદ કર્યો ત્યાં મંત્રશક્તિ તથા અર્થશક્તિ, અને રામાયણમાં રાવણથી વિભીષણનો ભેદ, એમાં દૈવશક્તિ છે.

જેમાં સુંદર અને વિવિધ પોશાકથી વિચિત્ર, સ્ત્રી સહિત, ગીત અને નૃત્યયુક્ત, તથા કામ અને વિલાસને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપચારો આવે તે "કૈશિકી વૃત્તિ" કહેવાય છે; તેના ચાર ભેદ છે.

૧. નર્મ. ૨. નર્મસ્ફૂર્જ, ૩. નર્મસ્ફોટ, ૪. નર્મગર્ભ.

૧ નર્મ—ઈષ્ટજનનું મન રંજન કરવા માટે ચતુરાઈ ભરેલી ક્રીડા કરવી તે. આ નર્મના ત્રણ ભેદ છે.

૧. શુદ્ધહાસ્ય, ૨. સશૃંગાર હાસ્ય, ૩. સભયહાસ્ય.

તેમાં શુદ્ધહાસ્ય નર્મના અન્ય ભેદ નથી, સશૃંગારહાસ્યના ત્રણ ભેદ છે.

૧. આત્મોપક્ષેપ નર્મ, ૨. સંભોગનર્મ, ૩. માનનર્મ.

સભયહાસ્યનર્મ પણ શુદ્ધ અને રસાન્તરના અંગભાવથી બે પ્રકારનું છે.

એ રીતે નર્મના છ ભેદ થયા, તે દરેકના વાણી, વેષ અને ચેષ્ટા એ ત્રણ ભેદથી કુલ અઢાર ભેદ થાય છે.

વચોહાસ્યનર્મ—જેમ—

ગીતિ.

સ્વામીશિરે રહેલી, શશિકલાનો કર આથી સ્પર્શ;
સુણી પરિહાસ સખીનો ઉરમાં અતિશય ઉપજ્યો [૧]આમર્ષ.
મનહરનારા માલ્યે, રંગ ચડાવી ચારૂ ઉભય ચરણે;
સતીએ સખીપર કીધો, પ્રહાર પદથી મહાન માનપણે.

વેષનર્મ—જેમ નાગાનન્દમાં વિદૂષક અને શેખરકના વેષ.

ક્રિયાનર્મ—જેમ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં ઉત્સ્વપ્નાયમાન (ઝોકાં ખાતા) વિદૂષકની

૧. ક્રોધ.

ઉપર નિપુણિકા સર્પનો ભ્રમ કરાવનાર લાકડીનો પ્રહાર કરે છે. એજ રીતે વક્ષ્યમાણ (હવે પછી કહેવાશે તે) માં પણ વાણી, વેષ અને ચેષ્ટાના ભેદ સમજી લેવા.

આત્મોપક્ષેપ નર્મ જેમ—

સવૈયા–એકત્રીસા.

પાણી પી, અહિં રહી ગાળ મધ્યાહ્નકાળ શ્રમજળને ટાળ,
શૂન્ય [1]પ્રપામંડપની તારે પાન્થ ! સદા લેવી સંભાળ;
તેજ તારી પ્યારીનું સ્મરણ કર, જે પીડિત છે પંચશરે,
[2]પ્રપાપાલિકા હું જેવી, તારૂં મન રંજન નહીં કરે.

સંભોગનર્મ—જેમ—

ગીતિ.

જઇ સૂર્યાસ્ત પહેલાં, પતિ પાસે એની ઇચ્છા ન થતાં;
ગૃહિણી પાય ગ્રહીને, હૃદયનાથને હલાવતી હસતાં.

માનનર્મ જેમ—

વસન્તતિલકા

છો નાથ ! નૂતન નખક્ષતને છુપાવો,
આડો ભલે અધરને કર દૈ દિપાવો;
[3]સંપ્રાપ્ત નૂતન વિમર્દનથી સુગન્ધ,
સંતાડવા પતિ ! કયો રચશો પ્રબન્ધ ?

ભયનર્મ જેમ—રત્નાવલીમાં

સુસંગતા—(ચિત્ર જોતી વખતે) મેં ચિત્રફલકની સાથે આ સર્વ હકીકત જાણી લીધી છે તે દેવીની આગળ જઇ હમણા નિવેદન કરીશ.

સશૃંગારહાસ્યનર્મ જેમ—

---

૧. પીયાવો–પાણીનું પરબ, ૨.પીયાવાનું રક્ષણ કરનારી–પાણી પાનારી. ૩ પ્રાપ્ત થયેલ

વસન્તતિલકા

ખુલ્લું પડયું કપટ વ્યર્થ થયા ઉપાય,
કીધો વિચારી ઝટ સંભ્રમને સહાય;
" છે આ શું પાછળ ?" કહી પ્રમદા ડરાવી,
આલિંગી ધુર્ત પતિએ અતિ હર્ષ લાવી.

૨ નર્મસ્ફૂર્જ—આરંભમાં નાયક નાયિકાનો સમાગમ તથા સંભોગ, પ્રીતિની ઉત્પત્તિ, પ્રીતિયુકત વાકય તેમજ છેલ્લે ભય ઉત્પન્ન થાય તે.

જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં

રાજા—

ગીતિ

તજ સંગમભય સુન્દરિ !, બહુ દિનનો પ્રણયાર્થી કહું તુજને;
આશ્રપણું પામ્યો છું, સ્વીકાર બની અતિમુકતલતા મુજને.

માલવિકા—દેવીના ભયથી હું, મારૂં પોતાનું પણ પ્રિય કરવા સમર્થ નથી. "ઇત્યાદિ"

૩ નર્મસ્ફોટ—જેમાં વિવિધ ભાવોના બહુ ભેદવાળા લેશવડે અપૂર્ણ રસનો આક્ષેપ થાય તે. જેમ માલતીમાધવમાં—

મકરન્દ—

છપ્પય

ગતિ આલસ્ય ભરેલ, શૂન્ય દૃષ્ટિ દેખાયે;
શોભા રહિત શરીર, શ્વાસનું જોર જણાયે;
વર્તે છે ગૃહ વિષે, હુકમે સ્મરનો વળી સાચો;
યૌવન તણો વિકાર, કોઇ કહીં શકે ન કાચો;
એજ અન્ય હોયે નહિ, લક્ષે સહુ સ્થિતિ લાવતાં;
મધુર લલિત ભાવો ભલા, તે તે ધૈર્ય તજાવતા.

આહીં મન્દગતિ આદિ ભાવ લેશથી માધવનો માલતી ઉપરનો અલ્પ અનુરાગ પ્રકાશિત કર્યો.

૪ નર્મગર્ભ—નાયક કોઈ કાર્ય વશથી રૂપ, જ્ઞાન અને માન વગેરે ગુણોને ગુપ્ત રાખી વ્યવહાર કરે તે. જેમ માલતીમાધવમાં સખીનું રૂપ ધારણ કરનારા માધવે મરવા તૈયાર થએલી માલતીને તેમ કરતાં રોકી. ઈત્યાદિ.

જે સાહસ ગુણવાળી હોય તથા જેમાં બહુ કપટ, છેતરપીંડી, દંભ અને અસત્ય રહેલાં હોય; તેમજ પાડવું, કૂદવું, ઠેકવું, કાપવું, માયાથી બતાવેલ ઈન્દ્રજાળ અને વિચિત્ર ઈન્દ્રજાળ જેમાં હોય તે " આરભટીવૃત્તિ " કહેવાય છે. તેના ચાર ભેદ છે.

૧. સંક્ષિપ્તિ, ૨. અવપાત, ૩. વસ્તુત્થાપન, ૪. સંફેટ.

૧ સંક્ષિપ્તિ—પુતળીઓ તેમજ પડદાઓ વિગેરે વસ્તુની કારીગરી બતાવવી તે. જેમ—ઉદયન ચરિતમાં કાષ્ઠહસ્તિ પ્રયોગ.

પ્રથમના નાયકની જગોએ અન્ય નાયકની યોજના કરવી તેને સંક્ષિપ્તિ કહે છે. જેમ—વાલીની જગોએ સુગ્રીવની યોજના.

અથવા તો નાયકની પ્રથમાવસ્થા તજાવી અન્ય અવસ્થા ધારણ કરાવવી તે સંક્ષિપ્તિ જેમ—પરશુરામના ઉદ્ધતપણાને છોડાવી શાંતિગ્રહણ કરાવી તે.

૨ અવપાત—ભય અથવા હર્ષ થવો, તેમજ નાસવું, પડવું, સંભ્રમ, આવરણ, તત્કાળ પેસવું અને નિકળવું તે. જેમ—કૃત્યરવણના છઠા અંકમાં.

" પુરૂષ પ્રવેશ કરીને ખડગહસ્ત"—ત્યાંથી માંડી નિષ્ક્રમણ પર્યન્ત.

૩ વસ્તુત્થાપન—જેમાં ઘણા રસ હોય, તેમજ નાસવું તથા ઉભા રહેવું વિગેરે કાર્ય બતાવાય તે. જેમ—ઉદાત્તરાઘવમાં.

સાર્દુલવિક્રીડિત.

જીતાયાં અતિ અન્ધકાર સમૂહે, આકાશમાં વ્યાપ્ત આ;
તેજસ્વી રવિના સમસ્ત કિરણો, શાને અકસ્માત આ;
સર્વે ઉગ્ર કબંધ કંઠરૂધિરે, ટાળી ક્ષુધા સંચરે;
શબ્દો તીવ્ર શ્રગાલ આ ભય ભર્યા, ઉલ્કામુખે ઉચરે.

૪ સંફેટ—જેમાં વેગથી બાહુ યુદ્ધ અથવા યુદ્ધ હોય, કપટ ખુલ્લું પડે અને શસ્ત્રપ્રહાર હોય તે. જેમ—માલતીમાધવમાં માધવ અને અઘોર ઘંટની લડાઇ.

શૃંગાર,હાસ્ય અને કરૂણમાં "કૈશિકી" વીર અને અદ્દભુતમાં ' સાત્વતી" રૌદ્ર અને ભયાનકમાં "આરભટી" તેમજ બિભત્સ અને કરૂણમાં "ભારતી" વૃત્તિ યોજવી.

आहार्याभिनय.

આહાર્યાભિનયમાં સર્વ નાટ્યપ્રયોગ રહેલો છે અને તે નેપથ્ય (પોશાક) વિગેરે વિવિધ અવસ્થા તથા પ્રકૃતિને યત્ન સિવાય સ્ફુટ જણાવનારો છે.

આહાર્યાભિનય એટલે નેપથ્યજ (પોશાકથી ઉત્પન્ન થતો) વિધિ. એ વિધિ શ્રેષ્ટ રીતે નાટયનો પ્રયોગ કરનારે પ્રયત્નથી કરવો.

નેપથ્યના ચાર ભેદ છે.

૧. નેપથ્ય, ૨. મુકતાલંકાર, ૩. નાટયાઁગરચના, ૪. સજીવનેપથ્ય વિધિ મનુષ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે પ્રથમ તે નહિ ક્હેતાં પ્રતિમાઓ અથવા પુસ્ત (કાષ્ટની પુતળીઓ)માં તે કેમ કરવો, તથા તેના કેટલા ભેદ છે તે કહીએ છીએ.

વિવિધ રૂપ અને પ્રમાણવડે પુસ્તના ત્રણ ભેદ છે.

૧. સન્ધિમ, ૨. વ્યાજિમ, ૩. વેષ્ટિત.

સન્ધિમ—નરકમાં રહેનાર પ્રતિમાને કેલિંજ (સાદડી), ચર્મ અથવા વસ્ત્ર ઓઢાડી જે રૂપ બતાવાય તે.

વ્યાજિમ—મંત્રવડે ક્રિયા કરવામાં આવે તે.

વેષ્ટિત—વસ્ત્ર ઓઢાડી ક્રિયા કરવામાં આવે તે.

નાટકમાં સ્વભાવ, વાહન, વિમાન, બખતર, માર્ગ, ધ્વજા અને પર્વતો બતાવવામાં આવે છે તે "પુસ્ત" કહેવાય છે.

જેની અંગ અને ઉપાંગમાં યોજના થાય છે. એવા પુષ્પભૂષણ તથા વસ્ત્રના વિવિધ યોગને અલંકાર કહે છે.

પુષ્પના પાંચ ભેદ છે—

૧. વિષ્ટિમ, ૨. વિતત, ૩. સંઘાત્ય, ૪. તેપિત, ૫. પ્રલંબિત.

ભૂષણના ચાર ભેદ છે—

૧. આવેધ્ય, ૨. બન્ધનીય, ૩. ક્ષેપ્ય, ૪. આરોપ્યક.

આવેધ્ય—કુંડલ વગેરે કાનનાં ઘરેણાં.

બન્ધનીય—મેખલા (કંદોરા) તથા બાજુ વગેરે.

ક્ષેપ્ય—ઝાંઝર, લંગર, તોડા અને વસ્ત્ર વગેરે.

આરોપ્યક—સોનાના દોરા તથા હાર વગેરે.

જુદા જુદા દેશોમાં પુરૂષોએ પહેરવાનાં આભૂષણો.

મુકુટ, ચૂડામણી—એ માથાનાં ઘરેણાં છે.

કુંડલ—એ એકજ કાનનું આભરણ છે.

મુક્તાવલી, હર્ષક અને સૂત્રક—એ કંઠનાં આભૂષણ છે.

વીંટી, મુદ્રિકા—આંગળીનું આભૂષણ છે.

કેયૂર. અંગદ—એ બે કોણી ઉપર બાંધવાનાં આભુષણ છે.

ત્રિસર, હાર—ડોક અને છાતીનાં ઘરેણાં છે.

મુક્તાહાર—નાભિ સુધી લટકતો હાર, દેહનું ભૂષણ છે.

તરલ, સૂત્રક—કેડનાં ઘરેણાં.

દેવતાઓ, રાજાઓ અને સ્ત્રીઓનાં આભરણો.

શિખાપાસ.	કુંડલ.	કર્ણિકા.
શિખાજાલ.	ખડ્ગપાત્ર.	કર્ણવલય.
ખંડપત્ર.	વેણીગુચ્છ.	પત્રકર્ણિકા.
ચૂડામણિ.	દારક.	આપેશ્રુક.
મકરિકા.	લલાટતિલક.	કર્ણમુદ્રા
મુકતાજાલ.	ભ્રૂકક્ષાપરિગુચ્છ.	કર્ણોત્પલક.
ગવાક્ષિ.	કુસુમાનુકૃતિ.	રત્નજટિતદન્તપત્ર.

કર્ણપુર—કાનનું ભૂષણ.

તિલક, પત્રલેખા— ગાલનું ભૂષણ.

મુક્તાવલી, વ્યાલપઙ્ક્તિ, મંજરી, રત્નમાલિકા, રત્નાવલી અને સૂત્રક—કંઠનાં આભૂષણો.

મુદ્રા, અંગુલીય—આંગળીઓનાં ઘરેણાં.

શંખ, કલાપી, કટક, પત્રપૂરક, ખર્જૂરક અને અંશોપિતિક—બાહુનાં જુદી જુદી જાતનાં આભૂષણો.

મુકતાજાલ, તિલક, મેખલા, કાંચી, રસના અને કલાપ-કેડનાં ઘરેણાં. (કંદોરા). તેમાં એક સેરની કાંચી, આઠ સેરની રસના, અને પચીશ સેરનો કલાપ.

મુકતાહાર—બત્રીશ સેરનો, સોળ સેરનો, આઠ સેરનો, ચોસઠ સેરનો તથા સો સેરનો પણ થાય છે; અને તે દેવની સ્રીઓને અથવા રાજાઓની રાણીઓને પહેરવા યોગ્ય છે.

નુપુર, કિંકિણી, ઘંટિકા, લાલ, સુઘોષ અને કટક એ પગની ઘુંટી ઉપર પહેરવાનાં આભૂષણો છે.

પાદપાત્ર—પગમાં પહેરવાનું આભૂષણ.

અંગુલીયક—આંગળીઓમાં પહેરવાનું આભૂષણ.

તિલક—અંગુઠામાં પહેરવાનું આભરણ.

એજ રીતે ભાવ, રસ અને અવસ્થાને પણ ભૂષણરૂપ માનવાં, એ ભૂષણો સ્ત્રીઓએ માથાના વાળથી આરંભીને નખ સુધી ધારણ કરવાં, એ આભૂષણોનું રૂપ (ઘાટ) અને પ્રમાણ (વજન) વિશ્વકર્માએ કહ્યું હોય તેમ કરવું, અથવા પોતાની બુદ્ધિથી વિચરાવું.

દુનિયામાં પ્રદેશ ઘણા છે, અને તેમાં વસ્ત્રો અનેક પ્રકારનાં પહેરાય છે, પરંતુ તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે.

૧. શુદ્ધ, ૨. રક્ત, ૩. વિચિત્ર.

ઉપર કહેલાં આભૂષણો દેવાંગના તથા રાજરાણીઓને માટે છે, પરંતુ તે શક્તિ પ્રમાણે બનાવવાં.

લોક રૂઢી પ્રમાણે આભૂષણો પહેરવાં, પણ તે કેવાં કરવાં એ પોતાની મરજી ઉપર છે; માટે આભૂષણ શકિત પ્રમાણે કરવાં, અથવા કેવળ તેની પ્રતિકૃતિ (નકલ) કરવી.

મુનિકન્યાઓનું માથું એકવેણી ગુંથેલ રાખવું અને તેને કોઈ જાતનું આભૂષણ પહેરાવવું નહિ, પરંતુ વલ્કલ વિગેરે વનને યોગ્ય વેષ પહેરાવવો.

દેવાંગનાઓના વેષ બહુધા શૃંગારી કરવા, અને તેમની રચના તો ભૂમી જન્ય કરવી; મનુષ્યની સ્ત્રીઓનાં આભૂષણ અને વેષ પોતાનો દેશ તેમજ રહેવાનું સ્થાન વિચારીને કરવાં.

વિદ્યાધરી, યક્ષિણી, અપ્સરા અને નાગની સ્ત્રીઓને મુક્તામણિ તેમજ મણિના હારથી શણગારવી અને તેઓને માથે ફણા ધારણ કરાવવી.

અપ્સરા અને યક્ષની સ્ત્રીઓને કોઈ કાર્ય પ્રસંગે આભૂષણ પહેરાવવાં, સમસ્ત દેવાંગનાઓનો વેષ વિશેષ હોય છે, પણ યક્ષની સ્ત્રીઓને માથે કેવળ ચોટલોજ હોય છે. મનુષ્યની સ્ત્રીઓના વેષ તો પોતપોતાનો દેશને યોગ્ય કરવા, તેમજ આભૂષણ પણ તેવીજ રીતે કરવાં; તેના થોડાં ઉદાહરણ અત્ર આપીએ છીએ.

અવંતી (માળવા) દેશની સ્ત્રીઓના વાળ થોડા વાંકા, ગુચ્છ વળેલા અને થોડા છુટા રાખવા.

ગૌડ દેશની સ્ત્રીઓને માથે એક વેણી ગુંથવી.

ભરવાડની સ્ત્રીઓને માથે બે વેણી ગુંથવી અને માથે કાળું લુગડું ઓઢાડવું, તેમજ પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશાના દેશોમાં રહેનાર સ્ત્રીઓને માથે ચોટલો ગુંથી તેને ઉંચો રાખવો—

એ પ્રમાણે દેશ અને જાતિને યોગ્ય વેષ કરવો, આ તો માત્ર દિશાઓનું બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી બાકીના દેશોની પણ બુદ્ધિથી કલ્પના કરી લેવી.

દેશ વિરુદ્ધ વેષ પહેરે તે શોભા નહિ આપતાં ઉલટો છાતીમાં બાંધેલી મેખલાની માફક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્વામી પરદેશ: ગયેલ હોવાથી કામપીડિત સ્ત્રીનો વેષ મલિન રાખવો. અને માથું એક વેણીથી ગુંથવું.

વિપ્રલંભ સૃંગારમાં સ્ત્રીનો વેષ શુદ્ધ રાખવો અને બીજાં આભૂષણ પહેરવાં નહિ, તેમજ નૃત્ય (ઉદ્ધત)નો યોગ કરવો નહિ. એ રીતે સ્ત્રીઓના વેષ દેશ પ્રમાણે કરવા.

પ્રથમ તો નાટક ભજવનાર પુરૂષે પોતાનો ચહેરો પાત્રને યોગ્ય થવા માટે શરીરે રંગ લગાડવો અને પછી યોગ્ય વેષ પહેરવો.

वर्ण (रंग) प्रकार.

સ્વાભાવિક રંગ ચાર છે. ૧ ધોળો–૨–કાળો–૩–પીળો અને ૪ રાતો એથી ચહેરો રંગવો એ ચાર રંગના સંયોગથી બીજા ઘણા ઉપવર્ણો થાય છે જેમકે ધોળો અને પીળો રંગ મળવાથી પાંડુ, ધોળો અને રાતો મળવાથી પદ્મ, ધોળો અને કાળો મળવાથી કપોત, પીળો અને લીલો મળવાથી હરિત લીલો અને રાતો મળવાથી કાષાય તેમજ રાતો અને પીળો રંગ મળવાથી ગૌર વર્ણ થાય છે.

એ રીતે સંયોગજન્ય વર્ણો કહ્યા, ને સિવાય પણ ત્રણ રંગ મળવાથી અથવા ચાર રંગ મળવાથી બીજા ઘણા વર્ણો થાય છે તેને ઉપવર્ણ કહે છે.

रंग मेळववानी रीति.

બળવાન રંગનો એક ભાગ લેવો અને દુર્બળના બે ભાગ લઇને મિશ્રણ કરવું, પરંતુ લીલા રંગનો એક ભાગ હોય ત્યારે બીજા રંગના ચાર ભાગ લેવા કારણકે લીલો રંગ ઘણો બળવાન છે

એ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ રંગથી મુખાદિ અંગોને જોઇએ તેવા રંગનાં કરવાં. લગાવેલ રંગથી ઢંકાએલું શરીર પોતાના સ્વાભાવિક રૂપથી ફરી જઇ પાત્રના યોગ્ય રૂપમાં આવે છે, અને તે નાટક ભજવવાને યોગ્ય સમજવું.

પ્રાણી જેમ બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરી પૂર્વ દેહને ભુલી જાય છે અને પ્રાપ્ત થએલ દેહના સ્વભાવને અનુસરે છે તેમ પુરૂષ પણ વેષાદિવડે પૂર્વ દેહને ઢાંકી, જેનો વેષ ધરે તેના સ્વભાવનું અનુકરણ કરે છે.

દેવ, દૈત્ય, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને સર્પ એ બધા પ્રાણી સમુદાય છે.

પર્વત, મહેલ, યંત્ર, ઢાલ, બખતર, ધ્વજ અને નાના પ્રકારના આયુધોને પણ પ્રાણી સમજવાં, અર્થાત્ તેઓ પણ નાટકમાં કોઇ પ્રસંગે, કોઇ કારણથી, શરીર ધારણ કરી, વેષ પહેરી ભાષા બોલતા પાત્રરૂપે પ્રવેશ કરે છે.

સ્વાભાવિક (મૂળ) રંગ અને તેના સંયોગના પ્રકાર જાણી, તેવડે જાતિ તેમજ અવસ્થાને જોઈને અંગની રચના કરવી.

રૂદ્ર, સૂર્ય, બ્રહ્મા અને કાર્તિકેયનો વર્ણ સુવર્ણના જેવો કરવો. ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, વરૂણ અને સમુદ્રનો વર્ણ શ્વેત કરવો. મંગળનો વર્ણ રાતો અને બુધ તથા અગ્નિનો વર્ણ પીળો જાણવો. નારાયણ નર, સોમનાગ, વાસુકિ, દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ, ગુહ્યક, પર્વત, પિશાચ, પ્રાણી અને આકાશનો વર્ણ કાળો જાણવો.

એ રીતે યક્ષ, ગન્ધર્વ, ભૂત, સર્પ વિદ્યાધર, પિતૃ અને મનુષ્યોના વર્ણો જુદી જુદી જાતના કરવા.

ષડગુણ દ્વીપમાં રહેનાર મનુષ્યોનો વર્ણ તપાવેલ સોનાના જેવો જાણવો, જમ્બુદ્વીપમાં રહેનાર મનુષ્યોના વર્ણ જુદી જુદી જાતના છે, પરંતુ તે પણ ઉત્તરકુરૂ દેશનો ત્યાગ કરીને બાકીનાનો સુવર્ણ સમાન રંગ જાણવો. ઉત્તરકુરૂમાં રહેનાર મનુષ્યોનો રંગ શ્વેત હોય છે. કેતુમાલખંડનાં મનુષ્યો નીલવર્ણનાં છે. અને બાકીના ખંડોમાં ગૌરવર્ણનાં મનુષ્યો જાણવાં. ભરતખંડમાં ત્રાંબાના વર્ણવાળા મનુષ્યો વસે છે અને તેમાં જ્ઞાની પુરૂષો તો પદ્મ વર્ણના, ગૌર અને શ્યામ પણ હોય છે.

સુખી મનુષ્યોનો વર્ણ ગૌર કરવો, અને કુકર્મી, ગ્રહગ્રસ્ત, રોગી, તપસ્વી તથા યજ્ઞ કરનારનો વર્ણ કાળો; તેમજ નીચનો વર્ણ પણ કાળો કરવો.

ઋષિઓનો વર્ણ હમેશાં બોરના જેવો રાતો કરવો, પરંતુ તપ કરતાં તપસ્વીઓનો વર્ણ કોઇ કારણના મિષથી અથવા પોતાની ઈચ્છાથી દેશ, જાતિ અને તપને અનુસરી બીજો પણ કરવો.

દેશ, જાતિ, કર્મ અને પાત્રોનો ઉદ્દેશ જોઇને વર્ણ યોજવો.

ભીલ અને બીજા જંગલી આ પ્રદેશના, કાશીના, અયોધ્યાના, પુલિન્દના અને દક્ષિણી લોકો બહુધા કાળા વર્ણના કહ્યા છે.

શક લોકો, મુસલમીનો અને બાલ્હીક દેશના લોકો ઘણે ભાગે ગૌર વર્ણના; તેમજ ઉત્તર તરફ અને પશ્ચિમ દેશમાં રહેનાર મનુષ્યો પણ ગૌરવર્ણના હોય છે.

પાંચાલ, શૂરસેન, માહિષ, મગધ, અંગ, વંગ અને કલિંગ દેશના લોકોનો વર્ણ શ્યામ કરવો.

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રીઓનો વર્ણ ગૌર અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનો વર્ણ શ્યામ કરવો.

આ રીતે અંગ અને ઉપાંગોમાં વર્તન કરી, પછી દેશ, કાળ અને અવસ્થાને યોગ્ય શ્મશ્રુ (દાઢી) બનાવવી.

શ્મશ્રુ.

જુદી જુદી અવસ્થાઓને લઈને દાઢીના ચાર ભેદ છે.

૧. શુદ્ધ(ધોળી), ૨. વિચિત્ર, ૩. શ્યામ, ૪. રોમસ(લાંબા વાળવાળી).

બ્રહ્મચારી વગેરેની, પ્રધાનની અને પુરોહિતની દાઢી ધોળી કરવી; પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાર નહિ ઉતરનાર, દુઃખી, તપસ્વી અને વ્યસની પુરૂષોની દાઢી શ્યામ કરવી.

મધ્યસ્થ, દીક્ષિત, દિવ્ય પુરૂષો, સિદ્ધલોક, વિદ્યાધર વિગેરે દેવો, રાજાઓ, રાજકુમારો, રાજાના હજુરીયાઓ, વિલાસી જનો અને યુવાવસ્થાવડે ઉન્મત્ત જનોની દાઢી વિચિત્ર કરવી.

ઋષિઓ, તપસ્વીઓ અને ઘણા કાળ ચાન્દ્રાયણાદિ વ્રત ધારણ કરનાર તથા બારવટું કરનાર પુરૂષોની દાઢી લાંબી કરવી.

વેષ.

વેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧–શુદ્ધ–૨–વિચિત્ર–૩–મલિન.

સ્ત્રી અથવા પુરૂષનું કાર્ય ધર્મપ્રવૃત્ત હોય ત્યાં તેનો શુદ્ધ વેષ કલ્પવો. તેમજ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગન્ધર્વ, સર્પ રાક્ષસ, રાજા, હજુરી, પ્રધાન, વણિક, પુરોહિત, સિદ્ધ, વિદ્યાધર, શાસ્ત્રજ્ઞ પુરૂષો અને પોતાના સ્થાનમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિગેરે મનુષ્યોનો વેષ શુદ્ધ કરવો.

ઉન્મત્ત, પ્રમત્ત, મુસાફર અને અતિ વ્યસની પુરૂષનો વેષ મલિન કરવો.

શુદ્ધ વેષ પહેરાવવો હોય ત્યાં શુદ્ધ (ધોળાં) અને વિચિત્ર વેષ પહેરાવવો હોય ત્યાં રંગેલ તેમજ વિચિત્ર પ્રકારનાં હલકાં અથવા કિમ્મતી વસ્ત્રો પહેરાવવાં, અને મલિન વેષ પહેરાવવો હોય ત્યાં તો મેલાં લુગડાં પહેરાવવાં.

મુનિઓ, શાક્યમુનિ (બૌદ્ધભેદ) સન્યાસી અને પાશુપત વિગેરેનો વેષ તેમના વ્રતને અનુસરી લોકરૂઢી પ્રમાણે કરવો.

તપસ્વીઓનો વેષ વસ્ત્ર, વલ્કલ (ઝાડની છાલ) અથવા મૃગ ચર્મનો કરવો.

રાજાઓના જનાનામાં રહેનાર માણસોને લૂગડાં અને ડગલા ભગવા રંગના પહેરાવવાં કુળવાન પુરૂષોને તેમની અવસ્થાને યોગ્ય સુંદર વેષ પહેરાવવો. રણસંગ્રામમાં જનાર શૂરવીર પુરૂષોને વિચિત્ર પ્રકારનાં હથિઆર અને બખતર પહેરાવવાં, તુણ (ભાથું) તથા ધનુષ ધારણ કરાવવું, તેમજ વિચિત્ર પ્રકારનો વેષ ધારણ કરાવવો. રાજાઓને તો હંમેશાં વિચિત્ર વેષજ પહેરાવવો, પરંતુ નક્ષત્ર આદિના ઉત્પાત સમયમાં અથવા શુભ પ્રસંગમાં શુદ્ધ વેષ રાખવો.

આ રીતે સુજ્ઞજનોએ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવાં સ્ત્રી તથા પુરૂષોનો વેષ તેમના દેશ, જાતિ તથા ગુણને જોઈ કરવો.

નાટકની અંદર વિવિધ અવસ્થાઓમાં આવતા શુભાશુભ પ્રસંગમાં વિચારીને યોગ્ય વેષ રચવો.

मुकुट.

નાટકમાં દિવ્ય પુરૂષોને તથા રાજા વિગેરેને પોતપોતાના દેશ અને જાતિને યોગ્ય મુકુટ પહેરાવવો.

દેવ અને રાજાઓના મુકુટના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧. પાર્શ્વાગત, ૨. મસ્તકિન ૩. કિરીટિન.

દેવ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, સર્પો અને રાક્ષસોને “ પાર્શ્વાગત ” દેવતાઓમાં જે ઉત્તમ હોય તેઓને “ કિરીટિન, ” કનિષ્ઠોને માટે “ પાર્શ્વાગત ” મૌલિ (મુકુટ) અને મધ્યમ વર્ગના દેવોને માટે તેમજ રાજાઓને માટે “મસ્તકિન' વિદ્યાધરોને, સિદ્ધોને તથા વાનરોને કેશ ગુંથી તેને મુકુટરૂપ બનાવી પહેરાવવા

દેવ, દાનવ તથા યક્ષોના કેશ અને નેત્ર પીળાં કરવાં, તેમજ દાઢીના વાળ લીલા અથવા જુદી જુદી જાતના કરવા.

સેનાપતિ અને યુવરાજને માટે અર્ધ મુકુટ કરવો, તથા લુચ્ચા અને મશ્કરા મનુષ્યોને પણ અર્ધમુકુટ પહેરાવવો.

કારભારી, હજુરી, ચાકર, શેઠ તથા પુરોહિતને માટે મ્હોટા લાંબા ફેંટા બંધાવવા.

ભૂત, પિશાચ, ઉન્મત્ત (ગાંડો) અને તપસ્વીઓને માથે છુટા કેશ રાખવા. બાળકોને માથે ત્રણ શિખાઓ રાખવી. મુનિને માથે મુકુટ પહેરાવવો હોય તો મોરનાં પીછાંનો કરવો.

વિદૂષકને માથે કાકપદ કાકપદ (કાગડાના પગ જેવી નિશાની) કરવું અથવા ઢાલ રાખવી, તથા ચાકરને માથે ત્રણ શિખાઓ કરવી; અને બાકીના મનુષ્યોએ દેશ, જાતિ તથા અવસ્થાનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે માથું રાખવું.

सञ्जीव.

જે પ્રાણીઓનો નાટકની અંદર પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તેને "સજીવ" કહે છે, તે પ્રથમ નેપથ્યના ભેદમાં આવી ગએલ છે, તેના ત્રણ ભેદ છે.

૧. ચતુષ્પદ, ૨. દ્વિપદ, ૩. અપદ.

સર્પો "અપદ", પક્ષી અને મનુષ્યો "દ્વિપદ", તેમજ વનમાં અને ગામમાં રહેનાર પશુઓ "ચતુષ્પદ" કહેવાય છે.

ઉપર કહેલ ત્રણે પ્રાણીઓનો ક્રોધયુક્ત ભાષણવડે અટકાવ માટે અથવા મદદ માટે હથિયાર સહિત નાટકમાં પ્રવેશ કરાવવો.

आयुध प्रमाण.

આયુધ જાણનાર પુરૂષોએ સર્વ આયુધો માપ પ્રમાણે કરવાં. ભિણ્ડિ (ગોફણ) બાર તાલ લાંબી, ભાલું દશ તાલ લાંબું અને શતઘ્ની (સાંગ) આઠ તાલ લાંબી કરવી, તેમજ શૂળ (બરછી) અને તોમર (ગરંજ) પણ તેટલાંજ માપનાં કરવાં.

ધનુષ આઠ તાલ લાંબું કરવું, તથા બાણ, ગદા અને ચક્ર ચાર ચાર તાલનાં કરવાં. તલવાર ચત્વારિંશત્ (ચાળીશ) આંગળની, ચક્ર બાર આંગળનું અને પ્રાસ (ભાલાનું ફળું) છ આંગળનો કરવો. દંડક (આયુધ. વિ) વીશ આંગળનું અને કંપન આયુધ. વિ.) પણ વીશ આંગળનું કરવું સબળ (આ.વિ.) સોળ આંગળનું બનાવવું તેમજ ખેટક (ઢાલ) ત્રીશ આંગળનું બનાવવું. જર્જરધ્વજને માટે દંડ જોઇએ, તથા વસ્તુ પ્રતિકૃતિ, છત્ર, ચામર તથા સોનાનો ઘડો વિગેરે જે કોઇ ચીજ મનુષ્યોમાં વપરાતી હોય તે બધી નાટકમાં પણ ઉપયોગી છે એમ જાણવું. જે વસ્તુ જે પ્રસંગમાં આવતી હોય તે પ્રસંગથીજ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી લેવું.

ધ્વજ (ધ્વજા)ના દેવ ઇન્દ્ર છે એમ પ્રથમ કહેવાઇ ગયું છે તેમ તેનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે, માટે એક જર્જરધ્વજ લાકડાનો બનાવવો, અથવા ઝાડની ડાળીનો કે વાંસડાનો પણ બનાવાય છે, તેમાં વાસનો કરવો એ ઉત્તમ છે.

वंशलक्षण.

સારી ભૂમીમાં તથા પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થએલો અથવા પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાપેલો વાંસ ધ્વજને માટે લેવો, તેનું પ્રમાણ એકસો આઠ આંગળનું રાખવું, તેને પાંચ પર્વ (કાતળી) અને ચાર ગાંઠો રાખવી, પણ તે મ્હોટી ન હોવી જોઇએ; વળી ગાંઠોમાંથી ઝીણી ઝીણી ડાળો નિકળેલી હોય, છિદ્ર વિનાનો, અક્ષત પર્વવાળો અને બરાબર માપવાળો વાંસ લઇ, તેને મધ, ઘી અને સરસવ ચોપડી, પુષ્પ તથા ધૂપવડે તેની પૂજા કરી ધ્વજને માટે ગ્રહણ કરવો.

જે વિધિ વાંસને માટે કહ્યો, તે વિધિ જર્જરધ્વજને પણ કરી તેને વાંસ માથે આરોપવો.

હમેશાં જેનાં પાંદડાં પીળાં હોય તથા જેમાં ધોળા તલ પડેલા હોય તેને “ પુષ્પવેણુ ” કહે છે; અને તે દરેક કાર્યમાં પ્રશસ્ત (વખાણવા યોગ્ય)છે.

दंड (लाकडी) लक्षण.

કોઠી, બીલી, અથવા વાંસની લાકડી કરવી; અને તે વાંકી કરવી, પરંતુ કીડાઓએ ખાધેલી કે સડેલી ન હોવી જોઇએ, વળી તે પાતળી શાખાની કરવી.

લક્ષણુ રહિત દંડ અથવા જર્જરધ્વજ કરવાથી હાનિ થાય છે.

પ્રતિશીર્ષ (મોઢાનું મોરૂં.)

પ્રતિશીર્ષ કરવા માટે બત્રીશ આંગળની એક ઘડી તૈયાર કરવી, તે ઘડી તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ માથાના જેવું કોલસાની રાખનું, ફોતરાંનું, માટીનું અથવા હરકોઇ પદાર્થનું ચોકઠું કરી, તેની ઉપર બીલીના ગર્ભમાં પાણી નાંખી, તેને ઉકાળી તૈયાર કરેલ રસવડે ચોપડેલ વસ્ત્રો બરાબર ચોટાડવાં, તેને તાપમાં સુકવ્યા પછી બીજી વખત ચોટાડવાં, એમ બરાબર મજબુત થાય ત્યાંસુધી લગાવ્યા કરવું, અને પછી તદ્દન સુકાઇ જાય ત્યાર પછી તેના નિયમ પ્રમાણે તીક્ષ્ણુ અને નાના હથિઆર વડે બરાબર ઉભા બે ભાગ કરવા, પછી તેના માપ પ્રમાણે લલાટનો ભાગ ચિતરવો, તેના ઉપર ઘણી બારીકીથી ઉત્તમ કારીગરીવાળા હીરા, માણેક અને નીલમ વિગેરે રત્નોથી શોભાવેલા અનેક વર્ણના મુકુટ કરવા; તેમજ ઘરેણાં અને હથિઆર વિગેરે હરકોઇ નાટકને ઉપયોગી વસ્તુની પ્રતિકૃતિ બનાવી ઉપયોગ કરવો.

આ સચરાચર જગતમાં હરકોઇ કારીગરી અથવા નકશી છે, તે બધી નાટકને ઉપયોગી છે, નાટકને ઉપયોગી હરકોઈ કારીગરી તે તેને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે નાટક તેજ કારીગરી વિગેરેનો આશ્રય છે, માટે આશ્રિતજ આશ્રયને ખોળે છે.

નાટક વડેજ યંત્રો અને શિલ્પ આદિ અનેક ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. તેનું લક્ષણુ તેમજ પ્રમાણુ પણુ નાટકથીજ નિશ્ચિત કર્યું છે.

બ્રહ્માએ તમામ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોનો સ્વર ભિન્નભિન્ન કર્યો છે, પરંતુ તેનું બહુધા અનુકરણુ થતું નથી; કારણકે જગત્‌માં જે વસ્તુના ભેદ અને જેનું લક્ષણુ થઇ શકતું હોય તેનુંજ અનુકરણુ નાટકને ઉપયોગી થાય છે.

વિવિધ પ્રતિકૃતિ. (નકલ)

મ્હોટા મહેલ, ઘર, વાહન અને વિવિધ પ્રકારનાં હથિઆરો જે પ્રમાણે લોકમાં બને છે તેવાં નાટકમાં કરી શકાતાં નથી. માટે તેની પ્રતિકૃતિ કરવી, તેમાં પ્રથમ જેમ લોકમાં ઘર, વાહન વિગેરે હોય છે તેને લોકધર્મી કહે છે; અને તેની નાટકમાં પ્રતિકૃતિ કરવામાં આવે તેને નાટ્યધર્મી કહે છે; અર્થાત્ સ્વભાવને લોકધર્મી અને અનુકરણને નાટ્યધર્મી કહે છે.

હથિઆર વિગેરે કોઈપણ વસ્તુ લોઢાની બનાવવી નહિ, કારણકે તે વજનમાં વધી જાય છે અને ઉપાડવામાં મહેનત પડે છે; માટે ચામડાની, લુગડાંની અથવા વાંસની છાલની બનાવવી કે જે ઉપાડવામાં હલકી થાય.

બખતર, ઢાલ, ધ્વજ, પર્વતો, મ્હોટા મહેલો, દેવની મૂર્તિઓ, ગુફાઓ, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને રથ વિગેરે વાહનો તથા વિમાનો તેમજ ઘરો બનાવવાં હોય ત્યારે પ્રથમ વાંસની છાલોવડે તે વસ્તુનો નમૂનો કરી તેના ઉપર સુંદર રંગીન કપડું લગાવી વસ્તુનો આબેહૂબ નમૂનો બનાવવો. જો વસ્ત્ર ન મળી શકે તો ત્યાં તાડનાં પાંદડાં અથવા ઝીણી સાદરીવડે કામ ચલાવવું, તેમજ આયુધો પણ ખડ તથા વાંસની છાલના બનાવવાં; અથવા લાખથી પણ કેટલીએક વસ્તુના નમૂના બનાવવા.

પગ, હાથ, માથું અને ચામડીની પ્રતિકૃતિ પણ કોઇ જાતનું ખડ, ઝીણી સાદરી અથવા શણના લૂગડાંથી બનાવવી; કેટલીએક વસ્તુઓની પ્રતિકૃતિ માટીથી બનાવવી, તથા શણના લૂગડાં, મીણ તથા લાખવડે; તેમજ શણનાં વસ્ત્ર, મીણ તથા ત્રાંબાના પતરાંવડે; અથવા કેવળ અભ્રકનાં પતરાં વડે કેટલીએક વસ્તુઓ બનાવવી. જેમ કે–મણિ કરવો હોય તો અભ્રકનું રંગવું, અથવા તેની પછવાડે જેવા રંગનો મણિ બનાવવો હોય તેવો રંગેલો પદાર્થ મૂકવો; વિગેરે પ્રથમ જે જે દિવ્ય રચનાઓ બનાવવાની કહી છે તેમાં ઉજવળ અભ્રકના પતરાંવડે દિવ્ય પ્રકાશ બતાવવો, તથા મણિઓ અને સર્પ પણ બતાવવા.

અહીં શાસ્ત્રમાં આવતું વસ્તુઓનું કાર્ય કહ્યું છે, પરંતુ તે સંબંધી યુક્તિ પ્રયુક્તિ નાટકાચાર્યે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવી.

એવી યુક્તિ કરવી કે, થોડા ખર્ચમાં સહેલાઇથી કાર્ય થઇ શકે, કારણ કે હવે પછી મનુષ્યોમાં બળ ઓછું થશે; વળી મનુષ્યોના તમામ વૈભવોમાં બધી સોનાની અને કિમ્મતી વસ્તુ મળવી અશકય છે. માટે નાટકમાં ઘરેણાં સોનાનાં અથવાં રત્નજડિત્ર કરવાં નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી નુકશાન થાય છે, તે એ કે યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, તેમજ નૃત્યમાં પરસેવો અથવા મુર્છા થાય છે, અને તેથી માણસ પડી પણ જાય છે, કોઈ વખત અતિ ચેષ્ટિતથી પ્રાણ પણ જતાં રહે છે, તે વખતે દાગીનાઓ પણ ભાંગી જાય છે અને સાચાં નંગો પણ ખોવાઇ જાય છે; માટે ઘણે ભાગે એવો સામાન ત્રાંબાના પતરાંનો, રંગેલ અભ્રકનાં પતરાંનો શણનો અથવા મીણનો બનાવવો.

આ રીતે નાટકને ઉપયોગી વસ્તુનો લોકોમાં જેમ ઉપયોગ થતો હોય તેમ, અથવા પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવો.

નાટકમાં હથિઆર વડે કોઇને મારવું કે કાપવું નહિ, પરંતુ મારવા વિગેરેની માત્ર સંજ્ઞા બતાવવી.

કોઇ યોગ શિક્ષાવડે, અભ્યાસવડે, કોઇ તંત્ર અથવા માયાથી રંગભુમિમાં પણ શસ્ત્ર ફેંકવું.

અહીં લોકોમાં સાધારણ વપરાતી વસ્તુઓ બતાવી છે, પરંતુ તે સિવાય ની વસ્તુઓ પણ આચાર્યે પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પી લેવી.

सामान्याभिनय.

સામાન્યાભિય—વાણી, અંગ અને ચેષ્ટાથી ઉત્પન્ન થાય છે. નાટય સત્વમાં રહ્યું છે અને જેમાં અધિક સત્વ હોય તેવો અભિનય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, સમાન સત્વ હોય તે મધ્યમ અને હીનસત્વ હોય તે કનિષ્ઠ ગણાય છે.

સત્વનું રૂપ અવ્યકત છે, અને તે રોમાંચ તથા અશ્રુ વિગેરે ગુણોથી નવ રસોમાં સ્થાનની યોગ્યતા પ્રમાણે આવે છે. ભાવમાં રહેનારા અલંકારો પણ સત્વમાં રહે છે.

સ્ત્રીઓને યુવાવસ્થામાં મુખ અને શરીરથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ વિકારોને "ભાવ" કહે છે, તે ત્રણ પ્રકારના છે.

૧. અંગજ, ૨. સ્વાભાવિક, ૩. અયત્નજ.

તેમાં ત્રણ પ્રકારનાઅંગજ, દશ પ્રકારના સ્વાભાવિક અને સાત પ્રકારના અયત્નજ અભિનય છે.

સ્ત્રીઓની ચેષ્ટાઓ, જે ભાવ, હાવ અને હેલા એવાં નામોથી પ્રસિદ્ધ છે તે એક બીજી પરસ્પર ઉત્પન્ન થાય છે, એ ત્રણે સત્વનાજ ભેદ છે અને તે શરીરમાં સ્વાભાવિક રહેલા છે.

સત્વ એ દેહરૂપ છે, તે સત્વથી ભાવ, ભાવથી હાવ, અને હાવથી હેલા ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવ—વાણી, અંગ, મુખ, સત્વ અને અભિનયવડે કવિના અન્તર્ગત ભાવને કરે તે. જેમ કે—

ગીતિ

સમય એજ છે સુરભિ, મલય અનિલ છે એજ મનોહારી;
છે અબળા એની એ, પણ મનની સ્થિતિ નિરખાયે ન્યારી.

હાવ—સંયોગ સમયમાં સ્ત્રીઓંના સ્વાભાવિક ચેષ્ટા વિશેષને હાવ કહે છે. જેમકે—

ગીતિ.

ભાવ બતાવતી ભામા, બાલ કદંબ સમા વિકાશી તનથી;
કલિત વદન કરી કાંઈક, વક્ર, ઉભી [1]વિભ્રાન્ત વિલોચનથી.

---

૧ વિશેષ ભ્રાન્તથી ભરેલ અથવા ભ્રાન્તિ રહિત.

રસતરંગિણીકાર ભાનુ કવિ લખે છે કે—સ્ત્રીઓની જે શૃંગાર ચેષ્ટા તે હાવ, સ્ત્રીઓને તે, સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તેને સ્વાભાવિક અભિનય કહે છે. તેના દશ ભેદ છે.

૧. લીલા. ૨. વિલાસ, ૩. વિચ્છિત્તિ, ૪. વિભ્રમ, ૫. કિલકિંચિત, ૬. મોટ્ટાયિત, ૭. કુટ્ટમિત, ૮. વિવ્વોક, ૯. લલિત, ૧૦. વિહૃત.

આ દશે, સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક શૃંગાર ચેષ્ટા છે, એમ શામાટે કહ્યું ? કારણ કે વિવ્વોક, વિલાસ, વિચ્છિત્તિ અને વિભ્રમ એ પુરૂષોને પણ થાય છે. ખરૂં છે, પરંતુ પુરૂષોને તે ઔપાધિક થાય છે અને સ્વાભાવિક તો સ્ત્રીઓનેજ થાય છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે પછી સ્ત્રીઓને તે સદૈવ કેમ થતા નથી ? બરાબર છે, ઉદ્દીપકના અન્વય વ્યતિરેકને લીધે નાયિકાઓને હાવનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે, ઉદ્દીપક હોય ત્યારે હાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ન હોય ત્યારે તિરોહિત થઇ જાય છે, લીલા, વિલાસ, વિચ્છિત્તિ, વિભ્રમ અને લલિત એ શરીરના હાવ છે; તથા મોટ્ટાયિત, કુટ્ટમિત, વિવ્વોક અને વિહૃત એ માનસિક હાવ છે; કિલકિંચિત સંકીર્ણ હાવ છે, અર્થાત તે શરીરથી થાય છે, અને મનથી પણ થાય છે.

૧ લીલા—પ્રેમયુકત મધુરવાણીથી તથા શરીર અને અલંકારવડે ઇષ્ટજનનું અનુકરણ કરી બતાવવું તે જેમકે—

ગીતિ

ઓઢી પ્હેરી બાળા, બલ બન્ધુનો વેષ બેશ હાલ;
પેખ્યે નહિ પરખાયે, કોણ બાલ ને કોણ નન્દલાલ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પ્રિયનાં ભૂષણ, વચન વિગેરેનું જે અનુકરણ કરવું તે લીલા; તેમાં સખી તરફના કૌતુક કલાપ વિભાવ છે, અને પ્રિયનો પરિહાસ કરવો તે અનુભાવ છે. જેમ કે—

હરિગીત

સૂર્યાસ્ત સમયે કૃષ્ણનું મન, જાણવા કૌતુક ભરી;
સુભ્રુ સુતા વૃષભાનુની રહી, નાદ બંસુરીનો કરી;

સુણી શબ્દ શંકાશીલ હરિ, કરી ક્રોધ વનમાં જાય છે;
પેખી પ્રિયાને કુંજમાં છૂપેલ, સ્મિત સુખ છાય છે.

૨ વિલાસ—કોઇ કારણથી બેસવામાં, ઉઠવામાં અને ચાલવામાં તથા નેત્ર, ભ્રકુટી કર્મ અને મુખમાં વિશેષ ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ કે

ગીતિ

જોઈ શ્યામને સન્મુખ, બેઠી વામા વાળ પ્રસારીને;
મન હરતી મોહનનું, મોહિની સત્વર શરીર શૃંગારીને.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગમન, નેત્ર અને મુખ ઈત્યાદિમાં સ્વાભાવિક રીતિ કરતાં કાંઇક વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય તે વિલાસ. તેમાં પ્રિયનું દર્શન અને સ્મરણ એ વિભાવ છે, અને પોતાની ઇચ્છા તથા પોતાની ચતુરાઈનો પ્રકાશ કરવો ઈત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

ધનાક્ષરી.

કલરવ થતા હોય જેમાં કટિમેખલાના,
ફરકતી હોય જરા ત્રિવલી ત્રિવેણી સમ.
ભ્રૂલતાના નૃત્ય સાથ ઉછળતું હોય તન,
કુદી રહી હોય કાન્તિ કુંડળની ટાળી તમ
કરી વક્ર કંઠ જરા, વદે એવી અંગનાની,
પદ્મ પાંડય ચોરનારી ભરતી વધારે ભ્રમ.
વક્ર દૃષ્ટિ સૃષ્ટિપર જે ભણી તણાય તેને,
ઇન્દ્રથી અધિક ભાગ્યશાળી કહું ખાઈ સમ.

૩ વિચ્છિત્તિ—પુષ્પ, વસ્ત્ર, ભૂષણ અને વિલેપનનો સ્વલ્પ સ્વીકાર છતાં પણ ઉત્તમ શોભા ઉત્પન્ન કરે તે જેમ કે—

ગીતિ

જાણે અલિ અરવિન્દે, વશ્યો વ્હાલથી ચાહી મકરન્દ;
માત્ર બિન્દી મૃગમદની, એમજ વશ કરતી શ્રી વ્રજચન્દ્ર.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—અલ્પ આભૂષણ ધારણ કરવાં તે વિચ્છિત્તિ તેમાં સુકુમારતા, પ્રિય સૌભાગ્ય, સૌન્દર્યનો ગર્વ, ક્રોધ અને કલેશ ઇત્યાદિ વિભાવ છે તથા ગર્વ, માન અને કલેશ આદિનો પ્રકાશ કરવો એ અનુભાવ છે. જેમ કે—

છપ્પય

કરમાં નથિ [1]કેયૂર, [2]કટક પ્હેર્યાં નથિ પાયે;
મસ્તકપર માલિકા, નથી ધારી અબળાએ;
એમ છતાં પણ એક, કસ્તૂરી તિલક વધારે;
સાર રૂપ સંસાર માંહિ, શોભાને ધારે;
વિધિએ સર્વોત્કૃષ્ટતા, ભાલપટ્ટિકાપર લખી;
જાણે તે પર સ્મરનૃપે, મનહર મુદ્રા આળખી.

૪ વિભ્રમ—મદ, આસક્તિ અથવા હર્ષવડે વાણી, શરીર, અને પોશાક વિગેરેનો અતિશય જણાય તે જેમ કે—

ગીતિ.

કિંકિણી પહેરી કંઠે, કર્યો કમર પર હાર હેત ધારી;
હડબડતી નિજ હૃદયે, નિરખે નન્દકુંવરને વ્રજનારી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વાણી, અંગ અને આભૂષણ એઓનું ન બોલાવાની જગોએ બોલવું, ન મુકવાની જગોએ મુકવું અને ન પહેરવાની જગોએ પહેરવું તે વિભ્રમ તેમાં ધનનો મદ, રાગ અને ઊત્કંઠા વિગેરે વિભાવ છે; તથા પ્રિયસખી આદિના પરિહાસ આદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

મનહર.

ત્યાગ કર્યો જ્યારે રાગ ભરી રતિ ક્રીડા તણો,
ત્યારે કાન્ત કેરૂં પટ પોતાનું પ્રમાણીને.
પહેરી પ્રભાતે, જતાં બ્હાર કેલિમન્દિરથી,

---

૧. બાજુબન્ધ ૨. કડલાં.

[1]ઇન્દિરાના અંચળને તુર્ત ગ્રહ્યું તાણીને.
કરતા પ્રકટ કોપ ચક્ષુની ચપળતાથી,
કૌતુકથી ભરતા [2]વિહારી નિજ વાણીને.
[3]શ્યામ મન્દ હાસ્યરૂપી સુધાથી બનેલા સ્નિગ્ધ,
રક્ષણ અમારૂં કરો દાસજન જાણીને.

૫ કિલકિંચિત—હર્ષ વડે હાસ્ય, રૂદન, દુઃખ, ગર્વ, શ્રમ અને અભિલાષનું વારંવાર મિશ્રણ કરવું તે. જેમ કે—

ગીતિ.

ધડકે હૃદય, ચડી ભ્રુ, હર્ષ સરસ મુખ હાસવાસ વ્હાલ,
મદ છકેલ માનિની તન, પરશે છકિ છકિ નવિન નન્દલાલ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—શ્રમ, અભિલાષ, ગર્વ, સ્મિત, હર્ષ ભય અને ક્રોધ એઓની જ્યાં નિરંતર સંકરતા હોય ત્યાં આજ્ઞજનોએ કિલકિંચિત હાવ જાણવો. તેમાં નવિન યૌવનના ઉદ્ભેદને લીધે ચંચળપણું ઇત્યાદિ વિભાવ છે, અને કર્તવ્યનો અનિશ્ચય ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

હરિગીત

[4]ચંડત્વપર કોદંડ આરોહરણ કરે છે આ સમે,
[5]ષટપદ રતાશતણી હૃદયમાંહે સ્પૃહા રાખી રમે;
[6]કંપાયમાન સરોજ આ સ્નેહે સુધાવૃષ્ટિ કરે,
[7]શા કારણે આ સ્વર્ણનો ગિરિ ખેદ નિજ અંગે ધરે ?

અથવા

મનહર

રોષતણા ગૃહ રૂપી નેત્રમાંથી નિકળેલી,

---

૧ લક્ષ્મી. ૨. કૃષ્ણ, ૩, કૃષ્ણ. ૪. કોદંડ ચંડત્વ પર આરોહણ કરે છે. અર્થાત ભ્રકુટી કોપ તરફ જાય છે. ૫. ષટ્પદ રતાશની સ્પૃહા રાખે છે. અર્થાત ચક્ષુ રાગને—સ્નેહને ચાહે છે. અથવા લાલ થવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૬. સરોજ સુધાવૃષ્ટિ કરે છે અર્થાત મુખમાંથી અમૃત ઝરે છે. ૭. સ્વર્ણગિરિ ખેદ ધરે છે અર્થાત્ કુચમંડલ પીડા પામે છે,

ત્રાસ [1]ધરણીધરથી પીડા અતિ ધારતી.
મંદ હાસ્યરૂપી સુધા ધારાએ ત્રિટાઇ વળી,
લજ્જાએ દબાઇ કંઇ વ્હેમથી વિચારતી.
પદ્મની પરંપરાથી ભૂષિત બનેલી તેમ,
સ્નેહ રસે ન્હાઇ નિત્ય અઘને નિવારતી,
ફેલાતી અપાર છટા સતીના કટાક્ષતણી,
રક્ષણ અમારૂં કરો રાખી વિમલા રતિ.

૬ મોટ્ટાયિત—પ્રિય જનના પ્રેમને લીધે તેની વાત થતી હોય તેમાં અથવા તેના દર્શનમાં કોઇ ચેષ્ટાથી પોતાનું ધ્યાન નથી એમ બીજાને જણાવવું તે. જેમ કે—

ગીતિ

વશીકરણ સમ વેગે, સુણી આપનું નામ નન્દલાલ;
તન સલોમ, મન મોહિત નયન બંધ, ભરી સ્વેદ બેઠી બાલ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વાતમાં ધ્યાન ન રાખતાં કોઇ બીજું ન જાણી શકે એવી રીતે વારંવાર પ્રિયના દર્શનની સ્પૃહા તે મોટાયિત. તેમાં સપત્નીથી ત્રાસ તથા લજ્જા વિગેરે વિભાવ છે, અને મનના પ્રેમનું કથન કરવું તથા સંકેતનું નિવેદન કરવું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

ધનાક્ષરી.

કોઇપણ રીતે રાધા સ્નેહની કથાનો રસ,
સાંભળવા રાખે નહિ નિજ ઉરમાંહિ આશ.
પરંતુ [2]વિકીર્ણ રત્ન ભેળાં કરવાને મિષે,
મન્દિરથી બ્હાર આવી વિરચતી ભ્રુવિલાસ.
નયનો નચાવી, ફરકાવીને કલશ કુચ,
સ્વેદથી દિપાવી કર, પરમ ધરી પ્રકાશ.

---

૧. પર્વત. ૨. વેરાઇ ગયેલ.

સ્ખલિત કટિથી વારવાર વૃષભાનુસુતા,
ફરે છે હુલાસ ભરી [1]અચ્યુતની આસપાસ.

૭ કુટ્ટમિત—કેશ, સ્તન તથા અધર વિગેરેના ગ્રહણુમાં અતિ હર્ષના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થએલ સુખને દુઃખરૂપ બતાવવું તે. જેમકે—

ગીતિ

કર ખેંચ્યે ખેંચાયે, નિજ ઈચ્છાથી પતિ તરફ જ્યારે;
જૂઠો રોષ જણાવે, નાથ [2]નીવીંનો સ્પર્શ કરે જ્યારે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સુખમાં દુઃખની ચેષ્ટાઓ કરવી તે કુટ્ટમિત. તેમાં પ્રીતિ, ઉત્કંઠા, દંતક્ષત, કુંતલ ગ્રહણ અને અધર ગ્રહણ ઇત્યાદિ વિભાવ છે; તથા કપટથી શરીર સંકોચી લેવું અને કપટથી સીત્કાર કરવા ઈત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

હરિગીત.

જ્યાં જાય છે કર રોકવા, ત્યાં અંગુલી સ્થિર થઈ રહે;
ભ્રકુટી તણો વિક્ષેપ થાયે કુટિલ, નેત્ર સુધા વહે;
જ્યારે કરે છે હૃદયવલ્લભ ગાઢ આલિંગન બળે;
ત્યારે સુતનુના મુખથી માત્ર નકાર અરધો નિકળે.

૮ વિબ્બોક—ઇષ્ટ જનમાં ઇર્ષા પ્રાપ્ત થવાથી મનમાં અભિમાન આણી સ્ત્રી અનાદર બતાવે તે. જેમ કે—

ગીતિ.

નિરખે છે શું નટવર, સત્વર તોડી સુખદ લાજ સૂત્ર;
હું વૃષભાણુની કુઁવરી, તું પ્રતાપી પણ આહીરનો પુત્ર.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગર્વ તથા અભિમાનથી ઉત્પન્ન થએલો અનાદરાત્મક વિકાર તે વિબ્બોક. તેમાં યૌવનમદ, ધનમદ, કુલમદ અને પ્રિય-

---

૧. કૃષ્ણ. ૨. નાડી.

નો અપરાધ વગેરે વિભાવ છે; તથા ન ગણકારવું, દુર્વચન અને દુષ્પ્રેક્ષણ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

હરિગીત.

કરી દીન દ્રષ્ટિપાત, જોડી જુગલ કર જ્યારે પતિ;
આવ્યો નિકટ ત્યારે ઉપેક્ષા અંગના કરતી અતિ;
સખીના વદનપર કલિત કુંડલમાં જડેલાં રત્નની;
રેખા નિરખવાકેરી આકાંક્ષામહીં તદ્રુપ બની.

૯ લલિત—સ્ત્રી પોતાના હાથ તથા પગ વગેરે અંગોને નેત્રની સાથે કોમળતાથી જમીન ઉપર આરોપણ કરે તે જેમ કે—

ગીતિ.

સજી સોળ શૃંગારો, કટિ લઘુ, દીર્ઘ નયનવાળી દારા;
જુઓ અહીં આવે છે, તમને મળવા કાજ પ્રાણ પ્યારા.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સર્વ અંગમાં યથા ઘટિત આભુષણ ધારણ કરવાં તે લલિત સ્મિત વગેરેનો આમાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, તેમાં મનની પ્રસન્નતા, પ્રિય તમનો આદર, પ્રીતિ અને ધીરપણું એ વિભાવ છે; તથા પ્રિયને વશ કરવા, લોકોની પ્રીતિ અને પોતાનો ચમત્કાર વગેરે અનુભાવ છે. જેમ કે—

મનહર

ધારણ કર્યો છે નાદ મંજુ કટિ મેખલાનો,
ચપલને ચારૂ પ્રાન્ત ચક્ષુના જણાય છે.
મનહર નારીનું પ્રસન્ન મુખ મંડળ છે,
પુલકથી પ્રમદા સ્ફુરાયમાન થાય છે.
કિંચિત વિકારવાળાં નાભિ આદિ અવયવો,
નિરખવા લોચન સહુનાં લલચાય છે.
કરતાં ઉચ્ચાર જેના અધર વિરાજે એવી,

કોના કેલિ ગૃહભણી જુવતી આ જાય છે ?

૧૦ વિહ્રુત—સ્ત્રીને વચન બોલવાનો વખત પ્રાપ્ત થયાં છતાં કોઈ વિઘ્નથી અથવા સ્ત્રી સ્વભાવથી ન બોલી શકાય તે. જેમ કે—

ગીતિ

શ્યામ સમાગમ થાતાં, લજ્જાથી તું રહે મૌન ધારી ;
આ રીતિ નહિ ઉત્તમ, યૌવન પ્રગટયા છતાં પ્યારી તારી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પ્રિયની પાસે અભિલાષા પૂર્ણ કરવી તે વિહ્રુત. તેમાં ખોટી શરમ વિગેરે વિભાવ છે, અને અન્યથા વ્યવહાર આદિ અનુભાવ છે તે વિહ્રુત વ્યાજ (મિષ) થી તથા લજ્જાથી થાય છે.

વ્યાજથી જેમ કે—

હરિગીત

કમનીય પાર્વતીને કપોલે તિલક કરવા જે સમે,
ઇચ્છા કરી અવિનાશીએ, પણ એ ન ગિરિજાને ગમે;
જેથી ડરેલાં સર્પથી નિર્દોષ મનવાળાં સતી,
નિજ વસ્ત્રના વાયુથી ઠારે કેલિમન્દિરની બતી.

લજ્જાથી જેમ કે—

હરિગીત

આનંદમાં આવેલ યદુનન્દન તણો કર ઝાલીને,
નહિ રાખ રોકી, એ વચન ઉચ્ચારતી નિજ આલીને;
ચંચળ ચકોર સમાન લોચનવાળી રાધા અતિ જવે,
દઈ ઉદક અંજલી મુખકમલપર, મૌન રહેવા સૂચવે.

હેલા—શૃંગાર રસથી ઉત્પન્ન થતા હાવ જ્યારે લલિત અભિમાનયુક્ત હોય ત્યારે તેને હેલા કહે છે. જેમ કે—

ગીતિ.

ઉરોજના [1]ઉદ્‌ભેદે, સર્વ અંગમાં સંભ્રમ અતિ ફેલ્યો;
કુમાર વયમાં જેણે, સખીઓના મનમાં સંશય મેલ્યો.

अयत्नज अभिनय.

૧. શોભા, ૨. કાન્તિ, ૩. દીપ્તિ, ૪. માધુર્ય, ૫. ધૈર્ય, ૬. પ્રાગલ્ભ્ય, ૭ ઔદાર્ય.

૧ શોભા—ઉપભોગથી વૃદ્ધિ પામેલ રૂપ, યૌવન અને લાવણ્યવડે અંગોનું આભૂષણ વિના પણ શોભવું તે જેમ કે—

છપ્પય.

નહિ સૂંઘેલું સુમન, રત્ન વળી નહિ વીંધેલું,
નખથી ખંડિત નહિ, કલિત કિસલય કીધેલું;
જેના રસનું કર્યું, નથી આ સ્વાદન, એવું,
મનહર નૂતન મધુ, રૂપ [2]ઋષિસુતાનું તેવું;
હોય નહિ શું અખંડ આ, પુણ્યતણું ફળ અઘરહિત,
જાણું ન [3]તદ્દ્ભોક્તા કયો, વિધિ સ્થાપશે મુદ રહિત.

૨ કાન્તિ—જેમાં અપૂર્વ કામોદ્દીપન થયું હોય એવી શોભા. જેમ કે—

ઘનાક્ષરી.

પરમ પ્રકાશમાન વદન [4]સુધાકરની,
શોભાના સમહે જેને અલગ કર્યો અપાર.
ભેદાયો પ્રસિદ્ધ કુચ કાન્તિના પ્રભાવથકી,
પામ્યો પરિપૂર્ણ વળી હસ્તની પ્રભાએ હાર.

---

૧. ઉદ્દભવથી, ૨, શકુન્તલા, ૩. તેનો ભોગવનાર સ્વામી. ૪. ચન્દ્ર.

જણાય છે કૃષ્ણ, જેવું ચિન્હ ચકલીને કંઠે,
એકઠો થએલ તેમ અવનીનો અન્ધકાર,
ના મળ્યેથી સુન્દરીના શરીરનું સ્પર્શ સુખ,
રોષ કરી ચોટયો ચતુરાના ચોટલા મોઝાર.

૩ દીપ્તિ—અતિ વિસ્તાર પામેલી કાન્તિ. જેમ કે—

ગીતિ

વિલાસ તરૂણપણાનો, વિકાશ અતિ સૌન્દર્યની સંપદનો;
અવનીનું આભૂષણ, વશીકરણ છે યુવાનના મનનો.

૪ માધુર્ય—સર્વ અવસ્થામાં, દીપ્તિમાં, લલિતમાં અને બીજી ચેષ્ટાઓમાં ઔદ્ધત્ય ન હોય, અર્થાત્ રમણીયતા હોય તે. જેમ કે—

સ્ત્રગ્ધરા

શેવાળેથી છવાયું, સરસિજ પણ એ, રમ્ય જોતાં જણાય;
છે મેલું પદ્મ તોયે, દ્યુતિ હિમકરની, શ્રેષ્ટ દેખી સદાય;
વામા આ વલ્કલેથી, પણ અતિ વિલસે, નિર્મળું ધારી નૂર;
શોભાવે શું ન એને, અવનિ ઉપર જે આકૃતિ છે મધુર.

૫ ધૈર્ય—સર્વ અવસ્થામાં આત્મશ્લાઘા વિનાની તથા ચાંચલ્યવડે નહિ હણાએલી સ્વાભાવિક ચિત્ત વૃત્તિ હોય તે. જેમ કે—

સ્ત્રગ્ધરા

હૈયું બાળે હમેશાં, હિમકર ગગને, પુર્ણ છોને પ્રકાશી;
કિંવા આ દેહ [1]દાહી, મદન મરણથી, અન્ય દેશે દશા શી ?
છે સ્વામી [2]શ્લાધ્ય મારા, વિદિત વિમલ છે, માત ને તાત ચિત્ત;
વિખ્યાતિ વંશની છે, અધિક, ન જન આ, તેમ છે ના જીવિત.

૬. પ્રાગલભ્ય—રતિપ્રયોગમાં ભયરહિત થવું તે. જેમકે—

---

૧. દહન કરી બાળી. ૨. વ...ણવા લાયક.

ગીતિ.

ચુંબન કરતાં ચૂમે, આલિંગન કરતાં આલિંગે છે;
દંશન કરતાં દંશી, વલ્લભને વામા વશ કરી લે છે.

૭ ઔદાર્ય—સર્વ વખતે વિનય રાખવો તે. જેમકે—

મનાહર.

જાણે અપરાધ મારો સર્વ સ્પષ્ટ રીતે તોય
વચન કઠોર એક પણ ઉચરે નહિ.
ક્રોધ કરી કર્ણતણી કલકી ન કાઢી નાંખે,
ભંગ ભ્રકુટીનો કોઈ વખત કરે નહિ.
કોઈ સખી અન્તઃપુરકેરી જાળીએ જઇને,
છિદ્રથી વિલોકે ત્યારે વ્હાલ વિસરે નહિ.
આંખે ભરી આંસુ, કરે રૂદન અપાર પણ,
કાન્તા કમનીય મારી, ધૃષ્ટતા ધરે નહિ.

ઉપર કહેલા ભાવો સુકુમાર એવા લલિત પ્રયોગમાં હોય છે, તથા વિલાસ અને લલિત ભાવ વિના બાકીના દીસિમાં પણ યોજાય છે.

सत्वाभिनय.

નાયકમાં રહેનાર સાત્વિક ગુણ આઠ છે.

૧. શોભા, ૨. વિલાસ, ૩. માધુર્ય, ૪. સ્થૈર્ય, ૫. ગાંભીર્ય, ૬. લલિત, ૭. ઔદાર્ય, ૮. તેજ.

૧ શોભા—દક્ષતા, શૈર્ય, ઉત્સાહ, નીચ અર્થમાં નિન્દા અને ઉત્તમ લોકોની સાથે જયાં સ્પર્ધા હોય તે જેમ કે—

ગીતિ.

તીવ્ર તાડકાકેરા, ઉત્પાતેથી ડર્યા ન [1]અસુરારિ;
પ્રહાર કરવા ઉઠ્યા, પણ અબળા ગણી દયા દિલે ધારી.

ઉત્તમની સાથે સ્પર્ધા જેમ કે—

છપય.

સુખદાયક સ્થળ જુઓ જરા આ આગળ ચાલી,
કિરાતરૂપે અહીં, ક્રીડતા હતા [2]કપાલી;
તેના મૌલિમધ્ય, અર્જુને વેગે આવી,
શરનો કર્યો પ્રહાર, કઠિન કોદંડ નમાવી,
ભુજદંડનું મંડલ કરી, ઉઠ્યા ત્યાંહિ [3]ત્રિશૂલધર,
અદ્ભુત એ અર્જુનતણી, કથા સુણી કૈલાસપર.

દક્ષશોભા જેમ કે—

વસંત તિલકા.

જાણે બનાવ્યું લઇ વજ્ર સહસ્ર ખાસ,
જેણે કર્યો ત્રિપુર દાનવનો વિનાશ;
પામેલ વૃદ્ધિ સુર તેજથી દિવ્ય દીપે,
એવું ધનુષ્ય ધર્યું રામતણી સમીપે.
જે રીત બાલ કરિનો કર અદ્રિ માથે,
જોરે પડે ત્યમ ઉપાડી ધનુષ્ય હાથે;
ટંકાર ગર્વથી કર્યો ગુણ ખેંચી બાળે,
તોડયું ત્વરાથી ધનું, ભ્રાન્તિથી સર્વ ભાળે.

શૌર્ય શોભા જેમ કે

મનહર

પોતાનાં આંતરડાંથી બંધાએલ અગ્રપદ,

---

૧. રામચંદ્ર, ૨. શંકર. ૩. શંકર.

મૂર્છાના વિરામે વ્યાધિ વર્ધક વધારે છે.
ખૂંચી ગયું ખરેખર કાયામાં કવચ તોય,
નિરાશને આશારૂપ વચન ઉચારે છે.
શસ્ત્રથી શરીર આખું થયું છિન્નભિન્ન છતાં,
શત્રુ સુભટોને અતિ ધૈર્યથી ધિક્કારે છે.
જયશ્રીના ધામરૂપ મોટા રણસ્તંભ માથે,
ધન્ય ધન્ય વીર એ ધ્વજાની છબિ ધારે છે.

૨ વિલાસ—વીરત્વ પ્રવર્તાવનારી દૃષ્ટિ,વૃષભ સરખી ધીરોદ્ધત ગતિ અને મંદહાસ્ય પૂર્વક ભાષણ જ્યાં હોય તે. જેમ કે—

છપ્પય

ત્રિલોકીનું તૃણ તુલ્ય [1]સત્વ [2]સત્વર કરનારી;
દૃષ્ટિ છે અતિ દીર્ઘ, હામ અરિની હરનારી;
ગતિ ઉદ્ધત ને ધીર, વિશ્વમાં કોણ વખાણે;
નમાવતી ના હોય, ધરાને જોરથી જાણે ?
ધરનારો શીશુ વય થકી, ગૌરવ ગિરિ સરખું સરસ
આ શું ગર્વ સાક્ષાત્ કે, આવે છે અહિં વીરરસ ?

૩ માધુર્ય—ઘણા વિકાર હેતુ છતાં પણ સાધનોના અભ્યાસથી કાર્યમાં જોડાઇ રહેવું તે. જેમ કે—

મનહર

એક બાજુ બાલ કરિ દંત સમ શુદ્ધ શ્વેત,
સીતાના કપોલ ભ્રાજે ભવ્ય મોદ ભરતા.
સસ્મિત ને રોમાંચિત કંજ મુખ થયું, છાઇ,
ગંડસ્થળમાથે કામ વિકૃતિની વરતા.
બીજી બાજુ અસુરની સેનાતણો કોલાહલ,

---

૧. પરાક્રમ. ૨. તુરત.

સાંભળતા, જોતા પણ ધ્યાને નાંહિ ધરતા.
રઘુકુળમાં પ્રતાપી દશરથનંદ દિવ્ય,
દીપે જટાજૂટ કેરી ગાંઠ દ્રઢ કરતા.

૪ સ્થૈર્ય—શુભાશુભ પ્રારબ્ધથી ઉત્પન્ન થએલ ધર્મ, અર્થ કે કામના સંયોગવાળા વ્યવસાયથી ચલિત ન થવું તે. જેમ કે—

ગીતિ

પ્રાયશ્ચિત કરીશ હું, પૂજ્ય આપના વચનેં વ્યતિક્રમથી;
પણ નહિ કરૂં હું દૂષિત, શસ્ત્ર ગ્રહણનું મહાનેં વ્રતૅ ભ્રમથી.

૫ ગાંભીર્ય—ક્રોધ, હર્ષ કે ભય વિગેરે ભાવોમાં આકૃતિ (ચહેરો) ફરે નહિ તે. જેમ કે—

ઇન્દ્રવજ્રા.

આવ્યા સભામાં અભિષેક માટે,
જાવું પડ્યું તુર્ત વિરાનવાટે;
સંહર્ષ કે શોક થયો ન લેશ,
એ રામને હું પ્રણમું હમેશ.

૬ લલિત—જ્યાં શૃંગાર, આકાર અને ચેષ્ટા સ્વભાવથીજ સુકુમાર હોય તે. જેમ કે—

છપ્પય

સ્વાભાવિક સુકુમાર, મનોહર નિત્ય નિરખતાં;
શુભ સૌન્દર્ય સમેત, કામનો વિલાસ વધતાં;
હતું ઉપમારૂપ, રૂપ મારૂં જગ જાહિર;
એજ થયું ઉપમેય, બળીને અન્તર બાહિર;
તાપ જેહ મુજ તન વિષે, બાધા બહુ દિનથી કરે;
નહિ તપાવતો હોય શિદ, વિધિ એના તનને અરે ?

૭. ઔદાર્ય—પોતાના પુત્ર આદિમાં તેમજ બીજાને વિષે પણ પ્રિયભાષણ, દાન અને સભાજવું. ઇત્યાદિ ગુણ હોય તે. જેમકે.

જીમુતવાહન—

વસન્તતિલકા.

નાડી મુખેથી હજુ રક્ત વહે વિશેષ,
છે માહરા શરીરમાં હજુ માંસ શેષ;
તું [1] વિષ્ણુવાહન ! અતૃપ્ત મને જણાય,
છોડી વિરામ કર ભક્ષણ સર્વ [2] કાય.

સત્પુરૂષ ઉપર ઉપકૃતિ—જેમકે—

અનુષ્ટુપ્

આ અમે આ અમારી સ્રી, કન્યા આ કુલજીવન;
ઈચ્છા મુજબ આજ્ઞા દો, માયાથી વિરમ્યું મન.

૮ તેજ—શત્રુએ કરેલ અપમાનાદિકને, પ્રાણત્યાગ થવાના સમયમાં પણ સહન ન કરી શકાય તે. જેમકે—

ગીતિ

શો સંબંધ કોળાંથી, ધરાવતા જગ હશે મનસ્વી જનો;
જે અંગુલી દર્શનથી, તજી દિએ છે ગણી અપમાન તનો

શારીરાભિનય.

શારીરાભિનય છ છે.

૧. વાકય, ૨. સૂચા, ૩. અંકુર, ૪. શાખા, ૫. નાટ્યાયિત, ૬. નિવૃત્ત્યંકુર.

૧. ગરૂડ. ૨. કાયા દેહ.

૧. વાકય—નાના પ્રકારના ભાવ, રસ અને અર્થવાળાં પદોવડે રચેલ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત વૃત્તોમાં બોલાય તે.

૨. સૂચા—જ્યારે પ્રથમ વાકયાર્થ અથવા વાકય સાત્વિક અભિનયવડે જણાવવામાં આવે, અને પાછળથી વાકયાભિનય કરવામાં આવે અર્થાત્ વાકય બોલવવામાં આવે તે.

૩. અંકુર—નિપુણ પુરૂષોજ જાણી શકે એવા, હૃદયમાં રહેલ ભાવને વચનો વડે અથવા અંગવિકારોવડે સૂચાની પેઠે જણાવવામાં આવે તે.
૪. શાખા—જ્યાં શિર, ભુજ, ગોઠણ, સાથળ, હાથ અને પગવડે અનુક્રમે અભિનય કરવામાં આવે તે. અહીં ભુજ આદિ શાખાઓવડે માર્ગ બતાવવામાં આવે છે માટે તેને શાખાભિનય કહે છે.

૫. નાટ્યાયિત—પ્રવેશકોએ સમાગમ પર્યન્ત નાટકના ઉપચારોવડે નાટ્યમાં કાવ્યના ઉત્કર્ષ માટે અભિનયથી "ના" કરાય તે. અથવા ભાવ અને રસથી મળેલા હર્ષ, શોક અને રોષ આદિવડે ધ્રુવાઓમાં જે અભિનય કરાય તે.

૬. નિવૃત્ત્યંકુર—જ્યાં બીજાએ કહેલ વાકયને અન્યપુરૂષ સૂચાભિનય વડે ચોજે એવા સબંધવાળા અર્થનું જે કથન તે.

ઉપર બતાવેલ અભિનયો, ભાવ અને રસયુક્ત જે માર્ગમાં ચોજાય છે તે બાર માર્ગો કાવ્યની વસ્તુમાં હોય છે અને તે પણ અભિનયરૂપ કહેવાય છે.

द्वादश मार्ग.

૧. આલાપ, ૨. પ્રલાપ, ૩. વિલાપ, ૪. અનુલાપ, ૫. સઁલ્લાપ, ૬. અપલાપ, ૭. સંદેશ, ૮. અતિદેશ, ૯. નિર્દેશ, ૧૦. ઉપદેશ, ૧૧. ૧૨. વ્યપદેશ.

આલાપ—જે વાકય બોલવામાં આવે તે.

પ્રલાપ—અર્થ વિનાનું બોલવું તે.

વિલાપ—જે વાકયમાં શોકજન્ય દુઃખનું નિરૂપણ હોય તે.
અનુલાપ—બહુવાર એકનું એક વાકય કહેવું તે.
સંલ્લાપ—(લક્ષણ મળતું નથી. માટે બુદ્ધિથી સમજી લેવું).
અપલાપ—પ્રથમ કહેલ વાકયને બીજે પ્રકારે કહેવું તે.
સંદેશ—" તું આ વચન કહેજે " એમ બીજાને કહેવું તે.
અતિદેશ—" જે તેં કહ્યું, તેજ મેં કહ્યું " એમ બોલવું તે.
નિર્દેશ—" હું લોપ કહું છું " એમ બીજાને બતાવવું તે.
ઉપદેશ—" આ કર, આ પકડ " વગેરે અન્યને કહેવું તે.
વ્યપદેશ—કોઈ મિષ (બહાનું)થી બીજાને કહેવું તે.
ઉપર કહેલ માર્ગો સર્વ અભિનયોને યોજનારા છે.

માર્ગના બીજા સાત ભેદ.

૧. પ્રત્યક્ષ, ૨. પરોક્ષ, આ બન્નેના ત્રણ ભેદ છે.

૧. ભૂત, ૨. ભવિષ્ય, ૩. વર્તમાન—આ ત્રણ પણ બે પ્રકારના છે. ૧. આત્મસ્થ, ૨. પરસ્થ.

પ્રત્યક્ષ–આત્મસ્થ–વર્તમાન—" હું કરૂં છું, બોલું છું " વગેરે
આત્મસ્થ–પરોક્ષ–ભવિષ્ય—" હું કરીશ, બોલીશ, જઈશ " વગેરે
આત્મસ્થ–પરોક્ષ–ભૂત—"મેં શત્રુઓને માર્યા, જીત્યા, ભાંગ્યા" વગેરે
પરસ્થ–પરોક્ષ–ભુત—"તેં માર્યા, જીત્યા " વગેરે.
પરસ્થ–પ્રત્યક્ષ–વર્તમાન—" આ પુરૂષ બોલે છે, કરે છે, જાય છે"વગેરે
પરસ્થ–પરોક્ષ–ભવિષ્ય—" આ પુરૂષ બોલશે, કરશે, જશે " વગેરે
પરસ્થ–પરોક્ષ–વર્તમાન—" તે પુરૂષ જાય છે, કરે છે " વગેરે

આ પ્રમાણે સ્વ (પોતે) અને પર (બીજા)માં રહેલ ક્રિયાના કાળભેદથી સાત ભેદ થાય છે, અને બીજા પણ અનેક ભેદો થાય છે.

હૃદયને હાથનું વ્યવધાન કરી જે નાટ્યકર્મમાં બોલાય તે આત્મસ્થ અથવા હૃદયસ્થ, અને બાકીનું પરોક્ષ જાણવું.

અન્ય ક્રિયાઓમાં જેમ શિર, મુખ, હાથ, છાતી, કેડ, સાથળ અને ચરણ વગેરેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, તેમ વિવિધ અભિનયોમાં પણ કરવામાં આવે છે.

નાટકના બે ભેદ છે.

૧. આભ્યન્તર, ૨. બાહ્ય.

શાસ્ત્રની ભાવનાવાળા નાટ્યજ્ઞ પુરૂષોએ સુંદર હસ્તવિન્યાસવડે અભિનય સહિત ભજવી બતાવવા લાયક, રસયુક્ત, સંભ્રાન્ત પાત્રો વિનાનું, લય, તાલ, કળા અને કાળના પ્રમાણવાળું; છુટાં અને સમજાય તેવાં પદોયુકત ભાષણવાળું અને સાંભળવામાં કઠોર ન લાગે એવું જે નાટક હોય તે આભ્યન્તર નાટક કહેવાય છે. એ આભ્યન્તરથી વિપરીત લક્ષણવાળું, શાસ્ત્ર નિયમ નહિ સાચવતાં મરજીમાં આવે તેમ ગતિ અને ચેષ્ટાઓ જેમાં રહી હોય, તેમજ ગીત તથા વાદ્ય જેમાં ઘણાં યોજેલાં હોય તેને બાહ્ય નાટક કહે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને જાણનાર આચાર્ય વિના અન્ય પુરૂષો નાટ્યમાં આવતી માત્ર ક્રિયાઓવડેજ ઉપર કહેલ બાહ્ય નાટકો રચે છે.

જે નાટક, નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલ લક્ષણોથી યુકત હોય તે આભ્યન્તર, અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલ લક્ષણોથી રહિત હોય તે બાહ્ય જાણવું.

ઇન્દ્રિયાર્થાભિનય.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ—એ ઇન્દ્રિઓના વિષયોને તથા ઇન્દ્રિઓને અમુક ભાવોવડે બતાવાય છે.

શબ્દ—દૃષ્ટિ કાંઇક વાંકી રાખી શિરને એક પડખા તરફ વાંકું રાખવું તથા અંગુષ્ઠ પાસેની તર્જનીને કાન પાસે રાખી શબ્દ સાંભળ્યો હોય એમ બતાવવું.

સ્પર્શ—બન્ને નેત્રને કાંઇક ખેંચી, પ્રક્ષેપ કરી, ગાલ પાસે ખભો અડાડી સ્પર્શ થયો બતાવવો.

રૂપ—બન્ને હાથવડે પતાકા કરી, શિર ઉપર રાખી, મુખ કાંઇક ચંચળ કરવું; તથા દૃષ્ટિ કાંઇ જોતી હોય તેમ રાખી રૂપ બતાવવું.

રસ }
ગન્ધ } —બન્ને નેત્રને કાંઇક ખેંચી, નાક ફુલાવી, તથા એક વખત શ્વાસ ઉંચો ખેંચીને રસ અને ગંધ બતાવવાં.

એ રીતે ત્વક, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ અને શ્રોત્રરૂપ પાંચ ઇન્દ્રિઓના તથા વિષયોના ભાવો થાય છે.

ઉપર કહેલ પાંચે વિષયો મનથી અનુભવાય છે, જેનું મન જે વિષય ઉપર લાગેલું ન હોય તે વિષયને તે જાણી શકતો નથી, માટે મનોભાવ જાણવાની જરૂર છે.

मनोभावाभिनय.

તેના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧–ઇષ્ટ (પ્રિય) ૨–અનિષ્ટ (અપ્રિય) અને ૩–મધ્ય.

ઇષ્ટ—આનંદ, રોમાંચ અને મુખ પ્રફુલ્લિત થવું વિગેરે ભાવોવડે ઇષ્ટ એવાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, અને ગંધ બતાવવાં.

અનિષ્ટ—શિર ત્રાંસું રાખવું, નેત્ર સંકોચવાં અને દૃષ્ટિવડે જોવું નહિ, વિગેરે ભાવોથી અનિષ્ટ વિષયો બતાવવા.

મધ્ય—મન અતિ ખેદવાળું નહિ તેમ અતિ તિરસ્કારવાળું નહિ પણ નહિ, એવા મધ્યસ્થ ભાવવડે મધ્ય મનોભાવ બતાવવો જેમ કે—" તેણે આ કામ કર્યું, તેનું આ છે તે આમ કરે છે " વિગેરે.

અભિનયના બીજા ત્રણ ભેદ.

૧–મધ્યસ્થ ૨–આત્મસ્થ ૩–પરસ્થ.

મધ્યસ્થ—પરોક્ષ કાળના અભિનયો બતાવાય તે.

આત્મસ્થ—પોતાના અનુભવવડે જે વિષય બતાવાય તે.

પરસ્થ—બીજાના અનુભવેલ વિષયનું વર્ણન કરાય તે.

સ્ત્રી સ્વભાવ.

બહુધા સર્વ ભાવોની ઉત્પત્તિ કામવડે થાય છે. તે કામ ઘણા પ્રકારના છે. જેમકે ધર્મકામ, અર્થકામ, મોક્ષકામ, તથા સ્ત્રીકામ વિગેરે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના સમાન યોગનેજ " યોગ " કહે છે.

સર્વ જનોને સાંસારિક સુખદુઃખની નિવૃત્તિ કરનાર અને દુઃખમાં પણ સુખ આપનાર કામ છે.

રતિ સંભોગ કરાવનાર અને ઉપચારોવડે પુષ્ટ કરેલ સ્ત્રીપુરૂષના શુભ સંયોગને શૃંગાર કહે છે.

બહુધા સર્વ મનુષ્યો હમેશાં સુખની ઈચ્છા કરે છે, અને સુખનું મૂળ સ્ત્રીઓ છે, તેમનો સ્વભાવ વિવિધ પ્રકારનો હોય છે.

સ્ત્રીઓ—દેવ, અસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, નાગ, પક્ષી, પિશાચ, યક્ષ, વ્યાલ, નર, વાનર, હસ્તિ, મૃગ, મીન, ઉષ્ટ્ર, મકર, ખર, સૂકર, અશ્વ, મહિષી, અજ, ગો અને અજા વિગેરેના સ્વભાવવાળી હોય છે.

દેવશીલા—સ્નેહવાળાં અને ઝગઝગતાં નેત્રવાળી, સ્થિર ભાવવાળી, મંદ નિમેષવાળી, રોગ વિનાની, કાન્તિવાળી, સત્યતા, સરલતા અને દયાયુક્ત; અલ્પ સ્વેદવાળી, સમાન પ્રીતિવાળી, ગન્ધ અને પુષ્પમાં પ્રેમવાળી તથા હૃદયને સુખ કરનારી હોય તે.

અસુરશીલા—અધમ, નિરંતર સ્થિર ક્રોધવાળી અતિ કઠોર, મદ્ય અને માંસમાં પ્રીતિવાળી, બહુ માનવાળી, ચંચળ, અતિ લોભી, કડવું બોલનાર, હમેશાં કજીઆ કરનારી, ઇર્ષાવાળી અને સ્નેહ વિનાની હોય તે.

ગાન્ધર્વશીલા—સુંદર નેત્રવાળી, શોભાયમાન નખ અને દાંતવાળી, નાજુક અંગવાળી, મંદ હસીને બોલનારી, થોડી સંતતિવાળી, રતિમાં પ્રીતિવાળી, નૃત્ય, ગીત તેમજ નાટકમાં સ્નેહવાળી. આનંદી, શરીર સાફ રાખનારી, અને જેના શરીરની ચામડી, કેશ તેમજ નેત્ર તેજવાળાં હોય એવી સ્ત્રી.

રાક્ષસશીલા—જાડાં અને ઉંચાં શરીરવાળી, રાતાં અને લાંબાં નેત્રવાળી, કઠોર રૂવાટાંવાળી, દિવસે સુનારી, ખુલ્લું બોલનારી, નખ અને દાંતના ક્ષત કરનારી, ક્રોધી, ઈર્ષાવાળી, કલેશ કરનારી અને રાત્રીમાં વિહાર કરનારી હોય તે.

નાગશીલા—તીક્ષ્ણ નાકવાળી, મ્હોટા દાંતવાળી, શોભતાં અંગવાળી, રાતાં નેત્રવાળી, નીલ કમલ સમાન વર્ણવાળી, બહુ ઉંઘનારી, બહુ માનવાળી, બહુ ક્રોધવાળી, પશુની પેઠે જણનારી, કાર્યના આરંભમાં ચંચળતા રાખનારી તથા ગન્ધ અને પુષ્પમાં બહુ પ્રીતિવાળી હોય તે.

પક્ષીશીલા—અત્યંત સાંકડા મુખવાળી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળી, સંભોગમાં પ્રીતિવાળી, મદ્ય, આસવ અને દુઃખમાં સ્નેહવાળી, બહુ સંતતિવાળી, ફળમાં પ્રેમ રાખનારી, શ્વાસ ખાનારી, ચંચળ અને બહુ બોલનારી હોય તે.

પિશાચશીલા—જેને સર્વ મનુષ્યથી એક આંગળી વધારે હોય, જેનો સ્વભાવ ક્રૂર હોય, જે રાત્રી સમયે ખેતર વગેરેમાં ફરનારી હોય, છોકરાંઓને બ્હીરાવતી હોય; ચાડી ખાનારી, એકદમ ઉતાવળથી પદોનો એકઠો ઉચ્ચાર કરનારી, સંભોગમાં ખરાબ ચેષ્ટાઓ કરનારી, જેનું આખું શરીર રૂવાટાંથી વ્યાપ્ત હોય, મ્હોટા શબ્દવાળી અને મદ્ય, માંસ તથા રતિમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

યક્ષશીલા—જેને નિદ્રામાં પસીનો વળતો હોય, શય્યા અને આસન જેને દૃઢ પ્રિય હોય, જે ધારણ બુદ્ધિવાળી, મદ્યના જેવા ગન્ધવાળી, માંસ ઉપર પ્રેમ રાખનારી, ઈષ્ટ વસ્તુમાં હર્ષ પામનારી અને થોડું ચાલનારી હોય તે.

વ્યાલશીલા—માન અને અપમાનમાં સમાન બુદ્ધિવાળી, પરૂષ (કઠોર) સ્વભાવવાળી, કડવું બોલનારી અને પીળાં નેત્રવાળી હોય તે.

મનુષ્યશીલા—નમ્રતાવાળી, પોતાના કાર્યમાં ડાહી, અતિ ગુણવાળી, વિવિધ અવયવોવાળી, કરેલાં કાર્યને જાણનારી, ગુરૂ અને દેવની સેવામાં પ્રીતિવાળી, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં તત્પર; સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેનારી,

ઇન્દ્રિઓને નિયમમાં રાખનારી, અહંકાર રહિત અને પોતાના સ્નેહી ઉપર હેત રાખનારી ઈત્યાદિ ઉત્તમ સ્વભાવવાળી હોય તે.

વાનરશીલા—હંસની પેઠે વાળયુકત શરીરવાળી, હર્ષયુકત, પીળાં રોમવાળી, ફળમાં પ્રીતિવાળી, બહાદુર, ચંચળ, જુસ્સાવાળી, વૃક્ષ ઉપર ચડવામાં અને રતિમાં પ્રેમવાળી તથા રતિમાં અસહ્ય પ્રીતિવાળી હોય તે.

હસ્તિશીલા—મ્હોટી દાઢી અને મ્હોટાં લલાટવાળી, મ્હોટાં શરીરવાળી, પીળાં નેત્રવાળી, રૂવાટાંયુકત શરીરવાળી, ગન્ધ અને પુષ્પમાં પ્રેમવાળી, ક્રોધવાળી છતાં સ્થિર સ્વભાવવાળી, ઉંડા જળમાં સ્નાન કરનારી અને મધુર પદાર્થમાં સ્નેહવાળી હોય તે.

મૃગશીલા—ન્હાનાં પેટવાળી, ખુડેલી કીકીઓવાળી પાતળા સાથળવાળી, વનમાં પ્રીતિવાળી, ચંચળ અને લાંબાં નેત્રવાળી, ઉતાવળે ચાલનારી, ચોતરફ વાંસો ફેરવનારી, બ્હીકણ, રૂવાટાંયુકત શરીરવાળી, ગીતમાં સ્નેહવાળી અને ક્રોધવાળી હોય તે.

મીનશીલા—લાંબી, મ્હોટી અને ઉન્નત છાતીવાળી; અતિ ચાલનારી, નેત્રનાં ઘણાં મટકાં ખાનારી, ઘણા ચાકરવાળી, બહુ સંતતિવાળી અને જળમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

ઉષ્ટ્રશીલા—જેની કેડ અને ડોક ઉંચી હોય, લાંબા હોઠવાળી, ઘણા સ્વેદવાળી, ભયંકર ચાલવાળી, દુર્બળ પેટવાળી, જેને પુષ્પ, ફળ, પાંદડાં અને વસ્ત્ર ઘણાં વહાલાં હોય; જેનાં કેડ અને પડખાં ઉંચાં, બંધાએલ તથા સરખાં હોય; તેમજ કઠોર ભાષણ કરનારી તથા વનમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

મકરશીલા—મ્હોટાં માથાવાળી, સુંદર ડોકવાળી, પહોળાં મુખવાળી, મ્હોટા શબ્દવાળી, ક્રૂર સ્વભાવવાળી તેમજ જેમાં મત્સ્યના જેવા ગુણ હોય તે.

ખરશીલા—જેની જીભ, હોઠ અને મુખ જાડું હોય, ચામડી ખડસટ હોય, ભાષણ કડવું હોય, સંભોગ અને લડાઇમાં પ્રીતિ, તેમજ જે હર્ષવાળી, નખ અને દંતક્ષતમાં પ્રીતિવાળી, શોકયનો દ્વેષ કરનારી, ખરાબ સ્વભાવવાળી, ચંચળ, ઉતાવળી ચાલનારી, ક્રોધી અને બહુ સંતતિવાળી હોય તે.

સૂકરશીલા—જેનું ઉદર, મુખ અને વાંસો લાંબો હોય, અંગ રોમશ હોય, લલાટ સાંકડું હોય; જે બળવાળી હોય, કંદમૂળ અને ફળમાં પ્રીતિવાળી હોય, કાળા દાંત તથા ભયંકર મુખવાળી, જાડા અને ઘણા કેશવાળી, આચાર રહિત અને ઘણી પ્રજાવાળી હોય તે.

અશ્વશીલા—જેના પડખાં ખુલ્લાં હોય, કેડ, ખરડો અને ડોક સ્થિર હોય; જે સુંદર સ્વરૂપવાળી, દાનશીલા, સીધા અને જાડા કેશવાળી, શરીરે દુર્બળ, ચંચળ ચિત્તવાળી, સ્નેહયુકત વાણીવાળી, જલ્દી ચાલનારી, તેમજ કામ અને ક્રોધમાં તત્પર હોય તે.

મહિષીશીલા—ખરડો, દાંત અને હાડ જેનાં મ્હોટાં હોય, ચામડી તેજદાર હોય, જે ખુશ કરનારી, જાડાં રૂવાટાંવાળી, ક્રોધી, લોકોનો દ્વેષ કરનારી, રતિમાં પ્રીતિવાળી, કાંઈક ઉંચા મુખવાળી, જલક્રીડા અને વનનિવાસમાં આનંદ માનનારી, મ્હોટાં લલાટવાળી તેમજ સુંદર નિતંબવાળી હોય તે.

અજશીલા—ઉંચાં નેત્રવાળી, બગાસાં ખાનારી, દીર્ઘ મુખવાળી, નાજુક હાથ પગવડે શોભતી, ઉચ્ચ સ્વરવાળી, અલ્પ નિદ્રાવાળી, ક્રોધી, બહુ બોલનારી, હીન આચારવાળી અને કાર્યને જાણનારી હોય તે.

ગોશીલા—મ્હોટા અને ઉન્નત નિતમ્બવાળી, ન્હાની જાંઘવાળી, સ્નેહી ઉપર પ્રીતિ રાખનારી, પાતળા હાથ પગવાળી, ઇચ્છિત કાર્યનો આરંભ કરનારી, સંતતિ ઉપર પ્રીતિવાળી, પિત્રીઓ અને દેવની પૂજામાં સ્નેહ રાખનારી પવિત્ર અન્તઃકરણવાળી, ગુરૂજન ઉપર પ્રીતિ રાખવાવાળી અને કલેશ સહન કરનારી હોય તે.

અજાશીલા—ન્હાના હાથ પગવાળી, ખરસટ રોમવાળી, ભયશીલા, જળથી ત્રાસ પામનારી, બહુ પ્રજાવાળી, ધનમાં પ્રીતિવાળી, ચંચળ અને ઉતાવળી ચાલનારી હોય તે.

આ રીતે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ જાણી, સમાન શીલવાળો અને તેના સરખા ગુણવાળો પુરૂષ હોય તે સાથે તેનો સમાગમ થવો યોગ્ય છે; કારણ કે બન્ને તુલ્ય સ્વભાવનો વ્યવહાર હર્ષપ્રદ થાય છે, અને સ્વભાવ વિરૂદ્ધ હોય તો ગમે

તેવો સારો વ્યવહાર હોય, તોપણ સંતોષકારક થતો નથી. જેમ પ્રાર્થિત બાહ્ય રતિ સુખકારક થતી નથી.

સ્ત્રીપુરૂષનો વ્યવહાર રતિ સુખને માટે છે, અને ધર્મકાર્યો પણ રતિ સુખ મેળવવા માટેજ છે.

જેમ તપ ધર્મને માટે છે, ધર્મ સુખને માટે છે અને સુખનું મૂળ સ્ત્રીઓ છે; કારણ કે સ્ત્રીઓ સાથે કામોપભોગ કરવો એજ સુખ છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષમાં રહેનાર કામોપભોગ બે પ્રકારનો છે—

૧. બાહ્ય. ૨. આભ્યન્તર.

આભ્યન્તર કામોપભોગ નાટકની અંદર રાજાઓમાં યોજવો, અને બાહ્ય કામોપભોગ પ્રકરણ (નાટકનો એક ભેદ)ની અંદર વેશ્યાઓમાં યોજવો.

જુદા જુદા સ્વભાવવાળી સ્ત્રીઓની પણ મુખ્ય ત્રણ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)છે.

૧. બાહ્ય. ૨. આભ્યન્તર. ૩. બાહ્યાભ્યન્તર.

તેમાં કુલીન સ્ત્રીઓ આભ્યન્તર પ્રકૃતિની, વેશ્યાઓ બાહ્ય પ્રકૃતિની અને થોડી પવિત્ર તથા થોડી કામાસકત એવી મધ્યમ પ્રકારની સ્ત્રીઓ બાહ્યાભ્યન્તર પ્રકૃતિની જાણવી.

कामोद्दीपन लक्षण.

કામાતુર વેશ્યા સ્ત્રી પોતાનાં નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિઓને જોયા કરે, પહેરેલ આભૂષણોનો સ્પર્શ કર્યા કરે, કાન ખંજોળે, અંગુઠાથી જમીન ઉખેડે, નાભી બતાવે, નખના ચાળા કરે તથા માથાના કેશ સમા કરે, વિગેરે ભાવો બતાવે.

કામાતુર કુલાંગના હસતી હસતી સુંદર કટાક્ષ કરે, ગૂઢ હાસ્ય કરે, મુખ નીચું રાખી વાત કરે, અધરવડે હસતી ધીમે ધીમે બોલે, શરીરે વળેલ સ્વેદ અથવા પોતાના આકારને છુપાવતી જાય તથા વચમાં વચમાં ચમકતી જાય; વિગેરે ભાવો બતાવે.

કામાતુર મધ્યમા સ્ત્રીએ ઉપર કહેલ બન્ને સ્ત્રીઓથી વિલક્ષણ ભાવો બતાવવા.

कामीनी दश अवस्था.

૧. અભિલાષ, ૨. ચિન્તા, ૩. અનુસ્મૃતિ, ૪. ગુણકીર્તન, ૫. ઉદ્વેગ, ૬. વિલાપ, ૭. ઉન્માદ, ૮. વ્યાધિ, ૯. જડતા, ૧૦. મરણ. આ દશ અવસ્થાઓ સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્નેને થાય છે.

૧. અભિલાષ—સમાગમના ઉપાયમાટે યત્નિવડે કરવામાં આવેલ કાર્યનો સમારંભ.

દશે અવસ્થાવાળાં વિરહીજન પોતાના દ્વારમાં વારંવાર નિકળે અને પાછાં પેસે, તેમજ જાહેર રસ્તામાં પોતાના પ્રિયજનને જોવામાટે ઉભાં રહે વિગેરે ભાવોવડે અભિલાષ બતાવવો. જેમકે—

ગીતિ

પતિના આવ્યા પહેલાં, બાળા બેઠી કરી મહદ માન;
ક્યારે આવી મનાવે, એમ અન્તરે ધરી રહી ધ્યાન.

૨ ચિન્તા—"મારો પ્રિયજન મને કેવી રીતે માન આપે" અથવા "હું તેને કેવી રીતે માન્ય થાઉં? વિગેરે ભાવો દૂતીના મુખથી નિવેદન કરાવવા તે.

આ ચિન્તા—આકેકરા દૃષ્ટિથી નેત્ર અર્ધાં બીડાએલ રાખી કંકણ અથવા મેખલાનો સ્પર્શ કરીને બતાવવી, તેમજ નાડીની ગાંઠ અથવા નાભીના પ્રદર્શનવડે બતાવવી. જેમકે—

ગીતિ.

કેમ કળું મોહનને, એજ વિચાર કરૂં છું અન્તરમાં;
શી રીતે દ્રગેંદ્વારે, પ્યારાને પધરાવું ઘટ ઘરમાં.

૩ અનુસ્મૃતિ—વારંવાર નિઃશ્વાસ નાંખવા, પોતાના મનોરથનો વિચાર કરવો અને જેમાં બીજાં કાર્યોનો અતિ દ્વેષ થાય તે.

આનો અભિનય બેસવામાં, સૂવામાં અથવા પોતાના બીજાં કોઇ પણ કામમાં ચેન ન પડતું હોય, ચિન્તાગ્રસ્ત હોય, ગુંચવાઇ ગએલ હોય તેવી સ્થિતિથી બતાવાય છે. જેમકે—

ગીતિ.

વદતા વિધવિધ વાતો, કરી પરસ્પર અધરામૃત પાન;
યાદ કરી એ સર્વે, દુઃખી દુઃખમાં ભુલી શરીર ભાન.

૪ ગુણકીર્તન—શરીરમાં, અવયવોમાં, લીલામાં, વાણીમાં, ચેષ્ટાઓમાં, હાસ્યમાં અને દૃષ્ટિવડે જોવામાં "મારા પ્રિયતમની બરાબર કોઇ નથી" એમ વખાણ કરવાં તે.

આ ગુણકીર્તન અવસ્થામાં નેત્રમાંથી આંસુ પડે કે પ્રસ્વેદ આવે તે તેની દુતીએ લૂછતાં જવા. જેમકે—

ગીતિ.

ગુણવાળા ગિરિધરના, ગુણ ગણના કરી વખાણ સુદ ખાણ;
રાધા જાળવી રાખે, એક અવધિને આધારે પ્રાણ.

૫ ઉદ્વેગ—બેસવામાં કે સૂવામાં ક્રોધ પણ ન કરે અને ખુશી પણ ન થાય તે; નિરંતર ઉદ્વેગમાંજ રહે તે.

આ ઉદ્વેગ—ચિન્તા, નિઃશ્વાસ તથા છાતી ભરાઈ જવી વિગેરે અભિનયોથી બતાવવો. જેમકે—

ગીતિ.

અધિક ઉદાસ થઈને, ઉંચા ઉંચા લે શ્યામિની શ્વાસ;
રહ્યા જાણી રસિયાને, કુટિલ કામિની કુબજાની પાસ.

૬ વિલાપ—"મેં તેને અહીં ઉભો રહેલ, અહીં બેઠેલ, અહીં આવેલ જોયો છે અને તે અહીંથી ગયો" વિગેરે વિલાપ કરવો તે.

ઉદવેગથી, અતિ ઉત્કંઠાથી તથા ચેન નહિ પડવાથી વિલાપ કરનારી અને અહીં તહીં ભમતી સ્ત્રી વિલાપ દશામાં છે એમ સમજવું.

જેમકે—

ગીતિ.

હશે અન્ય એ કોઇ, ગોપબાલ મથુરામાં રહેનારો;
મુજ નટવર તો મારા, અન્તરમાં રમી રહ્યો પુર્ણ પ્યારો.

૭ ઉન્માદ—પોતાના પ્રિયજનની સ્તુતિ કરે અને અન્ય જનોનો દ્વેષ કરે તે.

અનિમેષ દૃષ્ટિવડે જોઈ રહેવું, લાંબા નિઃશ્વાસ નાંખવા, ધ્યાનથી બેસી રહેવું અને વિહાર સમયમાં રહેવું વિગેરે ભાવોથી ઉન્માદ બતાવવો.

જેમકે—

ગીતિ.

રોવે, હસે, રિસાયે, વિકલ વિયોગે ગ્રહતી તૃણ દંતે;
દામોદર ગણી દારા, ભુજ ભરી ભેટે તમાલને તંતે.

૮ વ્યાધિ—શાન્ત્વન પ્રદાનથી, ભોગથી, ઈચ્છિત વસ્તુથી તથા સંપ્રેક્ષણ વિગેરે સર્વ ઉપાયોથી પ્રિયજન વશ થાય નહિ તો વ્યાધિ થાય છે.

હૃદયમાં ગભરાવું, માથામાં તીવ્ર પીડા થવી તથા ધીરજ ન રહેવી વિગેરે ભાવોથી વ્યાધિ બતાવવો.

જેમકે—

ગીતિ

કુન્દન સરખી કાયા, કામિની કેરી હતી એજ આપે;
દુર્બળ થઈ દેખાયે, તપી તપીને અનંગને તાપે.

૯. જડતા—પૂછીએ તેનો જવાબ આપે નહિ, સાંભળે નહિ, જોઇ શકે નહિ, સ્મૃતિ ગએલી હોય અને મૌન રહે તે—

સમય વિના હોંકારો આપવો, અંગમાત્ર શિથિલ કરવાં તથા નાસિકાના અગ્ર ભાગમાંથી શ્વાસોચ્છ્વાસ મૂકવા વિગેરે ભાવોવડે જડતા બતાવવી. જેમકે—

ગીતિ

જ્યારથી આ યુવતીએ જાહિર છબિ યદુપતિની જોઈ છે;
જલ વિણ મીનની પેઠે, ત્યારથી તનશુદ્ધિ તમામ ખોઇ છે.

૧૦. મરણ—ઉપર કહેલ સર્વ ઉપાયોવડે પણ પ્રિય જનનો સમાગમ થાય નહિ ત્યારે કામાગ્નિથી બળી ગયેલ સ્ત્રીનું મરણ થાય છે.

જેમકે—

ગીતિ.

મનોહારી માધવનું, મરણ સાંભળી વિક્રમના મુખથી;
તજી પ્રાણ એ ટાણે, કામકન્દલા છૂટિ વિરહ દુઃખથી.

ઉપર બતાવેલ દશ અવસ્થાઓ કામશાસ્ત્ર જોઇ, જ્યાં કામની પ્રાપ્તિ ન થઇ હોય ત્યાં એક મરણ વિના અન્ય દશાઓ બતાવવી. એ દશે દશાઓ સ્ત્રીની છે, પરંતુ પુરૂષ પણ એ પ્રમાણે વિગોગથી ઉત્પન્ન થએલ વિવિધ ભાવો વડે કામની વિવિધ અવસ્થાઓ બતાવે.

એ રીતે કામનાવાળાં સ્ત્રી અથવા પુરૂષના સમાન ગુણનો યોગ જોઈને વિદ્વાન પુરૂષે અભિનયની યોજના કરવી.

કામ્યાદ્રષ્ટિ—દ્રષ્ટિ અને પાંપણો ચંચળ હોય, અશ્રુવાળાં બીડાએલ નેત્ર હોય તથા જેનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખસી જતું હોય એવી સ્ત્રીની દ્રષ્ટિ સકામ છે એમ સમજવું.

રાગલક્ષણ—ગાલ કાંઇક રક્ત જણાતા હોય, કપાળ સ્વેદવડે વિચિત્ર થયું હોય, શરીરે કંપ થતો હોય અને જેને રોમાંચ થતાં હોય તે જન રાગ (પ્રીતિ) યુક્ત છે એમ સમજવું.

વિરહાભિનય—ચિન્તા, ત્રાસ, ખેદ અને હૃદયદાહ આદિ અભિનયથી; તેમજ ઉંચે જોવું, આકાશ સામી દ્રષ્ટિ રાખવી, દીન વચન બોલવાં, સ્પર્શ કરવો તથા પવન નાંખવો વિગેરે વિવિધ આશ્રયથી ઉત્પન્ન થએલ અને વિપ્રલંભવડે થનાર ભાવોથી બહુધા બધાં કામનાં સ્થાન યોજવાં.

કામાગ્નિતપ્ત—કામાગ્નિતપ્ત જનો પુષ્પની માળાઓ, આભૂષણો, ઉત્તમ ગન્ધો, શીતલગૃહ તથા બગીચાઓ વિગેરે સેવે છે. કામાગ્નિથી તપ્ત થએલ અને અનેક અવસ્થાઓ ભોગવનાર પુરૂષ પોતાની અવસ્થા જણાવવા માટે દૂતીને સ્ત્રી આગળ મોકલે, તે દૂતી સ્ત્રી પાસે જઇ કામોદ્દીપક વાકયો સાથે વિનયપૂર્વક નાયકનો સંદેશો કહેતાં એમ પણ કહે કે "તારી અવસ્થા પણ તેના જેવીજ થઇ છે." એ રીતે દૂતીનાં વાકયો સાંભળી, તેનો અભિપ્રાય જાણી સ્ત્રી સમાગમનો ઉપાય શોધે. એ રીતનો સમાગમોપાય ગુપ્ત કામી પુરૂષોએ કરવો.

कामतंत्रमां प्रवृत्त थयेल राजाओनो आभ्यन्तर प्रकार.

રાજા પોતાના જુદા જુદા સ્વભાવોવડે જે જે વિલાસ કરે છે, તે પ્રમાણે લોકો પણ અનુસરે છે; જો કે રાજાઓને સ્ત્રી સમાગમ દુર્લભ નથી. કારણ કે તેના હાથમાં હુકમ છે; પરંતુ ડહાપણથી અને વિનયથી યોજેલો સમાગમ જેવો સુખકારક થાય છે તેવો હુકમથી સુખદાયક થતો નથી. જો કે રાજાઓની કામક્રીડા અનેક પ્રકારની હોય છે, પરંતુ એકાન્ત સ્થાનમાં કામક્રીડા વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે.

જ્યાં નાયિકા વિષે નાયકનો આગ્રહ હોય અને નાયિકા નાયકનો અનાદર બતાવતી હોય, તેમજ તે નાયિકા દુર્લભ હોય ત્યાં કામની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા જાણવી.

રાજાઓની કામક્રીડા અન્તઃપુરમાં દિવસે જાણવી, અને વસ્ત્રોપચાર જ્યાં (વાસકસજ્જા વિગેરે નાયિકાઓમાં) કરવામાં આવે ત્યાં રાત્રીએ જાણવી.

વાસક (વસ્ત્રોપચાર) અવસ્થા ભેદવડે છ પ્રકારનો છે.

૧. પરિપાટી–(નિત્ય નિયમ).
૨. ફલાર્થ–(ફળની ઇચ્છા).
૩. પ્રમદ–(અત્યંત મદ).
૪. અફલ–(નિષ્ફળ).
૫. દુઃખ.
૬. પ્રમાદ.

આ છ એ અવસ્થાઓમાં રાજાઓએ ઋતુકાળે પણ સ્ત્રીએ યોગ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હોય ત્યારેજ તેની પાસે જવું, તેમજ પ્રીતિવાળી વેશ્યા પાસે પણ તેણે યોગ્ય વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય ત્યારેજ જવું.

વિવિધ અવસ્થાને લીધે નાયિકાના આઠ ભેદ છે.

૧. વાસકસજ્જા.
૨. વિરહોત્કંઠિતા.
૩. સ્વાધીનભર્તૃકા.
૪. કલહાન્તરિતા.
૫. ખંડિતા.
૬. વિપ્રલબ્ધા.
૭. પ્રોષિતપતિકા.
૮. અભિસારિકા.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. વાસકસજ્જા—યોગ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરી, તથા હર્ષયુક્ત થઇ સંભોગની ઇચ્છાથી મંગળ કરનારી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

બેઠી સેજ બિછાવી, સુન્દરી સજીને સોળે શૃંગાર;
આવે નહિ ઘડિ દિનનો, પાંચાલીના વસનતુલ્ય પાર.

૨ વિરહોત્કંઠિતા—જેનો સ્વામી અનેક કાર્યને લીધે નહિ આવતાં દુઃખથી પીડિત થતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

મૌન ગ્રહ્યું નથિ મેં કદિ, કર્યો નથી વળી કલહ કોઇ ટાણે;
હજી શ્યામ શા કારણ, આવ્યા નહિ, કયાં હશે કોણ જાણે?

૩ સ્વાધીનભર્તૃકા—જ્યાં સંભોગાનન્દવડે બંધાએલો સ્વામી હમેશાં ગુણવાળી પોતાની સ્રી પાસે રહે તે.

જેમકે—

ગીતિ.

રસિયાજી નહિ રોકું, અવર અંગમાં અંગરાગ દેતાં;
પણ મહેંદી મુજ પગમાં, નહિ દેવા દઉં કરોડ ગણું કહેતાં.

૪ કલહાંતરિતા—જેનો સ્વામી ઈર્ષાથી અને કજીઆથી કંટાળી પાસે ન આવતાં ક્રોધાવેશવડે સંતાપ પામતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

પાય પડયો પતિ ત્યારે, હ્રદયે ધારી રહી હતી રોષ;
કહ્યું ન માન્યું પોતે, દે છે શિદ સખીં હવે મને દોષ?

૫ ખંડિતા—સ્રી યોગ્ય વસ્રો પહેરી તૈયારી થએલી હોય છતાં સ્વામી અન્ય સ્રીમાં આસક્ત થવાથી પોતાની પાસે ન આવતાં દુઃખ ભોગવતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

નામ અવરનું ઉચરી, અન્ય યુવતીને જુએ ધ્યાન ધારી;
એવા વાલમ ઉપર, વિધ વિધ રીતે જાઉં હું વારી.

૬ વિપ્રલબ્ધા—પ્રિયતમે સંકેત કરેલા સ્થાનમાં ગયા છતાં તે, બીજી સ્ત્રી મળવાથી, અથવા અન્ય કારણસર ત્યાં નહિ આવવાથી છેતરાય તે.

જેમકે—

ગીતિ

રસંપ્રદ રતિ મન્દિરમાં, નહીં નિરખતાં નેહ ભર્યો નાથ;
અશ્રુ [1]વલય વામાનાં, નયન, કરેથી પડ્યાં એક સાથ.

૭ પ્રોષિતપતિકા—અતિ કામકાજને લીધે સ્વામી પરદેશ જવાથી પોતે કેશ વિગેરે અલંકૃત ન કરતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

ઉઠે આગ મધ્યાન્હે, દિનકરના કરૅ સ્પર્શે દર્પણમાં;
રજનીમાં શશિ કિરણે, આગ ઉઠી ત્યમ વિરહિણીના તનમાં.

૮ અભિસારિકા—મદથી અથવા કામથી પરવશ થઇ લાજ છોડી પોતે સ્વામી પાસે જાય, અથવા તેને પોતા પાસે બોલાવે તે.

જેમકે—

ગીતિ.

સુંદરી સજી શૃંગારો, પતિને મળવા જાય હૃદય હરખી;
ચડતાં ચડતાં થાયે, સીડી અટારીતણી [2]કોસ સરખી.

ચિન્તા, નિઃશ્વાસ, ખેદ, સખી સાથે સંપ્રલાપ પોતાની અવસ્થાનું દર્શન, ગ્લાનિ, દીનતા, અશ્રુપાત, ક્રોધ, આભૂષણો ઉતારી નાંખવાં, શરીર મલિન રાખવું, દુઃખ બતાવવું અને રૂદન કરવું વિગેરે ભાવોવડે ખંડિતા,

---

૧ કંકણ. ૨ યોજન—ચાર ગાઉ

વિપ્રલબ્ધા, કલહાંતરિતા તથા પ્રોશીત પતિકા યોજવી. તેમજ વિચિત્ર તથા ઉજ્વળ વેષવાળી, હર્ષથી સુશોભિત મુખવાળીં અને શોભામાં વૃદ્ધિ પામેલી સ્વાધીનભર્તૃકા યોજવી.

વેશ્યા, કુલજા અથવા પ્રેષ્યા (ચાકરડી)નેજ ઉપર કહેલ ભાવોવડે અભિસારિકા યોજવી.

વેશ્યા—મીઠું બોલનારી, ઉદાર ચિત્તવાળી, દાસીઓથી વીંટાએલી અને વિવિધ આભરણોથી વિચિત્ર વેષવાળી તથા ધીમે ધીમે ચાલે તે.

કુલજા—(કુલાંગના) ગાત્ર સંકોચતી, ભય પામતી તથા જોવા યોગ્ય મુખવાળી આખું શરીર ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે ઢાંકીને ચાલે તે.

પ્રેષ્યા—કામ સંબંધી અભિનય અને તેના સંબંધમાંજ ભાષણ કરનારી તથા વિલાસયુક્ત પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળી ઉતાવળી ચાલથી ચાલે તે.

ઉપર કહેલ ત્રણ જાતની સ્ત્રીઓમાંથી કુલાંગના પોતાના અલંકારના શબ્દથી, વેશ્યા શીતળ અને સુગન્ધિવાળા પદાર્થવડે, તથા પ્રેષ્યા વસ્ત્ર અથવા વીજણાવડે પોતાના પ્રિયને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરે.

નાટકમાં સર્વ અવસ્થાઓનું અનુકરણ કરવામાં આવે છે, માટે કામ, ક્રોધ તથા ભય વિગેરે અવસ્થાઓ બતાવવી.

જે જે વસ્ત્રો ધારણ કરાવવાં તે કોઇ પણ અમુક ઉદ્દેશને અનુકૂળ હોવાં જોઇએ.

કામાતુર પુરૂષ હમેશાં વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણ, વસ્ત્રો, સુગન્ધી પદાર્થો અને પુષ્પોવડે ઉત્તમ સુખ સેવન કરે.

કામવશ થએલ પુરૂષ પોતાની કાન્તાને નહિ મળવાથી એટલો આનંદ પામતો નથી કે જેટલો તેને મળવાથી પામે છે.

કામવશ થએલ સ્ત્રીપુરૂષનો સમાગમ કરતાં પરસ્પરનો પ્રેમ બતાવી બન્નેમાં વિલાસ તથા બન્નેની માધુર્યયુક્ત ચિત્તવૃત્તિ, વાક્યો અને લીલા વિગેરે બતાવવાં.

ઉપર કહેલ રીતે સમાગમ કરાવ્યા પછી કામોદ્દીપન માટે નાયિકા પોતાની પાસે આવનાર નાયક માટે સુગન્ધીદાર તેલો, અત્તર, પુષ્પો વિગેરે તૈયાર રાખે અને પોતે પણ પોતાના શરીરને સુંદર વસ્ત્રો, અલંકારો તથા સુગન્ધિવાળા પદાર્થોવડે સુશોભિત કરે.

નાયિકા પોતે ઝાંઝર અથવા કટિમેખલા જેવા શબ્દ કરનારા અલંકારો સિવાય બીજા અલંકારો બહુધા ધારણ ન કરે.

રંગભૂમિમાં ઉત્તમ તથા મધ્યમ સ્ત્રીઓએ નસ્વર ગૃહણ, ચંદન વિગેરેનું લેપન, અંજન, કસ્તૂરી વિગેરેનો અંગરાગ તથા કેશોપગૃહણ ન કરવું; પરંતુ અધમ સ્ત્રીઓનો તે સ્વભાવ છે, માટે તેઓને તે કરવાને બાધ નથી; તથાપિ તેમણે પણ અસભ્ય જણાય તેવું આચરણ તો રંગભૂમિમાં નજ કરવું. સ્ત્રી તથા પુરૂષોએ અલંકાર તથા પુષ્પનું ગૃહણ કરી વિવિધ ભાવો બતાવવા.

સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ કરી પોતાના સ્વામી પાસે જવું, પણ ત્યાં અયોગ્ય જણાય તો કોઈ ચમત્કારિક લીલાવડે તેને કાઢી નાંખવાં.

નાયિકા પોતાના નાયકની વાટ જોતી જોતી તેના આવવાનો શબ્દ સાંભળે, તે શબ્દ સંભળાય કે તુરત નાયકના આવવાથી ઉતાવળી થઇ કંપતી, હૃદયમાં ત્રાસ પામતી, ઘરના બારણાં પાસે આવી ડાબા હાથવડે તોરણ પકડી, જમણા હાથથી કમાડ થોભે; ત્યાં ઉભા રહેતાં કંપ, શંકા અને ભય ઉત્પન્ન થાય, પછી ક્ષણમાત્ર લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખી આંસુ લાવે; વળી હૃદય ખેદ યુક્ત કરી પોતે શરીરને આસન ઉપર નાંખે, તદનન્તર નાયકના આવવા સંબંધી શુભાશુભ વિચાર કરે, વળી એમ પણ વિચારે કે "એ તે પોતાના ગુરૂના કામ માટે, મિત્રના કામ માટે, પ્રધાનના કામ માટે કે રાજ્ય ચિન્તા-

માટે રોકાયા ? અથવા કોઇ પ્રિય સ્ત્રીએ રોકી રાખ્યા કે શું ?" એમ વિચારતાં વળી પોતાને થતા શુકન અપશુકન જણાવે, તેમાં ડાબા અંગમાં સ્ફુરણ વિગેરેથી કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર શુભ શુકન, અને જમણા અંગમાં સ્ફુરણવડે અપશુકન જણાવે અને તે કાર્યમાં હાનિ કરનાર છે એમ પણ કહે. ડાબી બાજુનાં નેત્ર, લલાટ, ભ્રકુટી, અધરોષ્ઠ, સાથળ, હાથ, અથવા સ્તન ફરકે તો પ્રિય સમાગમ થશે એમ જાણે; અને જમણાં અંગ ફરકે તો તો સમાગમ થશે નહિ એમ જાણે; એમ કરતાં અપશુકન જણાય તો મૂર્છા પામે, પછી ક્ષણમાં પ્રિય ન આવે તો ગાલે હાથ દઇ રૂદન કરતી બેસે અને આભૂષણો પર અનાદર બતાવે. શુભ શુકન જણાય તો પ્રિય મળશે એમ જાણી ખુશી થાય અને પ્રિય પાસે આવે ત્યારે તુરત ઉઠી હર્ષયુક્ત થઇ સામે ચાલે.

જો પ્રિય અપરાધી હોય તો નાયિકા યુક્તિવાળાં વાકયોવડે તેને ઠપકો આપે, તેમાં અનુક્રમે પ્રિયને માન, અપમાન, મોહ તથા તિરસ્કારયુક્ત વચનો કહે. તે વચનો સ્ત્રીએ ગાથામાં કહેવાં.

સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામી સામુ વચન બોલવું ન જોઇએ, તોપણ વિશ્વાસ, સ્નેહ, આસકિત, સંદેહ, સુરત પ્રેમ, સંતોષ, હર્ષ, ધર્મ, અર્થ, કામ, ગુપ્ત વચન, હાસ્ય, આશ્ચર્ય, સંભ્રમ, દુઃખ, સંશય અને દોષ ટાળવો વિગેરે કારણ હોય ત્યાં કહી શકાય છે; કારણકે જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં ભય પણ છે, અને કામ છે ત્યાં પણ ભય છે. એ ભયનાં ચાર ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

૧. વૈમનસ્ય, ૨. વ્યલીક, ૩. વિપ્રિય, ૪. મન્યુ.

વૈમનસ્ય—સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને નિદ્રાયુક્ત, ખેદવાળો, આળસુ, રતિચિન્હવાળો અને ઓષ્ઠ ઉપર વ્રણવાળો દેખે ત્યારે તેને વૈમનસ્ય (ઉચક મન) થાય છે; તે સમયે સ્ત્રી પોતાના પ્રિયને ઓષ્ઠ ફરકાવી રોષયુકત વચનોવડે "બહુ સારા છો, બહુ સારૂં કર્યું, બહુ શોભો છો" વિગેરે વચનો કહે.

વ્યલીક—બહુવાર વાર્યો છતાં પણ સ્વામી અન્ય સ્ત્રીપાસે હમેશાં હર્ષ-થી જાય અને પોતાની સ્ત્રી ઉપર મત્સર રાખે ત્યારે સ્ત્રીને વ્યલીક (દુઃખ) થાય છે. તે વખતે સ્ત્રી ડાબો હાથ પોતાની છાતી ઉપર મૂકી ક્રોધવડે જમણો હાથ ધ્રુજાવતી અભિનયની સાથે ચરણ ઉપર મુકે.

વિપ્રિય—પતિ પોતાની સ્ત્રીને "તારા જીવવાથી હું જીવું છું, હું તારો દાસ છું, તું મને વહાલી છે" વિગેરે કહે, પરંતુ આચરણ વિરૂદ્ધ કરે ત્યારે તે, સ્ત્રીને વિપ્રિય (અપ્રિય) થાય છે.

દૂતીને આપવાનો લેખ, ઉત્તર, ભેદન, ક્રોધ, હાસ્ય, રૂદન અને વિપ્રિ-યમાં શિરઃ કંપન સહિત અભિનય કરી બતાવવો.

મન્યુ—અન્ય સ્થળે સંભોગવડે ચિન્હિત થએલ સ્વામી, સ્ત્રીપાસે આ-વી પોતાની શ્લાઘા કરે ત્યારે સ્ત્રીને મન્યુ (ક્રોધ) થાય છે; તે ક્રોધ બતાવતાં કંકણ ફેરવવાં તથા કટિમેખલા શિથિલ કરવી.

સ્ત્રીએ પોતાનો સ્વામી અતિ લાજવાળો છતાં અપરાધી (અન્યાસક્ત) થઇ પાસે આવ્યો હોય ત્યારે ઈર્ષાવાળાં વચનોથી ઠપકો દેવો, પરંતુ બહુ કઠોર હોય તેને ઘણું કહેવું નહિ; અતિ ક્રોધી હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, પરંતુ નેત્રમાં આંસુ લાવવાં; પોતાના આત્માને ધિક્કાર બ-તાવનારાં વચનો બોલવાં, એક હાથ છાતી પાસે રાખી તેની વચલી આં-ગળી હોઠ પાસે રાખી તેના સામું એકી નજરે જોયા કરવું, એક હાથ કેડ ઉપર રાખવો, માથું ફેરવવું તેમજ ડોક સંકોચી આકાશભણી જોવું; અવહિત્થ અવલોકનવડે તથા આંગળીઓથી શોભાયુન્ત તિરસ્કાર આપવો વિગેરે ભાવોથી અભિનય કરવો. વળી "રૂડા દિસોછો, તેને પ્રિય છો, જા-ઓ, વિલંબ શામાટે કરો છો, મને અડશો નહિ, જે સ્ત્રી તમારા હૃદયમાં બેઠી છે તેની પાસે જાઓ" એમ કહી પાછું વાળી જોવું અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. પછી કોઇ વચનની યુકિતવડે હર્ષ પામી પતિનો હાથ અ-થવા વસ્ત્ર પકડવું અને અપરાધની યોગ્યતા જોઇ તેને ખુશી કરવો, તેમ-

જ તે વખતે પતિ પણ સ્ત્રીના હાથ, વસ્ત્ર અથવા કેશ ગૃહણ કરે અને સ્ત્રી તેની પાસે જઇ ઉભી રહે; પછી ક્ષણમાત્રમાં સ્ત્રી પોતાનો પતિ ન જાણે તેમ પોતાનો હાથ, વસ્ત્ર કે જે કાંઇ પકડેલું હોય તેને પોતાનું શરીર સંકોચી યુક્તિથી છોડાવી લિએ.

કેશ છોડાવતી વખતે જેને પ્રસ્વેદ આવેલ છે અને સ્વામીના વસ્ત્રના સ્પર્શવડે જેનું શરીર આળસવાળું છે એવી તે સ્ત્રી "હું હું, છોડો છોડો, આઘા જાઓ" એમ બોલે, ત્યારે સ્વામી ક્રોધથી "જા" એમ બોલી છોડી દે કે તુરત જરા ચાલી, ત્યાંથી પાછા ફરી કોઇ વચન યુક્તિથી ભાષણ કરે.

"હું" કહેવું હોય તેની સાથે હાથનું પણ અવધૂનન (ધુણાવવું) કરવું, વળી તે હુંકાર જ્યાં તિરસ્કાર કરવો હોય, સોગન હોય, અથવા કોઈ બ્હાનું હોય ત્યાં યોજવો.

પુરૂષ સ્ત્રીનું વસ્ત્ર ખેંચી લિએ ત્યાં સ્ત્રીએ પુરૂષનાં નેત્રઢાંકી દેવાં અથવા પોતે પાથરેલી સુંદર શય્યાવડે પોતાના શરીરને ઢાંકી દેવું અથવા દીવો ઓલવી નાંખવો. એ પ્રમાણે કેટલીએક શૃંગાર ચેષ્ટાઓ કર્યા પછી નાયિકા અને નાયક હર્ષ પામી શયન કરવા તત્પર થાય.

ઉપર બતાવેલ વિધિ સુકુમાર ગીત પ્રયોગવડે કરૂવો.

નાટકમાં જ્યાં સ્રુંગાર રસયુક્ત દંપતિની પ્રીતિ અને સંભોગનું કારણ ભજવવાનું હોય તથા આકાશ પુરૂષનું વચન બીજા (રંગભુમિમાં રહેલ) પાત્રને આશ્રય કરનારૂં હોય ત્યાં પણ ઉપર કહેલ પ્રકાર યથાયોગ્ય યોજવો.

નાટ્યધર્મને જાણનાર પુરૂષે રંગભુમિમાં સ્રી સાથે શયન ન બતાવવું અને પ્રસંગને લઇ તે આવે તો તેનો કોઇ વાક્યની યુક્તિથી વિચ્છેદ કરવો. કદાચિત્ પ્રસંગને લઇ સૂવું પડે તો પણ આલિંગન કે ચુમ્બન વિગેરે તો ન જ કરવું.

રંગભુમિમાં દંતક્ષત, નખક્ષત, નાડી શિથિલ થવી, સ્તનમર્દન તથા અધર ચુંબન વિગેરે ન જ કરવું; વળી સ્ત્રી સાથે ભોજન તથા જળક્રીડા વિ-

ગેરે કોઈ પણ લજ્જા ઉપજાવનાર વસ્તુ ન કરવી, કારણકે નાટકમાં પિતા, પુત્ર, વહુ તથા સાસુ વિગેરે સર્વ જોવા આવે છે, માટે કોઈ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન કરનાર અસભ્ય વસ્તુ ન બતાવવી, કેમકે તેમ કરવાથી પ્રેક્ષકોને પણ પરસ્પર લજ્જા થાય છે અને તેઓ અનીતિનું આચરણ ગૃહણ કરી નીતિથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિમાન પુરૂષે કઠોરતા વિનાનાં મનોહર અને હિતકારી વચનોથી નાટક ભજવવું.

ઉપર મુજબ સ્ત્રીઓએ અન્તઃપુરમાં અભિનય બતાવવા.

સ્ત્રીએ પોતાના પતિને એકાન્ત સમાગમમાં પ્રિય, કાન્ત, વિનીત નાથ, સ્વામીન, જીવિત અને નન્દન કહીને તથા ક્રોધમાં દુઃશીલ, દુરાચાર, શઠ, વામ, વિકત્થન, નિર્લજ અને નિષ્ઠુર કહી બોલાવવો.

જે પુરૂષ સ્ત્રીનું અપ્રિય ન કરે, વિવિધ પ્રકારયુક્ત બોલે અને સરલતાથી વર્તતો હોય તેને સ્ત્રીએ "પ્રિય" કહી બોલાવવો.

જે પુરૂષના હોઠ ઉપર અથવા શરીર ઉપર અન્ય સ્ત્રીના સમાગમનું ચિન્હ જણાતું હોય તેને સ્ત્રીએ "કાન્ત" કહી સંબોધવો.

સ્ત્રીએ ક્રોધ પમાડ્યા છતાં પણ જે ઉત્તર આપે નહિ અથવા કઠોર વાણી બોલે નહિ તેને "વિનીત" કહેવો.

હિત ઇચ્છનાર, રક્ષણ કરવામાં ઉત્સાહવાળો, માન અને મત્સર રહિત, તેમજ સર્વ કાર્યમાં ચતુર હોય તેને સ્ત્રીએ "નાથ" કહી બોલાવવો.

જે સાન્ત્વન, દાન, દ્રવ્ય, સંભોગ તથા લાલનપાલનવડે સ્ત્રીને સેવે તેને "સ્વામિન" કહી સંબોધવો.

સ્ત્રીના મનમાં જે વિચાર આવે તે જાણી લઇ તેજ પ્રમાણે સંભોગને માટે જે શયનાદિ ક્રિયા કરે તેને "જીવિત" કહી સંબોધવો.

જે કુલીન, ધૈર્યવાન, ચતુર, ડાહ્યા અથવા સખીઓમાં વખાણવા યોગ્ય હોય તેને સ્ત્રીએ "નન્દન" કહેવો.

આ રીતનો સંબોધન પ્રકાર પ્રીતિ ઉપજાવનારો છે.

જે પુરૂષ કઠોર બોલનાર, સહન નહિ કરનાર, માની, ધૃષ્ટ, બડાઇ મારનાર અને અસ્થિર ચિત્તવાળો હોય તેને "દુઃશીલ" કહેવો.

જે પુરૂષ વિચાર્યા વિના સ્ત્રીને મારે અથવા બાંધે તેને "દુરાચાર" કહેવો.

જે પુરૂષ સ્ત્રીને મીઠાં મીઠાં વચન કહે, પરંતુ તે પ્રમાણે એક પણ કાર્ય ન કરે તેને "શઠ" કહેવો.

જે પુરૂષને અમુક કામ કરવા ના કહી હોય છતાં તેનું તે કાર્ય કરે અર્થાત્ કહેવાથી વિરૂદ્ધ વર્તનાર હોય તેને "વામ" કહેવો.

જે પુરૂષ અધરના વ્રણરૂપ ચિન્હમાં રસવાળો હોય, સ્ત્રીના રૂપ વિગેરેનાં વખાણ કરનારો હોય, તેમજ અભિમાની તથા સ્તબ્ધ હોય તેને "વિકત્થન" કરવો.

અન્ય સ્ત્રી પાસે જવાના ચિહ્નવાળો તથા અપરાધી થતાં સ્ત્રી તિરસ્કાર કરે, છતાં જે પુરૂષ વેગથી સ્ત્રી પાસે જાય તેને " નિર્લજ કહેવો.

પોતે અપરાધી તેમજ સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવાની બુદ્ધિ વિનાનો હોય, છતાં એકદમ સ્ત્રીને ભોગવવા ઇચ્છે તેને " નિષ્ઠુર " જાણવો.

ઉપર કહેલ વચન વિન્યાસો ઘણું ખરા નટીને વિષે કરવા, અથવા નાટકમાં બીજે પણ યોગ્ય રીતે યોજવા.

वैशिक.

જે સર્વ કળાઓની વૃદ્ધિ કરે, અથવા વેશ્યાને ઉપચાર કરે તેને વૈશિક કહે છે.

ઈતિવૃત્તિ અને વાદ્યકળામાં કુશળ હોય, તેમજ સર્વ શિલ્પનો કરનાર હોય તથા સ્ત્રીઓનાં ચિત્રનો ગ્રાહક હોય તે પુરૂષ વૈશિક કહેવાય છે. તેના પોતાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થનાર તેત્રીશ ગુણો જાણવા, તેમાં કેટલાએક આહાર્ય અને કેટલાએક સહજ હોય છે.

૧. શાસ્ત્રજ્ઞ.	૧૨. ખોટી બડાઈ નહિ મારનાર.	૨૩. વકતા.
૨. શીલસંપન્ન.	૧૩. શંકારહિત.	૨૪. વશ.
૩. રુપવાન.	૧૪. પ્રિયભાષી.	૨૫. પ્રિયંવદ.
૪. પ્રિયદર્શન.	૧૫. ચતુર.	૨૬. અલુબ્ધ.
૫. વિક્રાન્ત.	૧૬. સુભગ.	૨૭. સંવિભાગી.
૬. વૃત્તિમાન.	૧૭. પવિત્ર.	૨૮. શ્રદ્ધાળુ.
૭. સુંદર અવસ્થાવાળો.	૧૮. કામોપચાર કુશલ	૨૯. દ્રઢ.
૮. મનોજ્ઞ.	૧૯. કૃતજ્ઞ.	૩૦. ગમ્યસ્ત્રીમાંપણ અવિશ્વાસી.
૯. મધુરબોલનાર.	૨૦. દેશકાળવિત્.	૩૧. માની.
૧૦. દાતા.	૨૧. દીન વાકય નહિ કહેનાર.	૩૨. ઉત્તમવેષવાળો.
૧૧. સહનશીલ.	૨૨. હસીને બોલનાર.	૩૩. ઉત્તમકુળવાન.

નાયકનો મિત્ર (વિદૂષક) અનુરકત, પવિત્ર, દક્ષ, દક્ષિણ, કર્તવ્યના જ્ઞાનવાળો અને ભેદ નહિ કરનાર હોવો જોઇએ.

નાયિકાની સખીઓ પાડોશણ, સખી, દાસી, કુમારી, કારૂ, શિલ્પિની, ધાવ અથવા પાખંડિની (સાધુડી) કરવી.

દુતિએ નાયક અથવા નાયિકાના પ્રોત્સાહન (ઉશ્કેરણી) માં ચતુરાઇવાળી, મીઠી, અનુકૂળતાવાળી અને સમયાનુસાર ગુપ્ત વિચારવાળી વાણી બોલવી. જેમ પ્રોત્સાહન કરવું તેમજ પરસ્પર અનુરાગ કહેવો, સંદેશો પણ કહ્યા મુજબ આપવો, તથા પરસ્પરનો ભાવ પણ કહેવો, તેમજ પરસ્પરનું કુળ, તેનો ભોગ તથા દ્રવ્યની અધિકતા તેમજ તેમનું ખરૂં કર્તવ્ય તથા પ્રયોજન સંબંધી ભાષણ એક બીજાને જણાવવું.

નાયિકા ક્રોધવાળી હોય અથવા કામ પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે દૂતીએ નાયકથી તેનો સમાગમ કરાવવો નહિ.

નાયક તથા નાયિકાનો સમાગમ કોઇ ઉત્સવમાં, રાત્રીમાં, બગીચામાં, જ્ઞાતિગૃહમાં, ધાવના ઘરમાં, સખીના ઘરમાં અથવા દરદીના મિષથી સૂતિકાગૃહમાં કરવો.

એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોવડે બન્નેનો સમાગમ થયા પછી નાયિકા પોતા ઉપર અનુરકત (સ્નેહવાળી) છે કે વિરકત (સ્નેહ રહિત) છે તે ચિન્હોવડે નાયકે જાણવું.

પ્રથમ તો જે સ્ત્રી પોતાના સ્વભાવવડે અથવા ભાવોવડે શૃંગારિક ચેષ્ટા વારંવાર કર્યા કરે તે સ્ત્રી કામાતુર છે એમ સમજવું.

જે સ્ત્રી પોતાના નાયકના ગુણ પોતાની સખીને કહે, પોતાનું ધન પણ નાયકને આપે તેના મિત્રોનો સત્કાર કરે, તેના શત્રુઓને નિન્દે, તેના સમાગમની પ્રાર્થના કરે, તેના દર્શનથી ખુશી થાય, સ્નેહપુર્વક તેનું અવલોકન કરે, તે સૂઇ ગયા પછી પોતે સૂવે અને પહેલાં જાગે, તેને માટે કલેશ સહન કરે, નાયકને સામું ચુંબન કરે, સુખ દુઃખમાં સમાન વૃત્તિ રાખે તથા કોઇ વખત ક્રોધ કરે નહિ, વિગેરે ગુણોવાળી હોય તે અનુરકતા (અનુરાગ–પ્રીતિવાળી) છે, એમ જાણવું.

જે સ્ત્રી પોતાના નાયકે ચુંબન કરેલ મુખને ધોઇ નાંખે, નાયકને અપ્રિય હોય તેની વાતો કરે, નાયક મીઠું બોલે તો પણ ક્રોધ કરે, તેના મિત્રો ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ રાખે અને તેના શત્રુઓને વખાણે, શય્યામાં તેના પહેલાં પરાઙમુખ (અવળું મોઢું) કરીને સૂવે, નાયક ગમે તેવો મ્હોટો ઉપકાર કરે તોપણ ખુશી થાય નહિ અને કારણ વિના ક્રોધ કરે વિગેરે લક્ષણોવાળી હોય તે વિરકતા (સ્નેહ વગરની) છે એમ જાણવું.

સ્ત્રીને વશ કરવા માટે તેને દ્રવ્યની લાલચ બતાવવી તથા પોતાની તેના ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતિ છે, એમ તેને જણાવવું.

દરિદ્રતા, વ્યાધિ, દુઃખ, ન સંભળાય તેવાં કઠોર વાકય, મુસાફરી, ગાં· ડાઈ, અતિ લોભ, તિરસ્કાર, બહુ સામું થવું તથા બહુ અનિષ્ટ સેવન કરવું વિગેરે કારણોથી સ્ત્રી અથવા પુરૂષ વિરકત થાય છે.

સ્ત્રીનું અન્તઃકરણુ વશ કરે તેવાં સાધનો કામોત્પત્તિ વખતે યોજવાં, કે જેથી સ્ત્રીને ક્રોધ થાય નહિ અને ક્રોધ થયો હોવ તો પણુ શાન્ત થાય.

લોભી સ્ત્રીને દ્રવ્ય આપીને, વિદુષી ને સ્ત્રીકળાકૌશલ્યથી, ચતુર સ્ત્રીને ચતુરાઈવડે, ક્રોધી સ્ત્રીને શાન્તિથી, દ્વેષી સ્ત્રીને પ્રિય વાકયથી, બાલાને રમ્મત ગમ્મતવડે, બ્હીકણુને આશ્વાસનથી તેમજ કુશળ સ્ત્રીને ચિત્રાદિ શિલ્પદર્શનથી વશ કરવી.

બધી સ્ત્રીઓની ત્રણુ પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે.

૧. ઉત્તમ, ૨. મધ્યમ, ૩. અધમ.

ઉત્તમા—જે સ્ત્રી પોતાનું અનિષ્ટ થયું હોય છતાં પણુ પોતાના સ્વામીને અપ્રિય કહે નહિ, બહુ ક્રોધ પામે નહિ, ઉલટા સ્વંમીના દોષને ઢાંકે, કુળવાન, ધનવાન કે સારા માણસો પણુ એના જેવી સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે; કામતંત્રમાં કુશળ, ડાહી, રૂપવતી, કોઇ કારણુથી રોષ થાય તો પણુ બોલે નહિ, સમય અને કાર્યને સમજનારી તેમજ સૌભાગ્યવતી હોય તે.

જેમકે—

મનહર.

કાં તો ભોગ લાવો, રાહ યોગનો બતાવો કાં તો,
કાં તો અંગરાગ કે પરાગ દિઓ પ્રીતથી.
ઉદ્ધવ ! અમારી વતી કે' જો આપ કૃષ્ણુજીને,
ચાંડુ છે તમોને પ્રિયા નિત્ય શુદ્ધ ચિત્તાથી.
હૃદયમાં માત્ર હવે અભિલાષા એટલી છે,
જ્યાં વસો ત્યાં આનંદમાં રે'જો રૂડી રીતથી.
એથી સુખ પ્રાપ્ત થશે આપને અપાર શ્યામ !

અમે પણ આપતણા ગાશું ગુણો ગીતથી.

મધ્યમા—જે સ્ત્રી પોતે પુરૂષની ઇચ્છા કરે, તેમજ પોતાની પુરૂષ ઇચ્છા કરે, કામોપચારમાં કુશળ, સામા પક્ષની ઈર્ષા કરનારી, ઈર્ષાથી આતુર અથવા સ્થિર રહેનારી, ક્ષણ માત્ર ક્રોધવાળી, ગર્વવાળી અને ક્ષણમાં જે પ્રસન્ન થનારી હોય તે. જેમકે—

મનહર,

મુકતાફળ તુલ્ય બિન્દુ આનંદના અશ્રુઓનાં,
વરસી રહ્યાં છે મંદ મંદ ઉર વામને.
સુણ્યો શબ્દ ઘોર ત્યાં પ્રપંચી પંચબાણુતણો,
મૂકી માન તુર્ત બની વામા વશ કામને.
તાજી ત્રિવલીપર વિરાજી રહી રોમરાજી,
છાજી રહી છબી ધારી અનુપમ ધામને.
હસ્યાં દ્રગ બેઉ, બની સીધી ભ્રકુટી કમાન,
સન્મુખ નિહાળતાં સલૂણા નિજ શ્યામને.

અધમા—અસ્થાનમાં ક્રોધ કરનારી, દુષ્ટ સ્વભાવવાળી, બહુ માનવાળી, કઠોર ભાષણ કરનારી, પતિથી વિરૂદ્ધ વર્તનારી અને જે દીર્ઘ ક્રોધવાળી હોય તે. જેમકે—

મનહર.

પ્રીતમની સાથ પ્હેલાં વિના અપરાધે વઢે,
ગાય ગુણ પાછળથી રોષ ઘણો રાખે છે.
શંકાશીલ મનથી મહાન સાધુ સંતપર,
દુષ્ટ દિલવાળી દોષ દૃષ્ટિએથી દાખે છે.
અન્ય અબળાને શ્યામે સ્વપ્ને ના સ્મરેલ હોય,
તોય કેલિટાણે નાથ માથે દોષ નાંખે છે.
ક્રોધથી ભરેલી કરે કલેશ આખા ઘર સાથે,
ઝીણી દૃષ્ટિએથી છિદ્ર પ્રીતમનાં ઝાંખે છે.

સર્વ સ્ત્રીઓનું યૌવન શૃંગારનો આશ્રય કરીને તથા પોશાક, વેષ અને ગુણને લઈને ચાર પ્રકારનું છે.

૧–પ્રથમ. ૨–દ્વિતીય. ૩–તૃતીય. ૪–ચતુર્થ.

પ્રથમ—જેમાં સાથળ, ગાલ, સ્તન અને અધર પુષ્ટ હોય તથા જે રતિમાં મનોહર તેમજ કર્કશ અને ઉત્સાહવાળું હોય તે.

દ્વિતીય—શરીરનાં અવયવો પૂર્ણ ભરાઇ જાય, સ્તન પૃથુલ (જાડાં) હોય, મધ્ય ભાગ નમતો હોય અને કામનું સારભૂત હોય તે.

તૃતીય—સર્વ શોભાથી સંપૂર્ણ, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારૂં, મદ કરનારૂં, બહુ ગુણવાળું તેમજ કામને માટે શોભાયુક્ત હોય તે.

ચતુર્થ—ઉપર કહેલ ત્રણ યૌવન ગયા પછી શૃંગારનું શત્રુ ચોથું યૌવન આવે છે, તેમાં ગાલ, સ્તન, જાંઘ તથા અધર વિગેરેનું માંસ સુકાઇ જાય છે, અને લમણાં બેસી જાય છે, તેમજ વિષયમાં ઉત્સાહ મટી જાય છે.

નવયૌવના—અત્યંત કલેશ સહન ન કરી શકે, કોપ ન કરે, સંપત્તિ મળ્યા છતાં અતિ હર્ષ પામે નહીં, પ્રિય ગુણવાન હોય તો સુખ માને તથા રતિક્રીડામાં શ્વાસયુક્ત થાય વિગેરે લક્ષણવાળી હોય તે.

દ્વિતીયયૌવના—કાંઇક માન કરે, કાંઇક ક્રોધ અને વખતે થોડો મત્સર પણ કરે, પરંતુ ક્રોધમાં મૌન રહે વિગેરે લક્ષણવાળી હોય તે.

તૃતીયયૌવના—રતિ વિગેરેમાં કુશળ, અધિક ઇર્ષાવાળી અને ગર્વયુક્ત ચંચળ ચેષ્ટાઓ કરે તે.

ચતુર્થયૌવના—પુરૂષને વશ કરવામાં સમર્થ, કામને જાણનારી તેમજ મત્સર વિનાની વિગેરે ગુણયુક્ત હોય તે.

સ્ત્રીઓના પ્રયોગમાં પુરૂષના પાંચ ભેદ છે.

૧–ચતુર. ૨–ઉત્તમ. ૩–સમ. ૪–અધમ. ૫–સંપ્રવૃત્તક.

ચતુર—દુઃખ અને કલેશને સહન કરનાર, પ્રિય બોલનાર, સ્ત્રીને મનાવવામાં કુશળ, રતિ સામગ્રીમાં નિપુણ તેમજ ડાહ્યા હોય તે.

ઉત્તમ—(જ્યેષ્ઠ) સ્ત્રીનું અપ્રિય ન કરે, ધીરોદાત્ત, પ્રિય બોલનાર, માની, ગુઢ અભિપ્રાયવાળો તેમજ ઘણી સ્મરણ શક્તિવાળો હોય તે. અથવા પ્રિય બોલનાર, ત્યાગી, આસક્તિ વિનાનો, કામને વશ નહિં થનાર, તેમજ સ્ત્રીએ અપમાન કરવાથી વૈરાગ્ય પામનાર હોય તે.

અધમ—સ્ત્રી અપમાન કરે તો પણ નિર્લજ થઇ પોતાના અન્તઃકરણમાં ધ્યાનરૂપે રહેલ તે પાસે જનાર, સ્નેહથી પરવશ થએલ, દુઃખ સામું બોલનાર અને પોતાના સ્નેહીઓ અટકાવે તો પણ તેની પાસે જઇ પોતાની આસક્તિ પ્રગટ કરનારો હોય તે.

સંપ્રવૃત્તક—ભય અથવા ક્રોધને નહિ ગણનાર, વારંવાર પાછો પડે છતાં આસક્તિ રાખનાર, એક નિશ્ચય વિનાનો, કામતંત્રમાં લાજ વગરનો રતિ કલહ વિગેરેમાં કઠોર અને સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ હોય તે.

સ્ત્રીઓ વિવિધ સ્વભાવવાળી હોય છે, તેમજ તેઓનું હૃદય પણ ઘણું ગૂઢ હોય છે, પરંતુ તે દ્રવ્ય આપનારની સાથે સ્નેહ બાંધી તેની પાસે જાય છે માટે તેની પ્રીતિ જાણીને તેને ઘટે તેવા કામશાસ્ત્રમાં કહેલ વશ કરવાના ઉપાયો યોજી તેની પાસે જવું. તે ઉપાય પાંચ પ્રકારનો છે.

૧. સામ, ૧. દાન, ૩. ભેદ, ૪. દંડ, ૫. ઉપેક્ષા.

સામ—સ્ત્રી આગળ “હું તારો દાસ છું, મારૂં જીવિત તારે આધીન છે” વિગેરે વચનો કહી પોતાનો દેહ તેને અર્પણ કરવો તે.

દાન—વખતો વખત કોઇ કોઇ નિમિત્ત કરી પોતાની શકિત પ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું તે

ભેદ—જે સ્ત્રીને બીજા પુરૂષ સાથે પ્રીતિ હોય તે પુરૂષને કાંઇ આપીને અથવા ભય બતાવીને, કે સ્ત્રીનેજ તે પ્રમાણે ભય બતાવીને બન્નેની પ્રીતિમાં ભેદ પાડવો તે.

દંડ—બંધન કરવું તથા તાડન કરવું તે.

ઉપેક્ષા—દરકાર નહિ રાખવી અથવા ત્યાગ કરવો તે

મધ્યસ્થ સ્ત્રીને સામથી, લોભી સ્ત્રીને દાનથી, અન્ય પુરૂષ સાથે પ્રીતિ રાખનાર સ્ત્રીને ભેદથી, તથા અન્ય સાથે પ્રીતિ રાખી દુષ્ટાચાર કરતી હોય તેને મૃદુ તાડન અથવા બંધન વડે વશ કરવી અને સામ આદિનો પ્રયોગ કર્યા છતાં પણ જે વશ થાય નહિ તેની ઉપેક્ષા કરવી.

સ્ત્રીને પુરૂષ દ્વેષ (અપ્રિય) છે, પ્રિય છે કે મધ્સ્થ છે તે સ્ત્રીના મુખના ચહેરાથી (આકારથી), નેત્રની ચેષ્ટાવડે અથવા અંગની ચેષ્ટાઓથી જાણવું.

રાજાની રાણી અથવા દિવ્ય સ્ત્રીને છોડીને બીજી સ્ત્રીઓને પુરૂષ પ્રિય હોય અથવા અપ્રિય હોય તોપણ દ્રવ્યને લઇને તો ગમ્યજ છે તેમજ દ્રવ્ય વડે તે દ્વેષ્યને પ્રિય કહે છે તથા પ્રિયને અપ્રિય કહે છે દુઃશીલને સુશીલ કહે છે અને ગુણરહિતને ગુણવાન કહે છે.

સ્ત્રી આનંદ યુક્ત પ્રફુલ્લિત નેત્રથી જેને જોઈ મુખ પ્રસન્ન રાખી પ્રેમયુક્ત ભાવો બતાવે તે તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે એમ જાણવું; એ રીતે પ્રીતિ અથવા અપ્રીતિ જાણી કામશાસ્ત્રમાં બતાવેલ ઉપાયોથી તેને વશ કરી તે પાસે જવું

ઉપર કહેલ સ્ત્રીઓના ઉપચારો નાટ્યજ્ઞ પુરૂષોએ નાટક અથવા પ્રકરણમાં યોજવા.

नायक (पुरुष)ना चार भेद छे.

૧. ધીરોદાત્ત, ૨. ધીરોદ્ધત, ૩. ધીરલલિત, ૪. ધીરપ્રશાન્ત

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

ધીરોદાત્ત—પોતાની પ્રશંસા નહિ કરનાર ક્ષમાવાન, અત્યંત ગંભીર મહા પરાક્રમી સ્થિર મનવાળો, વિનયથી આચ્છાદિત માનવાળો અને દ્રઢ વ્રતવાળો હોય તે.

જેમ—નાગાનંદમાં

જીમુતવાહનં—

પુષ્પિતાગ્રા.

રૂધિર હજુ વહે શિરા મુખેથી,
શરીરનું માંસ તું ખા બધું સુખેથી;
ગરૂડ! હજી નથી તું તૃપ્તિ પામ્યો,
નિરખું છતાં કયમ વીર! તું વિરામ્યો?

અથવા—

ઇન્દ્રવજ્રા.

આવ્યા સભામાં અભિષેક માટે, જાવું પડ્યું તુર્ત વિરાનવાટે;
સંહર્ષ કે શોક થયો ન લેશ, એ રામને હું પ્રણમું હમેશ.

ધીરોદ્ધત—માયાવી, પ્રચંડ, ચપળ. મમતા તેમજ આત્મગૌરવ જેનામાં અધિક હોય અને જે પોતાની પ્રશંસા કરવામાં તત્પર હોય તે. જેમ કે—

" સ્રગ્ધરા "

તોળી કૈલાસ જેણે, જય, ત્રિભુવનનો, કોપથી સદ્ય કીધો;
એવા લંકાપતિને, રમતથી રણમાં, રોળીને દંડ દીધો;
કીધી જાહિર જેણે, પરશુ બળથકી, સૃષ્ટિ સ્વાધીન આખી;
બોલાવે છે બળેથી, ત્વરિત કવણ એ, રામને ગર્વ રાખી?

અથવા—

હરિગીત.

ત્રૈલોકયના ઐશ્વર્ય કેરી લક્ષ્મીને રણમાં ટકી,
હરદમ હરણ કરનાર હિમ્મત ધારી અતિશય હઠથકી;

---

૧ પરશુરામ,

અર્પણ કર્યાં અભિમાનથી નિત સંકટો સુરને ઘણાં,
છે એ બધા બળવાન બાહુ અસુરપતિ રાવણ તણા.

ધીરલલિત—ચિન્તા રહિત કોમળ અને નૃત્યગીત આદિકળાપર નિરંતર પ્રીતિ રાખનાર હોય તે જેમ કે—રત્નાવલીના પ્રથમ અંકમાં—

વત્સરાજ—(વસંતક પ્રત્યે.)

મનહર.

સોંપ્યો રાજ્ય કાર્યભાર સર્વ યોગ્ય સચિવને, [1]
જેર કર્યા શત્રુઓને જંગમાંહિ જીતીને.
વ્યાધિઓ વિદારી કર્યું પાલન પ્રજાનું પૂર્ણ,
નેહથી વખાણે નરનારી મુજ નીતિને.
વસંતના સમયમાં મિત્ર ! તું વસન્ત મળ્યો,
પ્રદ્યોતની પુત્રી પ્રસરાવે શુદ્ધ પ્રીતિને.
ઉત્તમ આ ઉત્સવની આબાદી હમેશ ઇચ્છું,
મળ્યું સ્થાન રે'વા જેમાં રસમય રીતિને.

ધીરપ્રશાન્ત—નાયકના સામાન્ય બાવીશ ગુણથી યુકત બ્રાહ્મણ આદિ હોય તે. જેમ—માલતી માધવમાં—

માધવ—

માલિની.

કલિત ગુણ કળાથી, ભાળતાં ભવ્ય ભાસે ;
ઉદય ગરિથી જેવો, બાલ ઇન્દુ પ્રકાશે;
પ્રિય સખી પણ પામી, પુત્ર એવો અનુપ;
અખિલ અવનિમાંહે, યના હેતુરૂપ.

અથવા—મૃચ્છકટિકના દસમ અંકમાં.

---

૧ અમાત્ય કારભારી.

ચારૂદત્ત—

મનહર.

પ્રથમ જે મારૂં ગોત્ર પરમ પવિત્ર હતું,
જગમાં અનંત યજ્ઞ કેરા અનુષ્ટાનથી.
પૂજાતું પ્રસિદ્ધ દેવભાવે આખી દુનિયામાં;
શોભતું સભામાં વેદ ધ્વનિઓ મહાનથી.
જેના વિદ્વાન જન કરતા વખાણ કોડે,
દીપતું નિરંતર જે જ્ઞાન અને દાનથી.
એજ કુળ, મારૂં મૃત્યુ આવતાં સમીપ આજે,
ક્ષુદ્ર અપવિત્ર કહે સાંભળું એ કાનથી.

नायकना सामान्य बावीश गुण.

૧. વિનીત, ૨. મધુર, ૩. ત્યાગી, ૪. દક્ષ, ૫. પ્રિયંવદ, ૬. રક્તલોક, ૭. શુચિ. ૮. વાગ્મી, ૯. રૂઢવંશ, ૧૦. સ્થિર, ૧૧. યુવા, ૧૨. બુદ્ધિમાન, ૧૩. પ્રજ્ઞાનવાન, ૧૪. ઉત્સાહવાન, ૧૫. સ્મૃતિવાન ૧૬. કલાવાન, ૧૭. માની, ૧૮. શૂર, ૧૯. દ્રઢ, ૨૦. તેજસ્વી, ૨૧. શાસ્ત્રચક્ષુ, ૨૨. ધાર્મિક.

૧.—વિનીત—વિનય આદિ સદ્દગુણ સંપન્ન હોય તે-જેમ વીરચરિતમાં

રામ.—(પરશુરામ પ્રત્યે.)

"સ્ત્રગધરા"

વંદે છે બ્રહ્મવાદી; વિધ વિધ વિધિથી[1], આપને પૂજ્યપાદ !;
ભારે ભંડાર વિદ્યા, વર તપ વ્રતના; નાથ છો નિર્વિવાદ ;

૧—પ્રકાર.

આવ્યો છું દૈવયોગે, વરજી વિનયને, દૈવના દોષમાં હું;
જેથી બે હાથ જોડી, કૃત[1] અપકૃતિની[2], આપથી માફી ચાહું.

૨—મધુર—જેનાં દર્શન પ્રિય હોય તે—જેમ—વીરચરિતમાં.

દોહરો.

આશય ઉદામ આપનો, ઉભય નયન અભિરામ;
અનુપમ ગુણ રમણીય ! મુજ હૃદયે રમજો રામ.

૩—ત્યાગી—જે સર્વસ્વ આપી દિયે તે—જેમકે

"શાર્દુલવિક્રીડિત"

કર્ણે યાચકને ત્વચા સમરપી, દર્શાવ્યું દાનીપણું;
આપ્યું માંસ મહા મહીપ શિબિએ, સંકષ્ટ વેઠી ઘણું;
આપ્યો જીમૂત વાહને જીવ, દીધાં, અસ્થિ દધીચિજીએ;
છેના કાંઇ અદેય[3] દાની જનને, જે દાન આવાં દિએ.

૪—દક્ષ—ચતુર, ધાર્યું કામ સત્વર કરનાર—જેમકે.

"હરિગીત"

નિર્મલ વજ્ર સહસ્રથી, દેદીપ્ત દૈવી તેજથી,
જેથી ત્રિપુરનો અંત કરી, નાંખ્યાં અસુરનાં મન મથી;
ગિરિપર હણે જયમ શુંડ ગજવર, તે રીતે રઘુનન્દને;
ચઢી દોરી કરી ટંકાર, ભાંગ્યું ભુજથી ખેંચી ધનુષ્યને.

૫—પ્રિયંવદ—પ્રિય બોલનાર જેમ કે—

હરિગીત.

છો પુત્ર જમદગ્નિતણા, શિવ સદ્‌ગુરૂ છે આપના;
વિશ્વે વખાણ કરે સકળ જન, અમિત પ્રબળ પ્રતાપના;

૧—કરેલ. ૨—અપરાધ. ૩—ન આપવા લાયક

ક્ષિતિ સપ્ત સાગરવાળી સર્વ, વિપ્રને આપી વળી;
નિધિ[1] સત્ય, તપ ને ધર્મના, જેથી મહા કીર્તિ મળી.

૬—રક્તલોક—જનસમૂહમાં પ્રીતિપાત્ર જેમ કે—

સવૈયો.

વ્હાલથી રક્ષણ વેદતણું, કરનાર ધરી શર ચાહથી ચાપે;
ભૂમિતણા ભય દૂર કરી, અભિરામ છબી ધરી ઓજ અમાપે;
ભૂપવતી બની સર્વ પ્રજા, શુભ અન્તરથી બહુ આશિષ આપે;
ઇચ્છિત પામી અનેક સદા, વિચરે સુખમાં પ્રભુ રામ પ્રતાપે.

૭—શુચિ—પવિત્ર, નિર્મળ બુદ્ધિવાળો. જેમ કે—

પુષ્પિતાગ્રા.

ઝટપટ કહી દે તું કોણ બાઇ ?
શિદ અહિં આવી ચિંત્ત રહી શું ચ્હાઈ ?
નિજ વશ મન વૃત્તિ છે અમારી,
વિમુખ રહે નિરખી પરાઇ નારી.

૮—વાંગ્મી—વકતા. જેમ—હનુમાન્નાટકમાં

રામ—(પરશુરામ પ્રતિ)

સ્ત્રગ્ધરા

જાણ્યું ના બાહુ કેરૂં, પ્રબળ, ધનુષની, શકિતને ના પિછાણી;
ખાધી છે ભૂલ એથી, અતિશય ઉરમાં, મેં વૃથા ગર્વ આણી;
માફી આપો મહાત્મા, મુજ ચપલતણું, લેખશો નાંહિ લેશ;
કોપે ના વૃદ્ધ ભાળી, વિલસિત[2] શિશુનાં, હર્ષ પામે હમેશ.

---

૧ ભંડાર. ૨ ચેષ્ટિત. ૩ બાળક.

૯. સૂઢવંશ—ઉંચા કુળમાં જન્મ પામેલ—જેમકે,

હરિગિત.

રવિવંશી ક્ષત્રિય બાલરૂપી મલ્લિકાની માલના,
ગુચ્છો ગયા કરમાઇ તેમાં શિશુ અવધ નરપાલના;
ચારે ચતુર મધુકર સરીખા, જ્યેષ્ટ તેમાં રામ છે;
કરનાર પૂરણ કામ સેવકના, સદા સુખધામ છે.

કરી કાળ રાત્રી સમાન રાક્ષસી તાડકાના અંતને,
પ્રગટાવી પુણ્ય ભર્યું પ્રભાત દિપાવનાર દિગન્તને;
સુચરિત્રવાળી કથારૂપી, કદલી તણા મૂળકન્દ આ;
આવી ઉભા છે નિકટ નિરખો, રામ દશરથ નન્દ આ.

૧૦. સ્થિર—વાણી મન અને ક્રિયામાં નિશ્ચલ જેમકે--

શિખરિણી.

ન આરંભે નિસ્ચે, અધમ જન વિઘ્નોથી ડરીને;
વિરામે વચ્ચેના, વિઘનથી સમારંભ કરીને;
હણાએલા વિઘ્ને, ફરી ફરી સદા સાધન સજે;
પ્રમોદે આરંભી નરવર કદાપિ નવ તજે.

અથવા વીરચરિતમાં—

શિખરિણી.

તમારાં વાકયોના,[૧] વ્યતિક્રમથી જે ચાપ પડશે;
પ્રભુ પ્રાયશ્ચિત્તે, તુરત સહુ એ, દોષ ટળશે;
પરંતુ આ શસ્ત્ર, ગ્રહણ વ્રત છે માહરૂં ખરૂં;
કદાપિ હું તેને, નહિ નહિ નહિ દૂષિત કરૂં.

૧૧. યુવા—યુવાન.

૧–ઉલ્લંઘન,

૧૨. બુદ્ધિમાન્—બુદ્ધિશાળી.

૧૩. પ્રજ્ઞાનવાન્—વિશેષ જ્ઞાન યુક્ત.

જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં.

"દોહરો."

જે પ્રયોગનો જુવતી, આપું હું ઉપદેશ;
ત્યાં વિશેષ કહીં તે મને, દે છે પ્રત્યુપદેશ.

૧૪. ઉત્સાહવાન્—ઉત્સાહી.

૧૫. સ્મૃતિમાન્—સ્મરણ શક્તિવાળો.

૧૬. કલાવાન્—હિકમતવાળો.

૧૭. માની—ઉત્તમ માનવાળો—જેમકે.

"દોહરો."

પ્રસરી રહીં મુજ શુભ ગુણે, ખ્યાતિ દેશ વિદેશ;
રિપુકન્યા વરવા મને, રાખે સ્પૃહા હમેશ.

૧૮. શૂર—શૂરવીર.

૧૯. દ્રઢ—મજબૂત વિચારવાળો.

૨૦. તેજસ્વી—પ્રતાપી, સુન્દર (રૂપાળો)

૨૧. શાસ્ત્રચક્ષુ—શાસ્ત્રરૂપી જેને ચક્ષુ (આંખો) હોય તે અર્થાત્ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરનાર.

૨૨. ધાર્મિક—ધર્મને રસ્તે ચાલનાર

ઉપર કહેલ ચાર નાયકની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ઉત્તમ અથવા મધ્યમ હોય છે; તેમાં દેવગણ ધીરોદ્ધત,રાજાઓ ધીરલલિત, સેનાપતિ તથા અમાત્ય ધીરોદાત્ત, અને બ્રાહ્મણ તથા વણિક્ ધીરપ્રશાન્ત જાણવા.એ પ્રમાણે વિદુષક પણ ચાર પ્રકારના જાણી લેવા.

ઉપર કહેલા નાયકો નાટકમાં યોજવા.

નાયિકાઓ પણ ચાર પ્રકારની છે.

૧—ધીર ૨—લલીત ૩—ઉદાત્ત ૪—નિભૃત.

દિવ્ય તથા રાજાની સ્રીઓ ધીર, કુલાંગઓ ઉદાત્ત અથવા નિભૃત, ગણિકાઓ તથા શિલ્પ કારિણી અનુક્રમે ઉદાત્ત અને નિભૃત જાણવી, વેશ્યા સંકીર્ણ પ્રકૃતિની, તેમજ નપુંસક પણ સંકીર્ણ પ્રકૃતિવાળો તથા અધમ પ્રકૃતિવાળો જાણવો.

પ્રાણી માત્રમાં પુરૂષ, સ્રી અને નપુંસક એવા ત્રણ ભેદ છે.

સર્વ પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. ૧–આભ્યન્તર ૨–બાહ્ય. તેમાં જે રાજોપચાર યુક્ત હોય તે આભ્યન્તર અને તેનાથી ઇતર હોય તે બાહ્ય ગણાયછે.

રાજાઓનો આભ્યન્તર ગણ.

૧. મહાદેવી, ૨. દેવી, ૩. સ્વામિની ૪. સ્થાયિની ૫. ભોગિની ૬ શિલ્પકારિણી, ૭. નાટકી, ૮. નર્તકી ૯. અનુચારિકા, ૧૦. આયુકતા, ૧૧. પરિચારિકા, ૧૨. સંચારિણી, ૧૩. પ્રેષણકારિકા, ૧૪ સુમહત્તરા, ૧૫. પ્રતિહારી, ૧૬. કુમારી, ૧૭ સ્થવિરા.

મહાદેવી—જેને માથે અભિષેક થયો હોય, જે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલ શીલ સંપન્ન, તુલ્ય આચરણવાળી, સમાનવયવાળી, ક્રોધ વિનાની, ઇર્ષા રહિત નૃપના સ્વભાવને જાણનારી, સમાન સુખ દુઃખવાળી, શાન્તિ પાઠ તથા સ્વસ્તિ વાચન વડે સ્વામીનું મંગળ કરનારી, પતિવૃતા, ક્ષમાવાળી અને અન્તઃપુરના હિતમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

દેવી—જે રાજાની કન્યા ઉપર કહેલા મહાદેવીના ગુણવાળી હોય, જેને ઘણું માન ન હોય, પણ ગર્વવાળી હોય; જે રતિ અને સમાગમમાં તત્પર હોય, બાલા હોય, હમેશાં શુદ્ધ, શોકય ઉપર ઇર્ષાવાળી તેમજ યૌવન આદિ ગુણો વડે ઉન્મત્ત હોય તે.

સ્વામિની—સેનાપતિ તથા અમાત્યની કન્યાને સ્વામિની કહે છે, અથવા શીલ, રૂપ તથા ગુણવાળી હોય; તેમજ રાજાને વહાલી હોય અને સ્વામિથી સત્કાર પામેલી હોય તેને પણ સ્વામિની કહે છે.

સ્થાયિની—ઉત્તમ રૂપ તથા યૌવનવાળી, કર્કશ, લલિતા, રતિ તથા સંભોગમાં કુશળ, માત્ર શોકય ઉપર ઈર્ષાવાળી, ડાહી, ઉદાત્ત, અત્તર વિગેરે સુગન્ધિ પદાર્થો તથા પુષ્પોથી સુશોભિત રાજાની મરજી પ્રમાણે વર્તનારી ઉપ-સ્થિતા, પ્રમાદ વિનાની, નિદ્રા તથા આળસ રહિત મધુર બોલનારી, તેમજ માન્ય તથા અમાન્યના ભેદને જાણનારી હોય તે.

ભોગિની—સારા સ્વભાવવાળી, સ્વલ્પ માનવાળી, કોમળ પ્રકૃતિની, અનુદ્ધત, મધ્યસ્થ, સ્થિર અને શાન્ત હોય તે.

શિલ્પકારિણી—વિવિધ કળાઓના ભેદને જાણનારી, ચિત્રકળામાં નિપુ-ણ, શયન, આસન અને વાહનના ઉત્તમ જ્ઞાનવાળી, ચતુરાઇ વાપરવામાં ચતુર, ડાહી, કોમળ અંગવાળી અને સ્થિર સ્વભાવવાળી હોય તે.

નાટકી—ગ્રહના લય તથા મોક્ષને જાણનારી, રસ તથા ભાવોમાં પ્રવી-ણ, સામા મનુષ્યના ભાવ તથા ઇંગિત (ચેષ્ટિત) ને જાણનારી, આચાર્યને અ-નુસરનારી, ચતુર, અભિનયને જાણનારી, તર્ક વિતર્કમાં વિચક્ષણ અને વાદ્યા વગાડવામાં તેમજ શ્રવણમાં નિપુણ હોય તે.

નર્તકી—યૌવનાદિ ગુણોવડે ઉન્મત્ત, નૃત્ય તથા ગીતમાં ચતુર, પ્રૌઢ, આળસ વિનાની, શ્રમરહિત, બીજી એકઠી થએલ સ્ત્રીઓ કરતાં રૂપ, યૌવન અને કાન્તિમાં ચડતી હોય તે.

અનુચારિકા—સર્વ અવસ્થાઓમાં જે સ્ત્રી રાજાની પાસેજ રહેતી હોય તે.

આયુક્તા—જેની ભાડાંગરની ઉપરી બનાવી હોય, આયુધાગાર જેના તાબામાં હોય, તેમજ ઔષધિ, ફળ, મૂળ અને બીજાં ધાન્ય વિગેરે જેના કબજામાં હોય, અને અત્તર વિગેરે ગંધ, આભરણ તથા વસ્ત્ર વિગેરેમાં તેમજ

આખ્યાન કહેવામાં જેને યોજેલી હોય, તે ઉપરાંત બીજાં ઘણાં કાર્યો જેના હાથમાં હોય તે.

પરિચારિકા--રાજાને છત્ર ધરવામાં, શય્યા પાથરવામાં, બિછાનું બિછાવવામાં, પગ ચાંપવામાં, ગંધ ચોળવામાં, માથું ઓળવામાં, આભરણ પહેરાવવામાં અને પુષ્પ ધારણ કરાવવામાં જે સ્ત્રીની યોજના કરવામાં આવી હોય તે.

સંચારિણી--જુદી જુદી અન્તઃપુરની કક્ષા (દોઢી) ઓમાં ફરનારી, બગીચામાં સાથે જનારી, દેવસ્થાનમાં તેમજ વિવિધ ક્રીડામાં તથા મહેલોમાં સંગે રહેનારી; વળી જેની યોજના પ્રહર પ્રહરની ચોકીમાં કરી હોય તે.

પ્રેષણકારિકા--(અન્વેષણ કારિકા.) કામ (રતિક્રીડા) સંબંધી અતિ ગુપ્ત કાર્યોમાં જેની યોજના કરી હોય તે.

સુમહત્તરા--જે સ્ત્રી અન્તઃપુરમાં રક્ષા માટે હમેશાં આશીર્વચન વડે ત્યાં રહેનાર અન્તઃપુર વર્ગને ખુશી રાખતી હોય તે.

પ્રતિહારી--રાજાઓના સન્ધિ તથા વિગ્રહ વિગેરે વિવિધ કાર્યોથી ઉત્પન્ન થએલ હકીકતને જે નિવેદન કરે તે.

કુમારી--રતિ સંભોગ જેને પ્રાપ્ત થએલ ન હોય, ભ્રાન્તિ વિનાની, ઉદ્ધતાઇ રહિત, સ્થિર સ્વભાવવાળી અને જે લાજવાળી હોય તે.

સ્થવિરા--(વૃદ્ધા) આગળના રાજાઓની નીતિને જાણનારી, બધા રાજાઓમાં માન પામેલી અને પૂર્વના રાજાઓનાં આચરણ જાણનારી હોય તે.

જે સ્ત્રી અનુદ્ધત, ભ્રાન્તિ વિનાની, સારા આચારવાળી, સારા વેષવાળી, ક્ષાન્ત, દાન્ત, સુશીલ, ક્રોધ વિનાની, જીતેન્દ્રિય, કામ રહિત, સ્થિર સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીઓના દોષો રહિત તેમજ મદ વિનાની હોય તેને કાર્યમાં યોજવી.

જે ત્રીજી પ્રકૃતિ નપુંસક છે તે રાજાઓના ઘરમાં (અન્તપુરમાં) જવા આવવા માટે રાખવા, તેમજ પૌરૂષ વિનાના હોવાથી જે સ્ત્રીભોગરહિત હોય તેને પણ અન્તપુરમાં જવા આવવા માટે યોજવા.

સ્નાતક, વર્ષધર, ઔપસ્થાયિક અને નિર્મુંડને કક્ષા (દોઢી) ઉપર રાખવા.

રહેલાના ઘરની અંદર શુદ્ધ આચારવાળા સ્નાતકોને રાખવા, દ્રવ્ય મોકલવું હોય અથવા એવા કિમ્મતી પદાર્થ મોકલવા હોય ત્યાં કંચુકી તેમજ વર્ષધરોને કામ સંબંધી સંદેશા લાવવા લઇ જવામાં યોજવા.

જે પુરૂષો વિશ્વાસંપદ અને સત્ય બોલનારા હોય, કામરૂપી દોષથી રહિત તેમજ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં કુશળ હોય તેને કંચુકી કહે છે.

રાજાઓનો બાહ્ય ગણ.

૧. રાજા, ૨. સેનાપતિ, ૩. કુમાર, ૪. મંત્રી, ૫. પ્રાડ્વિવાક્. આ ઉપરાંત બીજા પણ અધિકારમાં યોજેલા પુરૂષો રાજાની સભામાં બેસનારા હોય છે.

રાજા—સારા સ્વભાવવાળો, બુદ્ધિમાન, સત્યવાદી, જીતેન્દ્રિય, દક્ષ, પ્રગલ્ભ, સ્મૃતિવાળો, પરાક્રમી. ધૈર્યવાળો, પવિત્ર, દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો, મહાન ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, પ્રિય બોલનાર, પ્રજાનું રક્ષણ કરવારૂપી વૃત આચરનાર, શૂરવીર, દયાળુ, ઉદય પામતો, મદ રહિત, વૃદ્ધ, સ્મૃતિઓના અર્થ તેમજ શાસ્ત્રોને જાણનાર, વિવિધ નાટ્ય પ્રચારને સમજનાર, તર્કવિતર્કમાં વિચક્ષણ, સામાના ચહેરા ઉપરથી હૃદયની વાત જાણનાર, નીતિના ષડ્ગુણને સમજનાર વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોને જાણનાર, જુદી જુદી કારીગરી બનાવનાર, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષયને જાણનાર, પ્રેમી, કુટુંબથી વિંટાએલો, શત્રુના છિદ્રને જાણનાર અને જેને કોઈ પણ જાતનું વ્યસન ન હોય તે.

સેનાપતિ—ઉત્તમ આચરણવાળો, સત્ય ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, આળસ રહિત, પ્રિય બોલનાર, શત્રુના છિદ્રને જાણનાર, ચડાઈ કરવાના સમયને

સમજનાર, અર્થશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોને જાણનાર, પ્રેમી, બહોળાં કુટુમ્બવાળો તે-મજ દેશકાળને જાણનાર હોય તે.

કુમાર—સ્નેહવાળા, શાન્ત, વિનયવાળા મધ્યસ્થ, હુશિઆર, ન્યાયને જાણનાર, તર્ક વિતર્કમાં કુશળ; વિગેરે વિવિધ સદ્ગુણવાળા હોય તે.

મંત્રી—(અમાત્ય-સચિવ) કુલીન, બુદ્ધિમાન, ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિપુણ, પોતાના દેશમાં રહેનાર, પ્રીતિવાળા, પવિત્ર અને ધર્મયુક્ત હોય તે.

પ્રાડ્વિવાક—વ્યવહારના તત્ત્વને જાણનાર, બુદ્ધિવાળા, બહુશ્રુત, મધ્યસ્થ ધાર્મિક કાર્યાકાર્યને જાણનાર શાન્ત, દાન્ત, જીતક્રોધ, અનુદ્ધત અને સમદૃષ્ટિ વાળા પ્રાડવિવાક (ન્યાયાધીશ)ને ન્યાયના ધર્માસન ઉપર સ્થાપવા.

સભા અને સભાસદોની કલ્પના પણ તેવીજ રીતે કરી લેવી.

આંહી કોઇ એવી શંકા કરે કે નાટકમાં થોડા વૈભવવાળા નટો રાજાના ગુણો શી રીતે બતાવી શકે ? તેનો ખુલાસો એટલોજ છે કે જ્યારથી લોકમાં નાટ્યધર્મ પ્રવૃત્ત થયો ત્યારથીજ સર્વ વસ્તું સિદ્ધ થઇ શકે છે, કારણકે નાટક માં નટ પોશાકથી, અલંકારથી અને ગાંભીર્ય તથા ઉદારતા વડે રાજા સમાન થઈ શકે છે.

એ રીતે એકલો નટ પણ સપ્તદ્વીપના આશ્રયરૂપ રાજા સરખો થઈ શકે છે આચાર્યની બુદ્ધિ પ્રમાણે શાન્ત ગુણવાળો અને અંગ સૌષ્ઠવવાળો નટ રાજા જેવો હોઇ શકે છે, તેમજ રાજા પણ નટ સરખો થાય છે. જેવો નટ છે તેવોજ રાજા છે અને જેવો રાજા છે તેવોજ નટ છે. એ બન્નેથી સરખી લીલાવાળી અને સરખા અંગ સૌષ્ઠવવાળી ભાવનિષ્પત્તિ થાય છે'

જે પ્રમાણે આચાર્યની આજ્ઞાવડે નટ રંગભૂમિને શોભાવે છે. તે પ્રમાણે રાજા તો સ્વભાવથીજ ઉજવળ હોય છે.

આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં દિવ્ય રાજાઓનો પરિવાર છે તે વેષ ભાષા અને ક્રિયા યુક્ત યોજવો; તેમાં પ્રયોગ કર્તાએ જેનું જેવું રૂપ હોય તેનું તેવું રૂપ અવસ્થા તથા વેષથી કરવું.

જુદી જુદી જાતનાં આચરણ અને ગુણવાળા પુરૂષો આ લોકમાં જુદા જુદા ભાવોવડે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવી ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

વિવિધ શિલ્પ જાણનારા જ્ઞાનવાળા, જીતેન્દ્રિય, લૌકિકક્રિયાના ભેદને જાણનારી, ધર્માધર્મ સમજવામાં વિચક્ષણ, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસમાં કુશળ આચરણ તથા સ્વભાવમાં શ્રેષ્ટ અને અહિંસા ધર્મ પાળનારા હોય તે ઉત્તમ પ્રકૃતિના જાણવા.

લોકો પચારના તત્ત્વને જાણનારા, શિલ્પશાસ્ત્રમાં કુશળ અને મધ્યમ ગુણોવાળા હોય તે મધ્ય પ્રકૃતિના જાણવા.

કઠોરવાણી બોલનાર, દુરાચારી, પરાક્રમ વિનાના, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, ક્રોધી, ઘાતકી, કૃતઘ્ની, પારકાં છિદ્ર જોનાર, ખોટો ડોળ બતાવનાર, જે તે બોલનાર, ક્ષુદ્ર સ્વભાવના, ચાડીયા, પાપમાં પ્રીતિવાળા, સ્ત્રીમાં આસકત, કલહ પ્રિય, માન્ય અમાન્યના ભેદને નહિ જાણનાર અને ચોર વીગેરે અધમ પ્રકૃતિના જાણવા.

नाटककार गुण.

સૂત્રધાર—પ્રથમ તો તે લક્ષણ જાણનાર, પૂર્ણ વાકય સંસ્કારવાળો તથા ગાયનના સમયને સમજનાર તેમજ સર્વે સ્વર તથા વાદ્યના તત્ત્વને જાણનાર હોવો જોઇએ, વળી ચતુર, નાટ્ય કુશળ, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે ચાલનાર, વિવિધ પાખંડ કાર્યો જાણનાર, ન્યાયશાસ્ત્રના અર્થને સમજનાર, વેશ્યાના ઉપ ચારમાં નિપુણ, કાવ્યમાં વિચક્ષણ વિવિધ ગીતપ્રચારને જાણનાર, શૃંગારાદિ રસ અને સાત્વિકાદિ ભાવોમાં કુશળ, નાટ્યપ્રયોગ ભજવવામાં નિપુણ, છન્દઃશાસ્ત્ર (પિંગળ) માં પ્રવીણ, વિવિધ શિલ્પને જાણનાર સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞ, નક્ષત્રાદિની ગતિ વિગેરેને સમજનાર, દેશોના વ્યવહારને જાણનાર, પૃથ્વીના બેટો, પર્વતો અને બીજા ખંડોમાં રહેનાર મનુષ્યોના આચાર

તથા વ્યવહાર જાણનાર, રાજાઓની વંશાવળી જાણનાર, શાસ્ત્રાર્થ તથા તેનાં કર્મોને સાંભળી તે પ્રમાણે સ્મરણ રાખનાર અને તે મુજબ પ્રયોગ ભજવનાર, તેમજ પ્રયોગમાં સાંભળેલ શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરનાર વિગેરે ગુણવાળો હોવો જોઈએ. એ ઉપરાંત સ્મૃતિવાળો, બુદ્ધિશાળી, ધીર, ઉદાર, હસીને બોલનાર, પવિત્ર; રોગરહિત. મીઠું બોલનાર, ક્ષાન્ત, જીતેન્દ્રિય, પ્રિય બોલનાર, પકોઈપણ દોષ વિનાનો, સત્ય બોલનાર, દક્ષિણ, લોભરહિત અને પ્રતિમંતાં વિગેરે સ્વાભાવિક ગુણવાળો હોવો જોઈએ.

પારિપાર્શ્વક—સૂત્રધારથી કાંઈક ઓછા ગુણવાળો. અને મધ્યમ પ્રકૃતિનો, તેમજ ઉજ્વળ, રૂપવાળો, એક વખત જોએલ સાધનરૂપ વસ્તુને કરનારો બુદ્ધિવાળો, રચના જાણનાર, પોતાના કામમાં કુશળ, મીઠું બોલનાર, ડાહ્યો અને દ્રઢ મનનો હોય તે.

બીજા પણ પ્રયોગ ભજવનારાઓ સૂત્રધારના ગુણયુકત હોવા જોઇએ.

વિટ—વેશ્યાને ઉપચાર કરવામાં કુશળ, મીઠું બોલનાર, ડાહ્યો, કવિ તર્કવિતર્કમાં વિચક્ષણ, વકતા અને ચતુર હોય તે.

શકાર—ઉજ્વળ વસ્ત્ર તથા આભરણ ધારણ કરનાર, વગર કારણે ક્રોધ કરનાર, તથા ખુશી થનાર, માગધી ભાષા બોલનાર અને અધમ પ્રકૃતિનો હોય તે.

વિદૂષક—ટૂંકો, મ્હોટા, અને લાંબા દાંતવાળો, કુબડો, વિકૃત મુખવાળો, માથે ટાલવાળો. તથા પીળી આંખોવાળો બ્રાહ્મણ હોય તે.

ચેટ—કળાઓમાં પ્રીતિવાળો, બહુ બોલનાર, વિરૂપ, સુગન્ધી પદાર્થ રાખનાર, તેમજ માન્ય તથા અમાન્ય પુરૂષને જાણનાર હોય તે.

આ પ્રમાણે ગુણ હોય તે છતાં બીજા ગુણો પણ યત્નથી સંપાદન કરવા.

स्त्री प्रकृति.

પરિમિત (નિયમસર) બોલનારી, ચતુર, લાજવાળી, કોમળ ભાષાવાળી ઉત્તમ કુળ, ગુણ અને શીલવાળી; ગુરૂજનની આજ્ઞા પાળનારી, તેમજ ધૈર્ય અને ગંભીરતાવાળી હોય તે સ્રી ઉત્તમ પ્રકૃતિની જાણવી.

વિવિધ શિલ્પ પ્રયોગને જાણનારી, વિવિધ શાસ્રમાં વિચક્ષણ, પોતાના આચાર્ય (ઉસ્તાદ)ની સેવામાં તત્પર, વિવિધ લીલાવાળી, તેમજ હાવ, ભાવ, સત્ત્વ અને વિનય યુક્ત; સ્વરૂપવાળી, ચોસઠ કળામાં પ્રવીણ, નૃત્યના ઉપચારમાં કુશળ સ્રીઓના દોષથી રહિત, પ્રિય બોલનારી, કથામાં પ્રીતિવાળી દક્ષ અને શ્રમ રહિત વિગેરે ગુણોવાળી સ્રીઓને ગણિકા જાણવી.

રૂપ, ગુણ, શીલ, માધુર્ય તેમજ સુવર્ણ અને પુષ્પોના આભરણવડે સુશોભિત; ડાહી, સ્નેહવાળી, સુંદર, કોમળ અને મીઠાશવાળા કંઠવાળી, વાદ્યોથી આનંદ પામનારી, લય તથા તાલને જાણનારી, તેમજ નવ રસોને પણ સમજનારી વિગેરે ગુણયુકત નાયિકા જાણવી.

રૂપ અને ગુણવાળીં ઘણી સ્રીઓ એકઠી થાય તોપણ તેમાં યથોકત ગુણવાળી એક પણ નાયિકા જોવામાં આવતી નથી.

અસ્થાનમાં હસનારી, રૂક્ષ બોલનારી, ઉતાવળી ચાલનારી, લાંબો વખત ક્રોધ રાખનારી, ક્રૂર સ્વભાવવાળી, ચંચળ અને ઉદ્ધત સ્વભાવની, સર્વ દોષયુકત, તેમજ ગંધ અને પુષ્પવડે શોભતી સ્રીને અધમ પ્રકૃતિની જાણવી.

चित्राभिनय.

બન્ને હાથ ઉત્તાન (સવળા) રાખી તે વડે સ્વસ્તિક કરી, તેને એક પડખા તરફ રાખવા; તેમજ શિર ઉદ્વાહિત કરી ઊંચું જોવું. આ અભિનયથી કાન્તિનું ગમન, રાત્રી, પ્રદોષ, દિવસ, તેમજ મળેલાં અથવા જુદા પડતાં પ્રા-

ણીઓ, વિસ્તીર્ણ જલાશયો, દિશાઓ, નક્ષત્રો સહિત ગ્રહો અને દ્રષ્ટિઓ બતાવાય છે.

સ્પર્શના ગ્રહણથી અર્થાત્ વસ્તુ અડકી હોય એમ જણાવી તે વડે ચન્દ્રજયો ત્સ્થા, સુખ, વાયુ, રસ અને ગંધ બતાવાય છે.

માથે વસ્ત્ર ઢાંકી તે વડે સૂર્ય, રાજધર્મ અને વાયુ બતાવાય છે.

છાયામાં બેસવાની ઈચ્છા જણાવી તે વડે જમીન ગરમ થવી તથા તડકો વિગેરે જણાવાય છે.

ઉર્ધ્વ કેકર દૃષ્ટિવડે મધ્યાન્હનો સૂર્ય બતાવાય છે, તેમજ ઉદય અને અસ્ત પામતા પદાર્થોને ગંથીર અર્થોવડે બતાવવા તેમાં જે પદાર્થો સૌમ્ય તેમજ સુખ કરવાવાળા હોય તેનો અભિનય રોમાંચવાળા ગાત્ર સ્પર્શ વડે બતાવવો તથા જે તીક્ષ્ણ રૂપવાળા પદાર્થો હોય તેને અસ્પર્શ, ઉદ્વેગ અને મુખ બગાડવું વિગેરે અભનયોથી બતાવવા ગંભીર અને ઉદાત્ત અર્થોને આટોપ, ગર્વ અને સૌષ્ટવવાળા ગાત્રોવડે બતાવવા.

ઉપવીતના સ્થાનમાં બન્ને હાથ અરાલ તથા સ્વસ્તિક કરી તેને છૂટા પાડવા, અને તેનાથી હાર તેમજ પુષ્પમાળા વિગેરે અર્થોને બતાવવા.

પ્રદેશિની (અંગુઠા પાસેની આંગળી) ના ફરવા વડે, દ્રષ્ટિના ચોતરફ ચલનથી, અથવા પ્રદેશિનીના દાબવાથી કે પ્રચલનથી સર્વ અર્થનું ગ્રહણ બબતાવવું.

સાંભળવાનું શ્રવણ (કર્ણ) થી અને જોવાનું દ્રષ્ટિથી, બતાવવું, પછી તે આત્મસ્થ, પરસ્થ કે મધ્યસ્થ હોવું જોઈએ.

ત્રાસ અને આંખના નિમેશ (મટકાં)થી વિધુત્પાત, મેઘની ગર્જના, અગ્નિના તણખા કે તેની જવાળા બતાવાય છે.

અનિષ્ટ વસ્તુ બતાવવામાં બન્ને હાથ એક બીજાને ઉદ્વેષ્ટિત કરી જુદા પાડવા અને માથું નીચું નમાવવું, તેમજ દ્રષ્ટિ વાંકી રાખી તે વસ્તુનો સ્પર્શાભાવ બતાવવો.

મુખના આચ્છાદનવડે ઉનો પવન, અન્ધકાર અને તેજ; તેમજ ધૂળ, જળજન્તુઓ અને ભ્રમરોનું નિવારણ વિગેરે બતાવવું.

બન્ને હાથ પદ્મકોષ કરી, તેના અગ્રભાગ નીચે રાખી, વળી તેને સ્વસ્તિક કરી તેવડે સિંહ, રીંછ, વાનર, વાઘ અને બીજાં ફાડી ખાનારાં જાનવરો બતાવવાં.

ગુરૂને નમસ્કાર કરવામાં બન્ને હાથ ત્રિપતાક કરી તેને સ્વસ્તિક કરવા.

ચાબુક અથવા લગામ પકડવામાં બન્ને હાથ ખટકામુખ કરી સ્વસ્તિક કરવા.

એ પ્રમાણે એકથી દશ સુધીની ગણના આંગળીઓથી બતાવવી. દશ સંખ્યાથી અધિક ગણના હોય તો તે વાક્યના અર્થવડેજ પરોક્ષાભિનયથી બતાવવી.

છત્ર, ધ્વજા અને પતાકામાં દંડનું થોભન (થોભી રાખવું) બતાવવું, તેમજ વિવિધ હથિઆરોના અભિનયો પણ અનેક પ્રકારે બતાવવા.

એક ચિત્ત થયું બતાવવું હોય ત્યાં દ્રષ્ટિ નીચી રાખી માથું પણ નમતું રાખવું, તેમજ એક ધ્યાનથી વિચાર કરવામાં પ્રદેશિની અને મધ્યમા આંગળીવડે સંદંશ કરી બતાવવો.

શિરને ઉદ્વાહિત કરી, તથા ઉંચે હંસપક્ષ કરી મહેલની ઉંચાઇ તથા ગર્વનું દીર્ઘ (અતિ) પણું બતાવવું.

વામન પુરૂષના ગમનમાં, નિવૃત્તિમાં, ભયમાં, થાકમાં અને વાક્યમાં ગળું તથા માથું ઉદ્વાહિત કરવું.

શરદ—સર્વ ઇન્દ્રિઓની સ્વસ્થતા, દિશાઓની નિર્મળતા અને વિવિધ પુષ્પોનાં દર્શનથી શરદ બતાવવી.

હેમન્ત—શરીર સંકોચવું, સૂર્યનો તાપ, અગ્નિ કે વસ્ત્રનું સેવન કરવા વડે મધ્યમ કે અધમ પુરૂષે હેમન્ત બતાવાય છે; તેમાં અધમ પુરૂષ

માથું, હોઠ અને દાંત ધ્રુજાવવા, શરીર સંકોચવું, સીત્કારયુક્ત શ્વાસ લેવો અને કુંજન કરવાવડે ટાઢ બતાવે. ઉત્તમ પુરૂષ તો અવસ્થાભેદથી સૂર્યના તાપની અથવા અગ્નિની પાસે જવાવડે દુઃખજનક શીતનું ભાન કરાવે.

શિશિર—રૂક્ષ પવનના સ્પર્શથી અને પુષ્પોના સુગન્ધવડે શિશિર બતાવાય છે.

વસન્ત—આનંદની ઉત્પત્તિ, વિવિધ પ્રકારના ભોગ અને અનેક જાતનાં પુષ્પદર્શનવડે વસંત બતાવાય છે.

ગ્રીષ્મ—સ્વેદ લુછવો, જમીન તપવી, પંખાવતી પવન નાંખવો તથા ઉષ્ણુપવન આવવો વિગેરે અભિનયોથી ગ્રીષ્મ બતાવાય છે.

પ્રાવૃટ્—(વર્ષા) કદંબ, લીંબડો અને કડાનાં ઝાડ પુષ્પિત થાય; લીલાં કોમળ તૃણો ઉગે અને ઈન્દ્રગોપ (રાતાકીડા) નિકળે, તેમજ મેઘ અને પવન સુખકારક લાગે ઇત્યાદિ અભિનયોથી વર્ષાકાળ બતાવવો; તથા મેઘમંડલ અને તેના શબ્દથી, વૃષ્ટિથી, તેમજ વીજળી અને ભયંકર ગર્જનાઓવડે વર્ષારંભ બતાવવો.

જે ઋતુનું જે ચિન્હ, જે કર્મ, અને જેવું રૂપ હોય તેવું બતાવવું; પછી તે ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય.

એ રીતે અર્થવશથી ઋતુઓ સુખીજનોને સુખરૂપ અને દુઃખી જનોને દુઃખરૂપ બતાવવી, કારણ કે જે માણસ દુઃખી હોય તે પોતાના દુઃખના સંસ્કારથી સર્વ દુઃખકારક જુએ છે અને સુખી માણસ સુખના સંસ્કારવડે સર્વ સુખરૂપ જુએ છે.

વિભાવવડે આ હરણુ થએલ કાર્યને અનુભાવ કહેછે. પોતાના શારીરિક અભિનયોને ભાવ, અને બીજાનું દર્શન થાય તેને વિભાવ કહે છે. જેમકે—કોઇ આવીને એમ કહે કે “ તમારો ગુરૂ, મિત્ર, સખા, સબંધી અથવા બંધુ આવ્યો ” એ વિભાવ; અને તે સાંભળી એકદમ ઉભા થઇ અર્ધ્ય, પાદ્ય અને આસનવડે જે કાંઇ તેમની સેવા કરવામાં આવે તે અનુભાવ કહેવાય છે.

એ રીતે બીજે પણ વિવિધ કાર્યના અર્થ જોઈએ, તે અર્થ પ્રમાણે વિભાવ અને અનુભાવ જાણવા; વળી આ નાટયશાસ્ત્રમાં દૂતને પ્રતિસંદેહ વિગેરે જે આપવામાં આવે છે તે પણ અનુભાવથી જાણવા. એ ભાવ, વિભાવ અને અનુભાવ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓએ બતાવવા.

પુરૂષનો સ્વભાવ બતાવવો હોય ત્યાં વૈષ્ણવ સ્થાન કરવું, અને સ્ત્રીનો સ્વભાવ બતાવવો હોય ત્યાં આયત અથવા અવહિત્થ સ્થાન કરવું.

વિવિધ ભાવો બતાવવા હોય ત્યાં, અથવા જુદા જુદા પ્રયોગોમાં પ્રયોજન પ્રમાણે બીજાં સ્થાનો પણ યોજવાં.

પુરૂષોની ચેષ્ટા હંમેશાં ધૈર્યવાળી અને સ્ત્રીઓની ચેષ્ટા મૃદુતાવાળી બતાવવી.

સ્ત્રીઓના હાથ, પગ અને શરીરનું ચલન વલન કોઇ જુદીજ સુંદરતા અને ચંચળતાવાળું હોય છે. તથા પુરૂષોનો સર્વ વ્યાપાર ધૈર્યતા ભરેલો હોય છે.

સ્ત્રીઓની ચેષ્ટા રસ અને ભાવની અનુકૂળતા પ્રમાણે સુંદરતાવાળી હોયછે.

પુરૂષ શરીરના આલિંગનથી, સસ્મિત નેત્રથી કે રોમાંચથી પોતાનો થએલ હર્ષ બતાવે; અને જેને રોમાંચ થએલ હોય તથા જેનાં નેત્ર અશ્રુવડે ભરાઇ ગયાં હોય એવી નર્તકી (સ્ત્રી) પ્રીતિ તથા સ્મિતયુકત વચનોથી હર્ષ બતાવે.

પુરૂષે રાતાં અને બહાર નીકળતા ડોળાવાળાં નેત્ર કરી, દાંતથી હોઠ દાબી, નિઃશ્વાસ નાખતાં અને શરીર ધ્રુજાવતાં ક્રોધ બતાવવો; તથા સ્ત્રીને પોતાનો ક્રોધ કે ઇર્ષા બતાવતાં આંખમાં આંસુ આણવાં, દાઢી અને હોઠ ધ્રુજાવવા. માથું કંપાવવું, ભ્રકુટી ચઢાવવી, નેત્રમાં કાજળ આંજવું નહિ. બોલવું નહિ, આંગળીઓના ટાચકા ફોડવા, અને પુષ્પની માળાઓ તથા આભૂષણ ધારણ કરવાં નહિ.

પુરૂષો દુઃખમાં બહુ નિઃશ્વાસ નાંખે તેમજ મુખ નીચું રાખી વિચાર કરે, અને સ્ત્રીઓ દુઃખમાં રૂદન કરે, નિઃશ્વાસ નાંખે, માથું પછાડે અથવા જમીન ઉપર હાથ પછાડે.

બહુ અકળાઇ જવાથી કે ઇર્ષાથી સ્ત્રી અથવા નીચ પાત્રને રોવું આવે છે.

પુરૂષોએ ભયમાં પડી જવું, ઉતાવળા થઈ જવું ઈત્યાદિ મિશ્રિત ચેષ્ટાઓ તેમજ શસ્ત્ર પડી જવું વિગેરે ક્રિયાઓ બતાવવી, અને સ્ત્રીઓએ ભયમાં એકદમ ઝબકવું, સજ્જડ થઈ જવું, શરીરનું ફરવું કે ધ્રુજવું તથા હૃદયમાં ત્રાસ હોવાથી બન્ને બાજુએ જોવું વિગેરે ચેષ્ટાઓ બતાવવી.

શત્રુઓ ખોળતા હોય કે સિંહ વિગેરે પ્રાણીઓની મ્હોટી ગર્જનાઓ થતી હોય ત્યારે, તેમજ પુરૂષના આલિંગનથી સ્ત્રીઓને ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલા અભિનયો સ્ત્રી અથવા નીચ પ્રકૃત્તિમાં યોજવા.

કેફ જણાવવો હોય ત્યારે સ્ત્રી ધીરે ધીરે અડવડીયાં ખાય, આંખો ઘેરાંવા માંડે, અસંબદ્ધ (સબંધ વિનાનું) બોલે તથા શરીર ધ્રુજાવે વિગેરે ચિન્હો બતાવે.

એ રીતે સ્ત્રી તથા પુરૂષોએ સકારણ ઉત્પન્ન થએલ સર્વ ભાવો પ્રયોગમાં અભિનય સહિત બતાવવા,

પ્રયોજકે સ્ત્રીઓના સર્વ ભાવો મનોહર કરવા, તેમજ પુરૂષોના ભાવો પરાક્રમ અને સૌન્દર્યયુક્ત બતાવવા.

પોપટ અને મેના વિગેરે ન્હાનાં પક્ષીઓનો સમાગમ બતાવવો હોય ત્યારે બન્ને હાથવડે ત્રિપતાક કરી, તેની વળેલી બન્ને આંગળીઓ સામસામી રાખી અડાડવી.

મયુર, સારસ તથા હંસ વિગેરે મ્હોટાં પક્ષીઓની તેમની મ્હોટી પાંખો વડે ગતિ દેખાડી બતાવવા

ગર્દભ, ઊંટ, બળદ, ઘોડા, ખચ્ચર, સિંહ, વાઘ અને હાથી વિગેરે મ્હોટાં પશુઓને તેમની ચાલ તથા અંગહારોવડે બતાવવાં.

ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ અને દાનવોને અંગહારવડે તથા તેમનાં પરાક્રમો કહી બતાવવાથી બતાવાય છે.

એ પ્રમાણે જેઓ પરોક્ષ હોય તેઓને અંગહારવડે અને પ્રત્યક્ષ હોય, તેઓને ભય, ઉદ્વેગ તથા વિસ્મયવડે બતાવાય છે.

પ્રયોગોમાં અપ્રત્યક્ષ દેવોને પ્રણામ કરવાથી તથા સુંદર ચેષ્ટા અને ભાવોવડે બતાવવા.

ખટકા વર્ધમાન અથવા ખટકા મુખવડે દેવતા અથવા ગુરૂને પ્રણામ કરવા, તેમજ દેવતાઓ અથવા પૂજ્ય પુરૂષોને પ્રણામથી તથા તેઓના પ્રણામથી તથા તેઓના પ્રભાવથી ગંભીર અર્થમાં બતાવવા.

મહાજનો, મિત્રમંડળ, વ્યભીચારી અને ધુર્તના સમુદાયને પરિમંડલ સંજ્ઞિક હાથવડે બતાવવા.

પર્વતોને ઉંચાઇવડે અને ઉંચાં વૃક્ષોને બે હાથ પહોળા કરી પછીથી ઉંચા કરવાવડે બતાવવા.

સમુદ્રોનો સમૂહ અને તેના વિસ્તારને બન્નેહાથ પતાકા રૂપ કરી, ફરી તેને જુદા પાડી બતાવવો,

ધૈર્ય, શૌર્ય, ગર્વ, અભિમાન અને ઉદારતાને અરાલ હસ્ત લલાટ ઉપર મુકી બતાવવાં,

બન્ને હાથ મૃગશીર્ષ કરી. તેને છાતી આગળથી જુદા પાડી નગરના દરવાજા વિગેરે બંધહોય તેનો વિસ્તાર બતાવવો.

કામથી, શાપથી અથવા ગ્રહથી પીડાએલ, તેમજ જ્વરવાળા પુરૂષોને પોતપોતાની યોગ્ય ચેષ્ટાઓવડે બતાવવા.

હિંડોળો બતાવવો હોયતો તેના હીંચકા નાંખવા, તેમજ ગાત્રના ક્ષોભથી કે દોરી ગ્રહણ કરવાવડે બતાવવો. જો હિંડોળો અંગો સહિત પ્રત્યક્ષ હોયતો તે ઉપર બેસનારને હિંચકા નાંખી બતાવવો,

वचन विचार.

૧—આકાશ વચવ. ૨—આત્મગત ૩—અપવારિત ૪—જનાન્તિક

દુરથી પરોક્ષ રીતે કોઇપણ મનુષ્ય શિવાય પડદાની અંદરથી જે વચન બોલવામાં આવે તેને " આકાશ વચન " કહે છે.

રસ અને ભાવથી ઉત્પન્ન થએલ, વિવિધ કારણો સહિત અતિ હર્ષથી, મદથી, ઉન્માદથી, પ્રીતિથી, દ્વેષથી, ભયથી, વિસ્મયથી ક્રોધથી કે કોઇ પણ દુઃખથી કોઈપણ માણસ પોતાના હૃદયની વાત પોતાના મુખથી બોલે તેને " આત્મગત " કહે છે.

" અપવારિત " નું લક્ષણ કયાંઇ મળતું નથી.

કોઈ કારણને લઇને પડખેનાં માણસ ન સાંભળે તેમ બીજાના કાનમાં ગુપ્ત વાત કરવી તેને " જનાન્તિક " કહે છે.

એક વખત કહેલ વસ્તુને કોઈ કારણસર ફરીથી તેના કાનમાં કહેવામાં આવે તોપણ તે નાટકમાં પુનરૂક્તિ ગણાતી નથી.

જનાન્તિક અને અપવારિત કરતી વખતે એક હાથ ત્રિપતાક કરી બીજાં પાત્રોના આડો રાખવો.

મરણ સમયમાં શિથિલ અક્ષરોવડે તથા ગદ્‌ગદ્ કંઠથી કાસ શ્વાસયુક્ત કાકુસ્વર કરવો.

વૃદ્ધનું ભાષણ ગદ્‌ગદ્ કંઠથી અસ્પષ્ટ વર્ણવાળું અને મુખમાંથી લાળ નિકળતી હોય તેમ બતાવવું, તથા બાળકનું ભાષણ મધુર અને અવ્યક્ત અક્ષરવાળું કરવું.

મરણના અભિનય ઘણા પ્રકારના છે, કારણ કે, મરણ અનેક પ્રકારે થાય છે. મરણ વખતે કોઈના હાથ પગ ખેંચાય છે, અને જેનું વ્યાધિથી મરણ નિપજ્યું હોય તેનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, તેમજ તેમાં શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપડવાથી શરીર પરાધીન બનીં જાય છે.

વિષ વેગમાં પણ શરીર તણાય છે, તે વિષ વેગ આઠ પ્રકારના છે; તેમાં પ્રથમ વેગમાં શરીર ફરકવા માંડે છે, બીજામાં ધ્રુજારો થાય, ત્રીજામાં દાહ થાય, ચોથામાં જીભ જાડી થાય, પાંચમામાં મોઢે ફીણ આવે, છઠ્ઠામાં ડોક ખડી જાય, સાતમામાં શરીર જડ થાય અને આઠમા વેગમાં મરણ થાય છે.

નેત્ર, હોઠ, ગાલ, ખભા, પેટ અને ભુજની કૃશતા સાથે તેઓના સ્ફુરણવડે પ્રથમ વિષવેગ; હાથ. પગ અને માથું એક સાથે અથવા જુદેજુદે વખતે કંપાવી અથવા આખું શરીર ધ્રુજાવી બીજો વિષવેગ; હાથ તથા પગ જમીન ઉપર આડા અવળા ફેંકી દાહ બતાવવાવડે ત્રીજો વિષવેગ; ડોળા બહાર કાઢવા, ઓડકાર ખાવા, ઉલટી કરવી અને તોતળું બોલવું વિગેરે અભિનયોથી ચોથો વિષવેગ; ઉલટી, ઓડકાર, અનેક પ્રકારે માથાનું ફરવું સંજ્ઞા રહિત થવું તથા નેત્ર સ્તબ્ધ કરવાં વિગેરે અભિનયોથી પાંચમો વિષવેગ; એક ખભાને ગાલ અડાડી, કંઠ શિથિલ કરી તેને નમાવી છઠો વિષવેગ; અને સર્વ ઈન્દ્રિઓની અશક્તતાવડે જડતારૂપ સાતમો વિષવેગ બતાવવો, તથા વ્યાધિ વધવાથી આંખો વીંચી મરણ બતાવવું.

નાટકમાં વેગ, ક્રોધ, કે શોકની વખતે જે પદો મુકવામાં આવે, તેમાં પુનરૂક્તિ દોષ જાણવો નહિ. જેમકે "મુકમુક, હાંહાં, શું શું, મા માં, બોલ નહિ બોલ નહિ" વિગેરે.

નાટકમાં જે જે વિકારો બતાવવામાં આવે છે તેનાં લક્ષણો આહીં કહ્યાં નથી.

જે ભાવો ઉત્તમ પુરૂષોના હોય તે મધ્યમ પુરૂષોમાં યોજવા નહિ, અને જે ભાવો મધ્યમ પુરૂષોના હોય તે નીચ પુરૂષોમાં યોજવા નહિ; કારણ કે

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરૂષોના ભાવો પોતપોતાને વિષે રહેલા હોય તોજ તે પ્રીતિ ઉપજાવનારા થાય છે.

ઉપર કહ્યા સિવાય બાકીના જે ભાવો અથવા અભિનયો બતાવવા હોય તે લોકમાં જેમ પ્રચાર હોય તેમ બતાવવા.

માળી જેમ વિવિધ પુષ્પોથી માળાઓ ગુંથે છે તેમ રસ અને ભાવોનાં અંગ તેમજ ઉપાંગો સહિત નાટચ ભજવવું.

રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરેલા દરેક પાત્રે પોતાની જેવી ચાલ અથવા લીલા હોય તેવીજ રીતે રંગભૂમિથી નિકળતાં સૂધી રહેવું અને ભાવ પણ તેવોજ રાખવો.

એ પ્રમાણે અભિનયને માટે ભાવો કહ્યા છે, પરંતુ જે કહેવામાં નથી. આવ્યા તે લોક વ્યવહારથી જાણી લેવા.

આ નાટ્યને માટે લોક, વેદ અને અધ્યાત્મ એ ત્રણ પ્રમાણ છે; કારણકે લોકમાં અને અધ્યાત્મ પદાર્થોમાં બહુધા નાટ્ય રહ્યું છે અને તે અધ્યાત્મ, વેદના શબ્દો સાથે સમજવું.

નાટક લોક વડેજ સિદ્ધ થઇ શકે છે, માટે તે લોક રૂપજ છે. દેવતા, ઋષિ, રાજા અને લોકનું પૂર્વવૃત્તાન્ત બતાવવું તેનેજ નાટક કહે છે. જુદી જુદી અવસ્થાવાળું લોકનું જે ચરિત્ર તે નાટકનું ઉત્પાદક–હેતુ છે, માટે તે ચરિત્ર નાટકમાં લાવવું.

જે શાસ્ત્રો, જે ધર્મો, જે કારીગરી અને જે ક્રિયા લોકમાં ચાલતી હોય તે તમામ નાટકમાં આવી શકે છે. સ્થાવર જંગમાત્મક આ જગત્‌ની ચેષ્ટાનો પ્રકાર શાસ્ત્રથી નિયમિત થઇ શકે તેમ નથી, કારણકે દરેક પ્રાણી અથવા વસ્તુ વિવિધ સ્વભાવવાળાં છે, અને વસ્તુ સ્વભાવમાંજ નાટક રહ્યું છે; માટે નાટકમાં લોકજ મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે.

નાટ્ય પ્રયોગ તત્ત્વાર્થથી ભજવવામાં આવે તો તેથી મ્હોટી પ્રતિષ્ઠા અને દ્રવ્ય મળે છે.

નાટ્ય પ્રકૃતિ.

નાટકમાં પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે.

૧–અનુરૂપ. ૨–વિરૂપ. ૩–રૂપાનુરૂપ.

સ્ત્રી સ્ત્રીના જેવો અને પુરૂષ પુરૂષના જેવો ભાવ પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે બતાવે તેને " અનુરૂપ " કહે છે.

જે બાળક છતાં ભાવો વડે વૃદ્ધ જેવો દેખાય અને જે વૃદ્ધ છતાં ભાવોવડે બાળક સરખો દેખાય તેને " વિરૂપ " કહે છે.

જે પુરૂષ હોઇને સ્ત્રીના ભાવો બતાવે તેને " રૂપાનુરૂપ " કહે છે. સ્ત્રીએ પોતાની ઇચ્છાથી પુરૂષની ચેષ્ટાઓ બતાવવી, પરંતુ વૃદ્ધ અને બાળકે પરસ્પર એક બીજાના ભાવો બતાવવા નહિં.

સ્ત્રીઓનું વર્તન ઘણુંજ સુકુમાર હોય છે, જેથી સ્વર્ગમાં રંભા અને ઉર્વશી વિગેરે અપ્સરાઓ જેમ નાટક ભજવી બતાવે છે તેમજ આ માનુષ લોકમાં પણ રાજાઓને ત્યાં શાસ્ત્રની રીતે આચાર્યોએ સ્ત્રીઓને નાટકનો ઉપદેશ કરવો, અર્થાત્ તેને ભજવતાં શીખવવું; કારણ કે સ્ત્રીઓનો કંઠ સ્વભાવિક મધુર હોવાથી તેઓને સંગીત ગુણરૂપ થાય છે અને તેથી નાટ્યપ્રયોગ પણ મધુર તથા રસમય થાય છે.

સ્વભાવને આશ્રય કરનારી ભૂમિકા અને પ્રકૃતિ પોતાના તુલ્ય અવસ્થા અને ક્રિયાવાળી હોય તો તે નાટકને અત્યંત પ્રકાશિત કરે છે, માટે પુરૂષને આશ્રય કરનારો નાટ્યપ્રયોગ સ્ત્રીઓને વિષે પ્રયત્નથી યોજવો, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવથીજ વિલાસ રહ્યા છે, અને એથીજ ઉત્તમ રસરૂપ નાટ્યનું અંગ અને સૌષ્ઠવ (સુંદરતા અથવા શબ્દ માધુર્ય) અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ પૌરૂષ ભાવો લલિત હોય તે પણ અધિક શોભા આપે છે—

બહુ હાથવાળાં બહુ મુખવાળાં તથા વિકૃત મુખવાળાં, તેમજ પશુ અને ફાડી ખાનારાં જનાવરોના સમાન મુખવાળાં, ગર્દભ, અશ્વ અને ઉંટના સમા

ન મુખવાળાં તથા એ સિવાય બીજાં પણ વિવિધપ્રકારનાં મુખવાળાં જે પ્રાણીઓ થાય છે તેનાં મુખ માટી, લાકડાં, લાખ અથવા ચામડાના મ્હોરાંવડે બનાવવાં.

પાત્ર પોતાનું રૂપ—રંગ કે ભૂષણોવડે ઢાંકી, જે વેષ પોતે ધારણ કરે તેનો સ્વભાવ અને રૂપ ધરી રંગભુમિમાં પ્રવેશ કરે.

નાટકમાં રાજા વિગેરે જે પાત્રનું જે રૂપ હોય તે પ્રમાણે તેની અવસ્થા અને વેષ સહિત તેનું રૂપ બતાવવું. જેમ મનુષ્ય એક દેહનો ત્યાગ કરી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે બીજા દેહના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે, તેમજ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ પોતાનો સ્વભાવ ત્યાગી "હું તે રાજા વિગેરેજ છું" એમ મનમાં ધ્યાન રાખી તેનાં વેષ, વાણી અને અંગચેષ્ટાઓ પ્રમાણે આચરણ કરે.

નાટ્ય પ્રયોગ બે પ્રકારનો છે.

૧—સુકુમાર. ૨—વિદ્ધ.

નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, વીથી અને અંક એ પ્રયોગ સુકુમાર છે; અને તે મનુષ્યોએ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. જે પ્રયોગો સુકુમાર હોય તે રાજાઓને આનંદ આપનારા છે. ભાણમાં શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે પ્રયોગ સ્ત્રી પાત્રોએ યોજવા લાયક છે.

જે રૂપકોમાં યુદ્ધ હોય, ઉદ્ધત પ્રયોગ હોય તથા જેમાં સંરંભ વિશેષ હોય તે પ્રયોગો પુરૂષોએ ભજવવા, પણ સ્ત્રીઓએ ન ભજવવા.

જે પ્રયોગ ઉદ્ધત ન હોય, સંભ્રાન્ત ન હોય, અને જેમાં અંગ ચેષ્ટાઓ ભયંકર ન હોય, તેમજ જે લય, તાલ અને કળા સહિત હોય, જેમાં ભાષણ પ્રમાણ નિયત હોય, તેમજ છુટાં, સમજાય તેવાં અને સુંદર પદો હોય તેવું નાટક સ્ત્રીઓએ ભજવવા લાયક છે.

સિદ્ધિ.

સિદ્ધિ બે પ્રકારની છે. ૧—માનુષી અને ૨—દૈવી.

તેમાં વાણી, મન અને શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી માનુષી દશ પ્રકારની અને દૈવી બે પ્રકારની છે—

શરીરે રોમાંચ થવા, માન આપવા કોઇની સામે ઉભા થવું અથવા આંગળીઓનો વિક્ષેપ કરવો એ શારીરિક; અને સ્મિત કરવું, અર્ધહાસ, અતિહાસ, " સાધુ " શબ્દ. "અહો" શબ્દ, "કષ્ટ" શબ્દ, વૃદ્ધનાદ (મ્હોટો શબ્દ,) અને લ ૯ કરવું એ વાઙ્મથી સિદ્ધિ સમજવી.

નૃત્ય કરનારાઓ કાંઇક હાસ્યરસનો પ્રયોગ કરે ત્યારે તેને પ્રેક્ષકોએ હમેશાંસ્મિત [અલ્પ હાસ્ય] વડે ગ્રહણ કરવુ અર્થાત્ તે વખતે પ્રેક્ષકને હાસ્ય રસના પ્રયોગ પ્રમાણે હાસ્ય ઊત્પન્ન થાય તોજ તે પ્રેક્ષકે રસા સ્વાદન કર્યું કહેવાય, તેમજ પાત્રે પણ ત્યારેજ રસ બતાવ્યો ગણાય પાત્ર અસ્પષ્ટ હાસ્યરસનો પ્રયોગ કરે તે પ્રેક્ષકે અર્ધ હાસ્ય વડે ગ્રહણ કરવો, વિદુષકના વાકય ચાતુર્યથી અથવા બીજી કોઈ શિલ્પ કળાથી યોજેલો હાસ્યરસ અતિહાસવડે ગ્રહણ રરવો.

જ્યારે પાત્ર, પદ અને વાકયની સુંદરતા તેમજ અર્થની અતિશય ઉત્તમતા બતાવે ત્યારે તેમાં " બહુસારૂં, બહુસારૂં " એવા શબ્દો બોલવા. કોઈ પાત્ર કરૂણ રસ પ્રકટ કરતું હોય ત્યારે " બહુ દુઃખ, બહુ દુઃખ " એવા શબ્દો બોલવા. વિસ્મય કે પ્રહર્ષજનક અર્થમાં "અહો" એમ કહી મ્હોટો શબ્દ કરવો.

કોઈ પણ તિરસ્કારવાળા વાકયમાં શરિરે રોમાંચ થવા જોઈએ, વળી એજ પ્રમાણે પરાક્રમયુકત કાર્યમાં કે યુદ્ધમાં કાપાકાપી કે મારામારી થતી હોય, અથવા મહેનતનું કાર્ય હોય તેમાં પ્રેક્ષકોએ ઉપર કહેલ રીતે યોગ્ય અનુભાવોથી રસ વ્યંજિત (પ્રકટ) કરવો.

ઉપર બતાવી તે બધી મનુષ્ય સિદ્ધિ જાણવી.

જે નાટકમાં પાત્રો અતિશય ભાવ બતાવતા હોય, તથા સત્ય યુકત હોય તે દૈવી સિદ્ધિ સમજવી. તેમજ જે નાટકમાં કોલાહલ શબ્દ, ખળભળાટ કે કાંઇ ઉત્પાત દેખાતો ન હોય અને રંગની સંપૂર્ણતા સુખથી થતી હોય તે પણ દૈવી સિદ્ધિ જાણવી.

ઘાત.

ઘાત [વિઘ્નો] ચાર પ્રકારના છે.

૧–દૈવસમુત્થ ૨–પરસમુત્થ ૩– આત્મસમુત્થ ૪–ઔત્પાતિક.

પવન, વરસાદ, આગ, હાથી અને સર્પાદિવડે રંગમાં ખળભળાટ થાય અથવા મંડપ પડે તે દૈવસમુત્થ.

દ્વેષ અથવા ઇર્ષાથી ઉપર કહેલાં વિઘ્નો કોઇ શત્રુએ અથવા કોઇ પોતાનેજ માણસે ખૂટીને કર્યાં હોય તેને પરસમુત્થ કહે છે; તેમજ છાંણા, ખડ, પત્થર કે ઢેફાં વિગેરે ફેંકવામાં આવે તે પણ પરસમુત્થજ છે.

કોઇ પાત્ર વિલક્ષણ ચેષ્ટા કરે અથવા બીલકુલ ચેષ્ટા ન કરે, તેમજ જે વેષ લીધેલ હોય તેથી બીજી રીતની ચેષ્ટા કરે, સ્મરણ જતું રહે, બીજું બોલાઇ જાય, પીડિત શબ્દ કરે, પોતાનું કર્તવ્ય સૂજે નહિ, બહુ હસી પડે, રોઇ જાય અથવા સાદ બગડી જાય વિગેરેને આત્મસમુત્થઘાત કહે છે.

કોઇ પાત્રે પશુનો વેષ લીધો હોય અને તેની ઉન્મત્ત ચેષ્ટાવડે કાંઇ વિઘ્ન થાય તો તેને ઔત્પાતિક કહે છે.

કીડા કે કીડીઓ નિકળવી, વાજાં બગડી જવાં, બહુ હસવું કે બહુ બોલવુંએ પણ સિદ્ધિનાં દૂષણો છે.

કંઠ બેસુર થઇ જવો, વર્ણ કે સ્વરનો ઉચ્ચાર જોઇએ તેથી વધારે કે

ઓછો થવો. તથા સ્વરના ઉચ્ચાર સ્થાન કે લયમાં ભૂલ થવી વિગેરે સ્વરગત-ઘાત સમજવા.

મુકુટ કે આભૂષણ નીચે પડી જાય તો તેથી વિસ્મયમાં જે પ્રવૃદ્ધ નાદ કરવામાં આવે છે તેનો નાશ થાય છે, તેમજ રંગભુમિમાં પશુ પ્રવેશ કરે તો તેથી પણ હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે વાદ્યોમાં પણ વિષમતા, માર્ગહિનતા, વિમાર્જનતા ભારેપણું તથા રાગનાં ઘર જુદા ન પાડવાં વિગેરે પુષ્કર ગત દોષ સમજવા.

પુનરૂકિત, અસમાસ, વિભકિતભેદ, વિસન્ધિ, લિંગદોષ, છન્દ કે વૃત્તનો ભંગ, અને ગુરૂ અથવા લઘુવર્ણનો અનિયમ વિગેરે કાવ્યનાં દૂષણો છે.

ભાન ભૂલવું, અક્ષર પડવા, સાદ નહિ ચાલવો, વખત વિના આભૂષણ પહેરવાં, પડી જવું, મુકુટ, પડી જવો, હાથી, ગર્દભ કે ઉંટ ઉપર તેમજ પાલખી વિગેરેમાં ચડતાં કે ઉતરતાં નહિ આવડવું, કર્તવ્ય સૂઝે નહિ, દેખાય નહિ તેવાં આભૂષણો પહેર્યાં હોય અને રંગમાં પાત્ર ઘણીવારે પ્રવેશ કરે વિગેરે સ્થાનો ઘાતનાં છે.

કોઇ પણ સૂત્રધાર ખરાબ વસ્ત્રો પહેરી નાન્દીવડે શંકર સિવાય બીજાની સ્તુતિ કરે તો તેથી પણ સિદ્ધિની હાનિ થાય છે, તેમજ કોઇ પણ માણસ કોઈ પણ દેશ, વેષ કે ભાષાનું અવલંબન કર્યા સિવાય નાટક કરતો હોય તો તે પણ સિદ્ધિનો ઘાત સમજવો.

એવો કોણ સમર્થ છે કે જે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રયોગ ભજવી બતાવે ? માટે પ્રથમ તો જે શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે જાણવા અર્થે યત્ન કરવો, અને પછી લોક તેમજ વેદમાં જે ગંભીર અર્થો કહેલ છે તથા જે સર્વ જ્ઞાતા પુરૂષો જાણી શકે તેવા છે, તે અર્થો જેવા હોય તેવા નાટકવડે બતાવવા

નાટકો બહુધા દોષયુક્ત પાઠ રહિત અને ગુણવાળાં હોઈ શકતાં નથી, માટે નાટકમાં બહુ દોષો ન જોવા.

પ્રાશ્નિક.

વિવિધ ચરિત્રના અભિનયોને સમજનારા, વૃત્તાન્ત અને શાસ્ત્રને જાણનારા, યશવાળા, ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, મધ્યસ્થ, ઉત્તમ બોલનારા, નાટ્યના છએ અંગોમાં કુશળ, લોભ રહિત, પવિત્ર, સમાન દ્રષ્ટિવાળા, ચતુર, વાદ્યમાં કુશળ, તત્ત્વાર્થને જાણનારા, દેશ દેશની ભાષાઓ સમજનારા, કળા અને શિલ્પને જાણનારા, ચાર પ્રકારના અભિનયને જાણનારા, રસ અને ભાવના ભેદોમાં નિપુણ, વિવિધ શાસ્ત્રોમાં વિચક્ષણ, યાજ્ઞિક, નર્તક, છન્દ જાણનાર, છેદ અને અસ્ત્ર વિદ્યામાં કુશળ, નાટકમાં ભાવવાળા, તથા પ્રથમ કહેલ સિદ્ધિસ્થાન અને ઘાત એ બન્નેને જાણનારા પ્રાશ્નિર યોજવા; અને તેમનાં આસન રંગભૂમિથી બાર હાથ દૂર રાખવાં.

પ્રેક્ષક,

પ્રેક્ષકો એકાગ્ર ઇન્દ્રિઓવાળા, તર્કવિતર્કમાં કૃશળ, પ્રસિદ્ધ ગુણવાળા તેમજ પ્રેમી હોવા જોઇએ.

જે માણસ પાત્ર સંતોષ બતાવે ત્યારે સંતોષ પામે, શોક કરે ત્યારે શોકગ્રસ્ત થાય અને દીનતા બતાવે ત્યારે દીન થઇ જાય એ ઉત્તમ પ્રેક્ષક જાણવો.

ઉપર કહેલા દરેક ગુણો દરેક પ્રેક્ષકમાં હોવા જોઇએ.

નાટકમાં જાણવાની બાબત ઘણી છે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય અલ્પ છે, માટે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમની મળેલી સભામાં ઉત્તમ પુરૂષોનું ચેષ્ટિત અધમ પુરૂષોએ જાણી શકાતું નથી.

નાટકના પ્રયોગમાં જે પુરૂષને વેષ ધારણ કરવો હોય તે તેને તેના ધંધા અથવા વેષ પ્રમાણે નો પાઠ આપવામાં આવે તો તે અતિ ઉત્તમ બને છે.

જગતમાં મનુષ્યના સ્વભાવ વિવિધ છે, અને વૃદ્ધ, બાળક કે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ ઉપરથી નાટકની પ્રવૃત્તિ છે.

યુવાન માણસો કામથી ખુશી થાય છે, ચતુર માણસો ચમત્કારણથી ખુશી

થાય છે, ધનાર્થી (લોભી) લોકો દ્રવ્યથી ખુશી થાય છે, વિરાગી મોક્ષથી પ્રસન્ન રહે છે, શૂરવીરો બિભત્સ અને રૌદ્રરસમાં તથા યુદ્ધ અને સંગ્રામમાં ઉત્સાહ પામે છે; વૃધ્ધો ધર્મની કથાઓ અને પુરાણોમાં આનંદ પામે છે. એ રીતે જે માણસ જેથી ખુશી થાય તે માણસ તે વસ્તુનો પ્રેક્ષક થઇ શકે, અને તે પુરૂષ તે તે ગુણોથી યુકત હોવો જોઇએ.

જે નાટકમાં સિદ્ધિ વિશેષ હોય અને ઘાત અલ્પ હોય, તેમજ "શમ" ની સિદ્ધિ હોય તો રાજાને વિદિત કરી તેને એક પતાકા આપવી એવો પરંપરાનો વ્યવહાર છે.

પોતાના આસન ઉપર સ્વસ્થ થઇ બેઠેલા પ્રેક્ષકોએ પોતપોતાના ગુણવડે વિચારીને જોવું, અને બીજા ઉપર ધ્યાન ન રાખતાં કેવળ નાટક ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખી તેમાં સાધન, દૂષણ, ભાસ, સમ, અંગમાધુર્ય પાઠ, પ્રકૃતિ, રસ, ગાન, વાદ્ય અને પોશાક તથા પડદા વિગેરે જોઇ જાણવું (જાણ લેવું.)

ગીત, વાદ્ય અને તાલની સાથે નૃત્ય વિગેરે કળાઓમાં જે નાટકનું અંગ કરવામાં આવે તેને " સમ " કહે છે.

નાટકમાં અંગ અને ઉપાંગોએ સહિત ગીત, તાલ અને લયની સાથે ભાંડ વાદ્ય તેમજ સમ જેમાં હોય તે પણ " સમ " કહેવાય છે

છાતી કાંઇક નમતી રાખી, બન્ને હાથ ચતુરસ્ત્ર કરી ડોક જરા અંચિતા રાખવી તેને " અંગમાધુર્ય " કહે છે.

બાકીનાં લક્ષણો પ્રથમ કહેવાઇ ગયાં છે.

હર્ષથી અને વિવિધ રસવડે ઉત્પન્ન થનારી "સિદ્ધિ" સિદ્ધિના સ્થાનો વડે પ્રકાશ કરવી.

નાટ્યજ્ઞ પુરૂષોએ નાટક ભજવવાના જુદા જુદા સમયો છે તે પણ જાણવા જોઇએ.

દિવસમાં પૂર્વાહ્ન, મધ્યાન્હ અને અપરાન્હ એ ત્રણ વખત છે; અને રાત્રીમાં રાત્રિમુખ (પ્રદોષ) અર્ધરાત્ર અને પ્રભાત એ ત્રણ વખત છે; તેમાં

કાનને પ્રિય લાગે તેવું અને ધર્મોત્પત્તિવાળું નાટક પૂર્વાન્હમાં ભજવવું. પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થએલ' બહુ વાકય વાળું તેમજ પરાક્રમ યુક્ત નાટક હોય તે અપરાન્હમાં ભજવવું. જે નાટક કૈશિકીવૃત્તિવાળું" શંગાર રસવાળું, તેમજ નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીતયુક્ત હોય તે રાત્રિમુખ (પ્રદોષ) માં ભજવવું. જેમાં કોઇનું મહાત્મ્ય હોય તથા કરૂણ રસ હોય એવું નાટક પ્રભાત સમયે ભજવવું, પરંતુ મધ્યાન્હમાં, અર્ધરાત્રે અને સન્ધ્યાના ભોજન કાળમાં નાટક ભજવવું નહિ.

એ રીતે દેશ, કાળ અને વર્ણન જોઇને રસ તેમજ વસ્તુની અનુકૂળતા પ્રમાણે નાટક ભજવવું. અથવા દેશ કાળ જોયા વિના રાજા કે કોઇ સ્વામી આજ્ઞા કરે તે વખતે નિઃસંશય ભજવવું.

નાટકના મુખ્ય ત્રણ ગુણ છે—

૧– પાત્ર– ૨ પ્રયોગ– ૩– અર્થ– (સમૃદ્ધિ.)

બુદ્ધિ, સત્ત્વ, સારૂંરૂપ; લય, તાલ, રસ અને ભાવનુંજ્ઞાન; વય, કુતૂહલ, ગૃહણ, ધારણ, ગાત્રવૈકલવ્ય, નિર્ભયતા અને ઉત્સાહ એટલા ગુણો પાત્રના જાણવા.

સારી વસ્તુસંકળના, સારૂં ગાન, સારૂં ભાષણ અને શાસ્ત્રની ક્રિયાઓનો સારો યોગ વિગેરે ગુણો પ્રયોગના જાણવા.

સારાં ઘરેણાં, ઉત્તમ પુષ્પમાળાઓ અને સારાં વસ્ત્રો તથા વિચિત્ર પ્રકારના પડદા વિગેરેની રચના એ સમૃધ્ધિ જાણવી.

જ્યારે પાત્ર, પ્રયોગ અને સમૃધ્ધિનો સાથે યોગ હોય ત્યારે નાટકની સંપૂર્ણ શોભા જણાય છે; કારણ કે તે નાટકના અલંકાર છે.

पाठ प्रकार.

જે પાત્ર (સ્ત્રી કે પુરૂષ)ને જે પાઠ આપવો હોય તેની ભાષા, ચાલ, શરીર, અન્તઃકરણનું વલન અને સ્વભાવ વિગેરેની સામાન્ય પરિક્ષા કરી તે પાઠ આપવો; તેમાં પણ ચોક્કસ ગુણનો તપાસ કરીને તે પાત્રને રાજા, રાણી

કે કુમારનો પાઠ આપવો; કારણ કે તેમ કરવાથી આચાર્યની બુદ્ધિમાં ખેદ ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી.

જે માણસ અંગ અને ઉપાંગોથી યુક્ત હોય, કોઈ પણ અંગ ન્હાનું મ્હોટું ન હોય, યોગ્ય વયવાળો હોય, તેમજ દુબળો કે જાડો ન હોય; અને અને સરખાં અંગવાળો, કાન્તિવાળો, સારા સ્વરવાળો તેમજ સારો દેખાવડો હોય તેને દેવનો પાઠ આપવો.

જે જાડો, લાંબો, મ્હોટા શરીરવાળો, મેઘ સરીખા ગંભીર શબ્દવાળો ક્રોધયુક્ત સ્વભાવ તથા નેત્રવાળો, અને તેજ પ્રમાણે ભ્રકુટી અને મુખાકૃતિ-વાળો હોય તેને રાક્ષસ, દાનવ કે દૈત્યનો પાઠ આપવો.

જે સુંદર નેત્રવાળો, સારી ભ્રકુટીવાળો, સુશોભિત અંગવાળો, કાન્તિદાર કપાળવાળો, શોભતી નાસિકાવાળો, ઉત્તમ હોઠવાળો, સુંદર ગાલવાળો, રમણીય મુખવાળો, સારા કંઠવાળો અને રૂપાળી ડોકવાળો, તેમજ અંગ પ્રત્યંગ યુકત, દીર્ઘ, મદવડે ગંભીર, જાડો કે પાતળો નહિ, સારા સ્વભાવવાળો, ઉત્તમ આચરણવાળો, જ્ઞાનવાન, અને મનોહર આકૃતિવાળો હોય તેને રાજા અથવા કુમારનો વેષ પહેરાવવો.

જેના અવયવો વિકળ ન હોય, શૂરવીર, વચન અને કર્મમાં ચોખ્ખો, લાંબો નહિ, જાડો નહિ, તર્ક વિતર્કમાં કુશળ, નીચ ન હોય અને પ્રગલ્ભ તેમજ તાત્કાલિક બુદ્ધિવાળો હોય તેને પ્રધાન અથવા સેનાપતિનો પાઠ આપવો.

જે પીળી આંખવાળો, લાંબા નાકવાળો, તેમજ ટુંકો અથવા લાંબો હોય તેને અન્તઃપુરનો ચાકર અથવા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ બનાવવો, એ રીતે બીજા સ્થાનોમાં પણ પાત્રની અવસ્થા તેમજ સ્વભાવ જોઇને તેને તેવો પાઠ આપવો.

જેનાં નેત્ર સ્તબ્ધ હોય આંખે કાંણો, શરીરે જાડો, ચપટા નાકવાળો, દુષ્ટ સ્વભાવવાળો અને વિકૃત મુખવાળો હોય તેને ચાકરનો પાઠ આપવો.

જે સ્વભાવે શાન્ત અને શરીરે દુર્બળ હોય તેને તપસ્વીનો પાઠ આપવો. એ પ્રમાણે જાડા માણસને પણ તેના યોગ્ય કાર્યમાં યોજવો.

જો બીજા પુરૂષો જુદા જુદા ન હોય, તો પછી આચાર્યની મરજી પ્રમાણે પાત્રોના ભાવ, સ્વભાવ અને ચેષ્ટાને અનુસારે તેને કામ સોંપવું. જેની જેવી (ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ) ચેષ્ટા હોય તે પ્રમાણે તેને આચાર્યે ગોઠવવા,

નાટકમાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યવડે ભરત વિદૂષક, સુત્રધાર અને નાયક વિગેરે કહેવાય છે, તેમજ મુકુટ, ઘરેણાં અને પુષ્પોનું કામ કરનારાઓનાં નામ પણ તેઓના કામ પ્રમાણે હોય છે, તેમજ કારૂક અને કુશીલવ પણ પોતપોતાનાં કાર્યને અનુસારેજ કહેવાય છે.

જે પોતે એકલો ઘણા પાઠ લે તેવો ચતુર હોય, અને ગાવા બજાવવામાં પણ કુશળ હોય તેને “ ભરત ” કહે છે,

જે પોતાની બુદ્ધિવડેજ (પાઠ કરીને નહિ) બધી પ્રજામાં વપરાતી અને અનેક યુક્તિવાળી વાણી બોલે, તાત્કાલિક બુદ્ધિવાળો હોય, તેમજ મશ્કરીયુક્ત બોલનાર હોય, અને જેનું મુખ છેદવડે શોભતું હોય તેને “ વિદૂષક ” જાણવો.

સર્વ વાદ્યોમાં કુશળ હોય તેને “ તૌરિપ ” કહે છે.

રસ અને ભાવ સહિત લોક વૃત્તાન્ત ભજવી બતાવનારને ‘નટ’ કહે છે.

નાટકમાં સ્તુતિ અથવા નમસ્કાર યુક્ત મધુર વાક્યો વડે જે મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે તેને “ નાન્દી ” કહે છે.

ગાયન, વાદ્ય, પાઠ અને ભાવોને શાસ્ત્રના ઉપદેશની સાથે જોડનારને “ સૂત્રધાર ” કહે છે.

શાસ્ત્રથી જાણેલા અને લોકમાં જણાતા સ્વભાવ અને અવસ્થાઓને જુદી જુદી સ્થિતિમાં ભજવી બતાવનારને “ નાટ્યકાર ” કહે છે; તેમજ શાસ્ત્રમાં કહેલ ચાર પ્રકારનાં આતોદ્ય વિધાનને નાટ્યમાં યથાસ્થિતિ યોજનરને “ નાયક ” કહે છે.

જે નાના પ્રકારના મુકુટ બનાવી જાણતો હોય તે “મુકુટકાર” જે અનેક સાધનોથી જુદી જુદી જાતનાં આભૂષણો બનાવી જાણતો હોય તે “ આભરણકૃત ” જે પુષ્પોનાં પાંચ પ્રકારનાં આભૂષણ બનાવી જાણતો હોય તે “ મા

ષ્યકૃત્ ” જે જુદી જુદી જાતના વેષ બનાવી જાણતો હોય તે “ વેષકૃત્ ” જે ચિત્ર કાઢનાર હોય તે “ ચિત્રકાર, ” જે વસ્ત્રો રંગનાર હોય તે “ રજક ” અને જે લાખ, પત્થર, લોઢું તથા લાકડાનો સામાન બનાવનાર હોય તે “ કારૂક ” કહેવાય છે. જે જુદી જુદી જાતનાં વાદ્યો બનાવવામાં અને બજાવવામાં કુશળ હોય તેમજ તેને મેળવવામાં ચતુર હોય તેને “ કુશીલવ ” કહે છે.

એ રીતે જે માણસ જેવાં કામ, કારીગરી અથવા પ્રયોગ કરે તેને તે પ્રમાણે નામ આપવામાં આવે છે.

नाटयशाप.

ઊપર પ્રમાણે ભરતના મુખથી પ્રાચીન નાટ્યવેદ શ્રવણ કરી મુનિઓના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો અને તેઓએ ભરતને કહ્યું કે— મહાત્મન્! અમે આપને વિરોધથી કે પરિહાસથી નહિ, પરંતુ માત્ર જાણવાને માટેજ પુછીએ છીએ કે— હમણા એ નાટ્યવેદના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે જે કાંઇ ગુહ્ય હોય તે કહો, કારણ કે “ જનસમુદાયનું ચરિત્ર તેજ નાટય ” એમ આપે કહ્યું, માટે લોકોમાં જે ગુહ્ય હોય તે કહો, તથા પૂર્વરંગમાં કોનું ચરિત્ર યોજવામાં આવે છે ? અને તે દોષયુક્ત શામાટે હોય છે ? તેમજ સૂત્રધાર મુનિ થઈ, જાતે પવિત્ર રહી બીજાને પવિત્ર શામાટે કરે છે ? આ નાટ્યશાસ્ત્ર સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર કયા કારણથી આવ્યું ? અને તે નાટય ભજવનારાઓનો વંશ નષ્ટપ્રાય જેવો કેમ થયો છે ? આ પ્રમાણે ઋષિઓનાં વચન સાંભળી મહાત્મા ભારત મુનિ બોલ્યા કે— તમો જે ગુહ્યકથા મને પુછોછો તે પૂર્વરંગવિધાનની ગુપ્તકથા તથા પ્રથમ વિઘ્નનિવૃત્ત થવા માટે જે શુભચિન્તવન વિષે મેં કહ્યું છે તેને અનુસરીનેજ પૂર્વરંગ કહેવામાં આવ્યો છે. જેમ શરીરનું સંરક્ષણ કરવા માટે કવચ પહેરવામાં આવે છે તથા પાપનો નાશ કરવા હોમ કરવામાં આવે છે, એવીજ રીતે મેં જપ, દેવાર્ચન, સ્તુતિ, આશીર્વચન, શાન્તકર્મોનું કીર્તન, સર્વ વાદ્યોના શબ્દ, તેમજ ગતિ અને શબ્દોથી પાપોને નિવૃત્ત કર્યાં ત્યારે તે સ્તુતિ અને ગીતોથી પ્રસન્ન થએલા દેવોએ મને કહ્યું કે—

આ તમારા પ્રયોગથી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ, દેવતાઓ તથા અસુરોને ખુશી કર્યા ઊપરાંત લોકોને પણ આનંદ પમાડે છે. માટે એનું " નાન્દી " એવું નામ પડશે. જ્યાં ગીત અને વાદ્યોની સાથે નાન્દીના મંગલધ્વનિ થાય છે તે સ્થાનમાં મનુષ્યો પાપરહિત બની કલ્યાણને પામે છે. જ્યાં નાટ્યની નાન્દીનો શબ્દ સંભળાય તે દેશમાં રાક્ષસો અને ભૂત ગણો ઉભા રહી શક્તા નથી. કોઈના આમંત્રણમાં, વિવાહમાં, યજ્ઞમાં અથવા રાજાઓને ત્યાં ઉત્સવ હોય ત્યારે નાન્દીનો શબ્દ સાંભળી ઘાતકી પ્રાણીઓ દૂર જતાં રહે છે.

તેમજ—

" वाद्यं नाटयं तथा गेयं, चित्र वादित्र मेवच ।
वेदमंत्रार्थवचनैः, सममेतद्भविष्यति " ॥

વાદ્ય, નાટ્ય તથા ગાયન અને વિવિધ વાદિત્ર એ સર્વ વેદમંત્રના અર્થની બરાબર થશે. અમે તમારી પાસેથી શંકરનું કહેલ સાંભળ્યું છે કે—

" यस्मिन्नातोद्यनाटचस्य, गीत वाद्य ध्वनिः शुभः
न्नविष्यत्यशुभं देशे, नैव तस्मिन्कदाचन " ॥

જે દેશમાં નાટકનાં ગીત અને વાદ્યનો મંગળધ્વનિ થાય છે તે દેશમાં કાંઈપણ અશુભ થતું નથી. આ રીતે દેવતાઓનાં વચન સાંભળી પૂજાના અધિકાર માટે વિવિધ સ્તુતિ વાકયોવડે તથા દેવાર્ચનવડે પૂર્વરંગ બતાવ્યો છે અને તે પૂર્વરંગમાં રંગભુમિનું અભિવાદન કરવા માટે તથા જર્જર ધ્વજનું મંત્રવડે પૂજન કરવા માટે શૌચ પણ કહેલ છે.

કોઈએક સમયે મહાત્મા ભરતમુનિના શિષ્યોએ ઋષિઓ અને બીજા સભ્યો સમક્ષ નહિ જોવા લાયક ગ્રામ્યધર્મ (મિથુન) સબંધી કાંઇશિલ્પ યોજી તે સંબંધી એક નાટકભજવી બતાવ્યું, તે સાંભળી અત્યંત ક્રોધથી કંપતા અને એનાટકની અનેક પ્રકારે નિન્દા કરતા તમામ મુનિઓએ શાપ આપ્યો કે—

" मा तावद्भो द्विजा युक्तमिदमस्मद्विडम्बनम् ।
को नामायं परिभवः, किंवा नास्मासु संमते ॥
यस्माज्ज्ञान मदोन्मत्ता, न चेच्छाविनयान्विताः ।

तस्मादेतद्धि भवतां, कुज्ञानं नाशमेष्यति ।
ऋषीणां ब्राह्मणानां च, समवायसमागमे ।
निर्ब्रह्मणो निराहूतः,शूद्राचारो भविष्यति ।
यश्च वा भवतां वंशः, स चाशौचो भविष्यति ।
ये च वो वंशजास्तेपि, भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ॥
परोपस्थानवन्तश्च, पुंस्त्रीबालोपजीविनः " ।

બ્રાહ્મણો આ અનુકરણ યોગ્ય નથી, આ તમે શું કર્યું ? અમને આ સંમત નથી, કારણકે જેનાથી જનો અજ્ઞાનવડે મદોન્મત્ત અને અવિનયવાળા થાય એવું આ તમારૂં દુષ્ટ જ્ઞાન નાશ પામશે, તમે પણ બ્રાહ્મણપણાથી ભ્રષ્ટ થઇ શૂદ્ર જેવા આચારવાળા બની જશો તેમ તમારો વંશ પણ અપવિત્ર થશે અને તમારા તમામ વંશજો નૃત્ય કરનારા, બીજાની સ્તુતિ કરનારા તેમજ પોતાનાં સ્ત્રી અને પુત્રોથી આ જીવિકા ચલાવનારા થશે. જ્યારે ભરતના શિષ્યોને ઋષિઓએ આ રીતે શાપ આપ્યો ત્યારે દેવતાઓ પણ અતિ ખેદ પામ્યા, તથા પોતાના અધિપતિ ઈન્દ્રને સાથે લઈ તેઓ ઋષિઓ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે શું પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરેલું આ નાટય નાશ પામશે ? ત્યારે ઋષિઓ બોલ્યા કે નાટય નાશ પામશે નહિ, પરંતુ બીજું જે કહ્યું તે બધું સત્ય થશે. આ પ્રમાણે ઋષિઓનાં વચન સાંભળી દેવતાઓ ભરતના શિષ્યો પાસે ગયા. ભરતના શિષ્યોએ ભરતને કહ્યું કે તમે અમને નષ્ટ કર્યા, કારણ કે આ નાટયના શબ્દવડે અમે શૂદ્ર સરખા આચારવાળા થયા; ત્યારે ભરતે તેઓને શાન્ત્વન પૂર્વક કહ્યું કે તમે ક્રોધ કરો નહિ, આ મારો નાટયપ્રકાર નાશ પામશે નહિ, પરંતુ તમે મરણનો વિચાર નહિ રાખો એ તો સિદ્ધાન્ત છે. આ નાટય બ્રહ્માએ પ્રવર્તાવ્યું છે માટે તે બીજા શિષ્યોને આપું છું. જેથી દુઃખવડે યોજેલું આ નાટય નષ્ટ થશે નહિ મ્હોટા આશ્રયવાળું, મહાન પુણ્યવાળું તથા વેદ અને વેદના અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નાટય આજથી હું અપ્સરાઓને અર્પણ કરૂં છું અને તમો પ્રાયશ્ચિત કરો.

गुह्यविकल्प.

કોઇ એક સમયે નહુષ નામનો રાજા પોતાનાં નીતિ બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થએલ સ્વર્ગના રાજ્યને પાળતો હતો. તે વખત તેના મનમાં વિચાર થયો કે ગાંધર્વ વિદ્યા અને નાટયશાસ્ત્ર (પૃથ્વી ઉપર) શી રીતે આવે? નાટય પ્રયોગ તો સ્વર્ગમાં દેવોને માટેજ છે એમ ધારી તેણે "આ નાટ્ય પ્રયોગ મારે ઘેર અપ્સરાઓ સહિત થાઓ." એ રીતે દેવોની આગળ બે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે બૃહસ્પતિ વિગેરે દેવોએ તેને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે આપ સ્વર્ગના અધિપતિ છો માટે વિચારીને બોલો, કારણ કે દિવ્યાંગનાઓનો મનુષ્યોની સાથે સંબંધ હોતો નથી. માટે નાટ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ત્યાં જાય અને તે તમારૂં પ્રિય કરશે. આ સાંભળી નહુષ રાજાએ આચાર્યને હાથ જોડી કહ્યું કે આજથી પૃથ્વીમાં નાટયશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું એમ હું માનું છું, કારણ કે તેના પ્રથમ આચાર્ય તમેજ છો, માટે તમારી પાસેથી તે યથાર્થ અમને પ્રાપ્ત થશે! પ્રથમ તેનો નાશ થયો સાંભળી અન્તઃપુર વિગેરે તમામ જનો ખેદયુકત થયેલ છે, હવે ફરી એ પ્રયોગ શ્રવણ કરી તેઓ શોક રહિત બનશે આચાર્યે રાજાને "તમે કહો છો તેમ થશે" એમ કહી તુરતજ પોતાના પુત્રોને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે આ નહુષ રાજા હાથ જોડી માગણી કરે છે, માટે તમો તેની સાથે પૃથ્વી ઉપર જઇ પ્રયોગ કરો અને પ્રયોગ શરૂ થશે ત્યારે હું થએલ શાપનો અન્ત કરીશ કે જેથી તમે પણ બ્રાહ્મણો અને રાજાઓએ નિન્દવા લાયક થશો નહિ. પૃથ્વી ઉપર જઇ પ્રયોગનો પ્રારંભ કરો, કારણ કે રાજાનું વચન ફેરવવા લાયક નથી, તેમ મારૂં વચન પણ ઉલ્લંઘન કરવા લાયક નથી. ત્યાર પછી બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણોએ પૃથ્વી ઉપર નહુષ રાજાને ઘેર જઇ, સ્ત્રીઓના અનેક પ્રયોગો ઉત્પન્ન કરી તથા ત્યાં મનુષ્યની સ્ત્રીઓમાં ઉપભોગવડે ઘણા પુત્રો પ્રકટ કરી અનુક્રમે પ્રયોગ કર્યો અને પછીથી બ્રહ્માની આજ્ઞાવડે તેઓ ફરી સ્વર્ગને પામ્યા. એ રીતે શિષ્યોવડે નાટયશાસ્ત્ર પૃથ્વી ઉપર ઉતાર્યું ત્યારથી ભરતનો વંશ પૃથ્વી ઉપર પ્રવૃત્ત થયો.

કોહલ, વત્સ, શાંડિલ્ય અને ધૂર્ત વિગેરે મુનિઓએ કેટલા એક દિવસ જગતના માનવ ધર્મનું અવલંબન કરીને મનુષ્યોની બુદ્ધિને વધારનારૂં આ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છે, જેની અંદર ત્રણ લોકની ક્રિયાઓ રહી છે તથા જે સર્વ શાસ્ત્રને બતાવનારૂં તેમજ મંગળ આપનારૂં અને સુંદર છે.

જે પુરૂષ બ્રહ્માએ રચેલ આ શાસ્ત્રને સાંભળે, યોગ કરે તથા ભણે તે પુરૂષ વેદને જાણનાર પુરૂષની, યજ્ઞ કરનારની તથા દાન કરનારની ગતિને પામે છે. જેવી રીતે નાટકમાં આવેલ મંગલસ્તુતિઓથી દેવો પ્રસન્ન થાય છે તેવી રીતે ગન્ધ તથા પુષ્પ વડે પુજવાથી પણ સંતુષ્ટ થતા નથી જે પુરૂષ ગાન્ધર્વ શાસ્ત્રનું તથા નાટયસાસ્ત્રનું સારી રીતે પાલન કરે તે પુરૂષ ઇશ્વર અથાવા ગણપતિની પરમગતિને પામે છે.

एवंनाटयप्रयागे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीतं.
नोक्तं मच्चात्र लोकादनुकृतिकरणात्संविज्ञाव्यं तु तज्ज्ञैः ।
किंचान्यत्संप्रपूर्णा भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा,
शान्तिर्गोब्राह्मणानां भवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥

એ પ્રમાણે નાટયશાસ્ત્રમાં ઘણા પ્રકારનું શિલ્પ કહ્યું છે, છતાં જે ન કહેવાયું હોય તે લોકોના અનુકરણથી જાણી લેવું; વળી આ પૃથ્વી દુષ્કાળ અને રોગના ભયથી બચો, ગાય અને બ્રાહ્મણોને શાન્તિ થાઓ, અને રાજા સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવો.

महापुण्यं प्रशस्तं च, लोकानां नयनो त्सवम् ।
नाट्यशास्त्रं समाप्तेदं (?) भारतस्य यशोवहम् ॥

મહા પવિત્ર, વખાણવા લાયક, નેત્રને આનંદ આપનાર અને ભરત ભુમિના યશને વધારનાર આ નાટયશાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

સમાપ્ત..

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૨૪	રંગમડપ	રંગમંડપ
૧૦	૯	બહારથી	બહારથી
૧૧	૯	કાતકેય	કાર્તિકેય
૧૧	૨૭	ચોખ	ચોખા
૧૨	૨૯	સ્કદ	સ્કંદ
૧૬	૫	જ	જે
૧૬	૨૮	श्रातृचित्तं	श्रोतृचित्तं
૧૭	૭	ક્રાંચ	ાચ
૧૭	૧૬	गोच्चराः	गोचराः
૧૮	૮	बीभत्सं	विभत्से.
૨૦	૨૩	અદર	અંદર
૨૨	૧૨	ુવપાત	ધ્રુવપાત
૨૨	૨૧	ધ્રલમાર્ગમાં	ધ્રુવમાર્ગમાં
૨૩	૫	વ્યહારમાં	વ્યવહારમાં
૨૬	૧૯	" ાન "	" નિ "
૩૨	૧૩	ત	તે.
૩૩	૨	પચમ	પંચમ
૩૩	૨૯	નાહ્	નહિ
૩૪	૧૮	ચતુથતાલ	ચતુર્થતાલ.
૩૯	૧૦	લધ્વાદિક	લધ્વાદિક
૩૯	૧૧	કુડુંકતાલની	કુડુક્કતાલની
૩૯	૧૮	ધુવા	ધ્રુવા
૩૯	૨૨	ધ્રવા	ધ્રુવા
૪૧	૧૩	શમ્યાતાલ	શમ્પાતાલ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૧	૧૩	આકાષત	આકર્ષિત
૪૧	૨૨	પક્તિ	પંક્તિ
૪૧	૨૬	ભયનથી	ભયથી
૪૩	૧૬	અ ચપલા	અતિચપલા
૪૩	૨૨	ત્રિષ્ટપૂ	ત્રિષ્ટુપ્
૪૪	૧૯	વણુ	વર્ણો
૪૪	૨૦	સવ	સર્વ.
૪૫	૧૧	લધુ	લઘુ
૪૭	૩	ધ્રવાઓના	ધ્રુવાઓના
૪૭	૧૧	પ્રસાદિક	પ્રાસાદિક.
૪૭	૧૪	ધ્રવા	ધ્રુવા
૪૮	૭	ઓત્સુકય	ઔત્સુકય
૪૮	૯	ધ્રવામાં	ધ્રુવામાં
૪૯	૨૦	અનુબધ	અનુબંધ
૪૯	૨૧	પ્રાવેશિકીન	પ્રાવેશિકીના
૫૧	૬	આશ્રવાળું	આશ્રયવાળું
૫૧	૨૪	ધ્રવા	ધ્રુવા
૫૨	૩૦	ધ્રવામાં	ધ્રુવામાં
૫૩	૧	ધ્રવા	ધ્રુવા
૫૪	૧૨	અન	અને
૫૫	૨૦	પરતુ	પરંતુ
૫૬	૨૮	વશાખરોચત	વૈશાખરેચિત
૫૬	૨૯	વૃાશ્ચકકુટ્ટન	વૃશ્ચિકકુટ્ટન
૫૭	૧૧	ઉરૂ ત્ત	ઉરૂદ્ધૃત્ત
૫૮	૨૨	દખાડવું	દેખાડવું
૫૯	૧૩	ખટિકામૂખ	ખટકામુખ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુધ્ધ.
૫૯	૧૮	લટકતા રાખવા	લટકતો રાખવો
૫૯	૨૩	ત એમાંથી અક હાથતજ	તે એમાંથી એક હાથ તેજ
૫૯	૨૪	અન	અને
૫૯	૨૫	ગાઠણુ	ગોઠણુ
૫૯	૨૫	બતાવવા	બતાવવો.
૬૦	૧૯	છાથીમાં	છાતીમાં.
૬૦	૨૪	ચાંદલા	ચાંદલો.
૬૧	૧	આક્ષપ્ત	આક્ષિપ્ત.
૬૧	૧૯	નિશુભિત	નિશુંભિત.
૬૨	૭	રાખવો	રાખવી.
૬૨	૨૪	દડપાદ	દંડપાદ.
૬૨	૨૭	અચિત	અંચિત.
૬૨	૨૭	કરવા	કરવો.
૬૩	૩૧	લાવવા	લાવવો.
૬૩	૩૫	ાનતંબના	નિતંબના.
૬૫	૧૫	મત્તાક્રાડ	મત્તાક્રીડ.
૬૫	૨૦	પથમ	પ્રથમ.
૬૫	૨૫	ઉદ્વેષ્ટેત	ઉદ્વેષ્ટિત.
૬૬	૬	મહાકૂવિલાસિત	મહાકૂવિલસિત.
૬૬	૧૨	૧૮	૧૮પરિચ્છિન્ન.
૬૯	૧૧	ત્રસ્રતાવાળું	ત્ર્યસ્રતાવાળું.
૬૯	૨૫	ન	તે.
૭૦	૧૪	"તક્ષ્ય"	"તાર્ક્ષ્ય"
૭૦	૨૧	રાંકરે	શંકરે.
૭૨	૧	પ્રવશ	પ્રવેશ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુદ્ધ.
૭૩	૧૬	ચતુષ્પાદ	ચતુષ્પાદ.
૭૪	૧૫	વાઘ	વાઘ.
૭૫	૨	કરવાંમાં	કરવામાં.
૭૫	૨૭	ચન્દ્રમાં	ચંદ્રમા.
૭૬	૧	વિષ્ણું	વિષ્ણુ.
૭૬	૪	ઉત્થાપની	ઉત્થાપિની.
૮૧	૧૪	પરિપાર્શ્વકો	પારિપાર્શ્વકો.
૮૨	૧૯	સાત્વિકાભિયનય	સાત્વિકાભિનય.
૮૩	૨૬	સંથારીભાવોએ	સંચારીભાવોએ.
૮૪	૫	જન્માતરીય	જન્માન્તરીય.
૮૪	૬	બીજે	બીજો.
૮૪	૨૦	ધન્ય	ધન્ય.
૮૪	૨૪	વાપી	વાપી
૮૪	૨૬	જણે	જાણે.
૮૪	૨૭	પતિ	પર્વત.
૮૭	૧૪	રૈદ્ર	રૌદ્ર.
૮૭	૧૫	સ્થાયીભવ	સ્થાયીભાવ.
૮૭	૨૬	સુખ માને	સુખમાને.
૮૯	૧	પુષ્પાદિકનું	પુષ્પાદિકનું.
૮૯	૩	ઠાવ્યસેવા	કાવ્યસેવા.
૯૦	૨	શીર	શીત.
૯૦	૧૬	કપે	કંપે.
૯૦	૨૦	वैन्यं	वैन्यं.
૯૦	૨૦	तस्यार्थसिद्धि	तस्यार्थसिद्धिः
૯૩	૨	વકને	વકુને.
૯૩	૨૧	હસ્યના	હાસ્યના.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯૪	૯	વિહસીત	વિહસિત.
૯૫	૧૮	ધૃતિથી	ધૃતિથી.
૯૬	૧૩	કવનિષ્ઠ	સ્વનિષ્ઠ.
૯૮	૨૦	દિનતા	દીનતા.
૯૯	૨	યષ્ટ	ઈષ્ટ.
૯૯	૨	આશાને	આશાનો.
૯૯	૪	પોનાને	પોતાને.
૧૦૦	૬	પાપ	તાપ.
૧૦૦	૧૯	સાતિવક	સાત્વિક.
૧૦૧	૯	તમાપ	તમામ.
૧૦૧	૧૦	પપૂરિર્ણ	પરિપૂર્ણ.
૧૦૧	૧૪	ઉગેશ	ઉરગેશ.
૧૦૧	૨૨	મ્હેટો	મ્હોટો.
૧૦૨	૫	વ્યાપ્યું	વ્યાપ્યું.
૧૦૨	૭	સ્પર્ધાળુ	સ્પર્ધાળુ.
૧૦૨	૨૦	ઉદ્દીપન	ઉદ્દીપન.
૧૦૩	૧૦	પ્રણાવ	પ્રભાવ.
૧૦૩	૧૩	ત્રણ ભેદ ભેદ છે	ત્રણ ભેદ છે.
૧૦૩	૧૯	બ્નાત	પ્રાત.
૧૦૩	૨૬	અ.ળસ.,ળી	આળસવાળી.
૧૦૪	૯	બાપગા	આપગા.
૧૦૪	૧૭	૬કપિદલમાં	૬કપિદલમાં.
૧૦૪	૨૨	૨અજ્ઞ	૭અજ્ઞ.
૧૦૪	૨૨	૩અસુરેશ	૮અસુરેશ.
૧૦૪	૨૬	જ્ઞાનરાહત	જ્ઞાનરહિત.
૧૦૫	૨	સંયારી	સંચારી.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦૫	૧૬	મારેન્દાર	મારે દ્વાર.
૧૦૭	૨૩	અતે	અને
૧૦૮	૧૫	ઘૂંઘૂ	ઘૂમિ.
૧૦૯	૧	ધરી	ધરીને.
૧૦૯	૨૦	ચક્તિ	ચકિત.
૧૧૦	૧	ભ્નમી	ભ્રમી.
૧૧૦	૧૯	ખુર્ણીદર	ખુર્ણીદાર.
૧૧૦	૨૦	ઉદ્ધીપન	ઉદ્દીપન.
૧૧૨	૨	સંભ્નમ	સંભ્રમ.
૧૧૨	૧૫	નિશામાં	પનિશામાં,
૧૧૨	૧૫	તરણી	૬તરણી.
૧૧૨	૨૧	જે	એ.
૧૧૩	૪	આલિંગિંત	આલિગિત
૧૧૩	૨૧	અનુસરી	સુરસરી
૧૧૪	૧	સજ્જનોનુ	સજ્જનોનું
૧૧૪	૧૬	કદ	કંદ
૧૧૫	૨	સમુહે	સમૂહે.
૧૧૫	૩	ભ્રાન્નિથી	ભ્રાન્તિથી.
૧૧૬	૧૪	શાન્નરસને	શાન્તરસને
૧૧૬	૧૪	નહિ	નહિ ?
૧૧૬	૧૯	સ્થા ીભાવ	સ્થાયીભાવ
૧૧૬	૨૫	વાટદેમમાં	વાટદેશમાં
૧૧૬	૨૫	લાટ દેમમાં	લાટ દેશમાં
૧૧૬	૨૫	ગ્રમળ	કમળ
૧૧૭	૫	સમકત	સમસ્ત
૧૧૭	૨૦	સચ્યાપર	શય્યાપર

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૧૭	૨૧	શ્રયાગમાં	પ્રયાગમાં
૧૧૮	૨૦	નિર્વેડ	નિર્વેદ
૧૧૯	૩	હૃદરે	હૃદયે
૧૧૯	૫	ભર્યાં	ભર્યો
૧૧૯	૬	સહસ્રાજુનનો	સહસ્રાર્જુનનો
૧૧૯	૨૨	યતી	થતી
૧૨૦	૧	અંગાગિ	અંગાંગિ
૧૨૦	૩	રૌદ્ર અદ્દભુત	રૌદ્ર અને અદ્ભુત
૧૨૦	૭	કહે છે કે	છે કે
૧૨૦	૮	वैरीणो	वैरिणो
૧૨૦	૮	विभावकम्	विभावकम्
૧૨૦	૧૮	હૃદયેશેં	હૃદયેશે
૧૨૧	૩	જમાવ	જમાવી
૧૨૧	૪	દક્ષણુ	રક્ષણુ
૧૨૧	૯	દૂષણુના	દૂષણુના
૧૨૧	૧૧	ચરિત્ર	ચરિત
૧૨૧	૧૨	રૌદ્ર	રૌદ્ર
૧૨૧	૧૯	ફેંક્તી	ફેંકતી
૧૨૨	૨	સજ	સજ્જ
૧૨૨	૩	સૃંગાર	શૃંગાર
૧૨૨	૫	અંગાગીભાવને	અંગાંગીભાવને
૧૨૨	૭	મુકે	મૂકે
૧૨૨	૭	અસુરપત	અસુરપતિ
૧૨૨	૯	સૃંગારને	શૃંગારને
૧૨૩	૧૧	દૃતિકા	દૂતિકા

પૃષ્ઠ.	લીટી.	अशुध्द	शुद्ध
૧૨૩	૨૦	रसस्योपनिषत्थरा	रसस्योपनिषत्परा
૧૨૪	૪	શ્લાઘા	શ્લાઘામાં
૧૨૫	૨	ʺપ્રતાપ	[૩]પ્રતાપ
૧૨૫	૪	ચનપળ	ચપળ
૧૨૬	૧	બધે	બધો
૧૨૬	૧૨	વિશ્રાન્તિા	વિશ્રાન્તિના
૧૨૬	૧૨	ગોણ	ગૌણ
૧૨૬	૧૩	પ્રાછીન	પ્રાચીન
૧૨૬	૧૯	रसभावयो	रसभावयोः
૧૨૭	૩	કાન્નિ	કાન્તિ
૧૨૭	૩	અંત	અંગ
૧૨૭	૮	ભ્રૅસુરને	ભસુરને
૧૨૭	૯	નિકળ્યાં	નિકળ્યા
૧૨૭	૧૪	સત્વ ચુક્ત	સત્વયુક્ત
૧૨૭	૧૪	“ભવ”	“ભાવ”
૧૨૮	૪	પ્રકૃત્તિથી	પ્રકૃતિથી
૧૨૮	૧૧	કથાયીભાવ	સ્થાયીભાવ
૧૨૮	૧૩	સ્થાયીભ્રાવ	સ્થાયીભાવ
૧૨૮	૧૬	બાવ	ભાવ
૧૨૮	૧૯	સ્થાયીબાવ	સ્થાયીભાવ
૧૨૯	૨૬	સુદર અગ	સુંદર અંગ
૧૩૦	૫	અધરના	અધરના
૧૩૦	૨૦	અર્તિ વ્યાપ્તિ	અતિવ્યાપ્તિ
૧૩૧	૧૨	ચોર્યા	ચોર્યાં
૧૩૩	૭	વાસ્તિવિક	વાસ્તવિક
૧૩૩	૧૦	ઉપદ	ઉપર
૧૩૩	૧૮	શબ્યથી	શબ્દથી

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૩૩	૨૦	ઘસારો	ઘસારો.
૧૩૬	૯	આરસી માટે	આરસીને માટે.
૧૩૬	૧૩	નાહ	નહિ.
૧૩૬	૨૩	અંકુર	અંકુર.
૧૩૬	૨૩	નિચ્ચે	નિશ્ચે.
૧૩૭	૪	સ્રીનીચ અને	સ્રી અને નીચ
૧૩૭	૭	અનુભાવોયી	અનુભાવોથી.
૧૩૭	૧૨	સર્મીરે	સર્મીરે.
૧૩૭	૧૪	બબ્દથી	શબ્દથી,
૧૩૮	૧૫	સ્રવતી	સ્રવતી.
૧૩૯	૯	દશંનેથી	દર્શનેથી.
૧૩૯	૧૦	શૃગાર	શૃંગાર.
૧૩૯	૧૨	નેત્રને	નેત્રની.
૧૪૦	૭	ર્ઇતિ વિભાવઃ	इति विभावः
૧૪૦	૭	સાતિકાભિનય	સાત્વિકાભિનય.
૧૪૦	૧૧	ઉપ્તન્ન	ઉત્પન્ન.
૧૪૦	૧૬	શૃગારને	શૃંગારનો.
૧૪૧	૪	ભ્નમરના	ભ્રમરના.
૧૪૧	૨૨	અનુજ	અનુજ.
૧૪૨	૬	કુંભથી	કુંભસ્થલથી.
૧૪૨	૧૦	સુદ્ધવિરનો	યુદ્ધવીરનો.
૧૪૪	૪	નૃસિંહ	નૃસિંહ.
૧૪૫	૭	અપહ્નૈવ	અપહ્નવ.
૧૪૬	૪	સ્રગ્ધરા	સ્રગ્ધરા.
૧૪૬	૨૧	લાકે	લોકે.
૧૪૮	૬	દયાનિધને	દિયાનિધિને

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૪૮	૧૬	ચક્તિ	ચકિત
૧૪૮	૨૨	ધેન્ડ	ધેનુ.
૧૪૮	૨૨	વિરતારયુકત	વિસ્તારયુકત
૧૪૯	૨	મુખકુંહરે	મુખકુહરે.
૧૪૯	૧૭	લાયકયણું	લાયકપણું.
૧૫૦	૧૩	નિર્વેદ	નિર્વેદ
૧૫૦	૨૩	મારી	મારા
૧૫૧	૧૩	ગ્યારે	ત્યારે
૧૫૨	૮	ઉપ્તન્ન	ઉત્પન્ન.
૧૫૨	૨૦	જીહ્નાપર	જીહ્વાપર
૧૫૩	૯	ત્વદ્યા	વિદ્યા.
૧૫૫	૨૩	રવાદ	સ્વાદ.
૧૫૬	૧૩	પરસ્વેદ	પ્રસ્વેદ
૧૫૭	૮	આલરયને	આલસ્યને
૧૫૭	૧૦	રહતરંગિણીકાર	રસતરંગિણીકાર
૧૫૯	૧૭	તરગો	તરંગો.
૧૫૯	૧૯	વિદ્યુકલા	વિધુકલા.
૧૬૦	૩	ઉપ્તન્ન	ઉત્પન્ન.
૧૬૦	૨૨	માનીર્ની	માનિની.
૧૬૧	૩	રમૃત	સ્મૃતિ.
૧૬૧	૭	કસ્વું	કરવું.
૧૬૧	૮	સ્વારથ્ય	સ્વાસ્થ્ય.
૧૬૨	૧૫	ધૃતિ	ધૃતિ.
૧૬૨	૨૩	જ્ઞેમકે	જેમકે.
૧૬૩	૭	કહોઁ	કહોઁ.
૧૬૪	૧૨	(અથવ.)	અથવા.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૬૫	૨	શીઘ્રતા	શીઘ્રતા.
૧૬૬	૨	દર્શન તે વથા	દર્શન તથા.
૧૬૬	૭	રાજી	સજી.
૧૬૬	૧૭	પ્રિયાપ્રય	પ્રિયાપ્રિય.
૧૬૭	૧૩	શસ્ત્ર.	શસ્ત્ર.
૧૬૭	૧૬	એકસ્માત્	અકસ્માત્.
૧૭૦	૧૯	મધ્ય	મધ્યમ.
૧૭૧	૩	અનુ	અને.
૧૭૧	૨૨	જર.	જયા.
૧૭૨	૧૪	ધૃતિ	ધૃતિ.
૧૭૨	૨૧	વિભુષણ	વિભૂષણ.
૧૭૩	૨	ઋતિ	અતિ.
૧૭૪	૧૧	સરનરંગિણીકાર	રસતરંગિણીકાર.
૧૭૪	૨૩	ગયો	ગયાં.
૧૭૫	૪	બોલ	બાલ.
૧૭૬	૩	કંઠમાંલાને	કંઠમાલાને,
૧૭૬	૧૬	આકર્ષ	આકર્ષણ.
૧૭૬	૧૯	કોકિલ	કોકિલ.
૧૭૬	૨૦	જાગા	જાગી.
૧૭૮	૧૨	ચિન્વન	ચિન્ત્વન.
૧૭૯	૮	અવહિન્થને	અવહિત્થને
૧૭૯	૧૧	લજા	લજ્જા.
૧૭૯	૧૭	સુહૃદયનાં	સુહૃદનાં.
૧૭૯	૧૮	શુકગળે	શુકગળો.
૧૮૦	૯	નુપ	નૃપ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૮૦	૧૧	કુઠારૅ	કુઠારૅ.
૧૮૦	૧૬	શષ્યને	શિષ્યને.
૧૮૦	૨૧	લખે કુ	લખે છે કે.
૧૮૦	૨૧	મત	મતિ.
૧૮૧	૪	તરૂં	તરૂ.
૧૮૪	૫	દૂષણુ	દૂષણુ.
૧૮૪	૯	કન્તિવાળી	કાન્તિવાળી.
૧૮૫	૯	સ્કંધબંગ	સ્કંધભંગ.
૧૮૫	૧૪	બનાવવું	બતાવવું.
૧૮૭	૬	સદેહ	સંદેહ.
૧૮૭	૮	વિપ્રતિપતિ	વિપ્રતિપત્તિ.
૧૮૭	૧૮	કાલેન્દીમાં	કાલિન્દીમાં.
૧૮૭	૨૧	મૃલાલ બાલ જેવું	મૃણાલબાલજેવાં.
૧૮૭	૨૩	કાસણો	કાચ્ચણો.
૧૮૮	૫	હરીગિત	હરિગીત.
૧૮૮	૧૦	અનધ્યવસયાત્મા	અનધ્યવસાયાત્મા.
૧૮૮	૧૬	વિપ્રતિ પત્યાત્મા	વિપ્રતિપત્ત્યાત્મા.
૧૮૯	૧	ગુણ, કથન	ગુણકથન.
૧૮૯	૬	પ્રતિપ	પ્રતિપક્ષ.
૧૮૯	૯	સંગાર છલ	શૃંગાર છલ.
૧૮૯	૧૮	કોપના	કોપનો.
૧૮૯	૨૦	છપય	છપ્પય.
૧૮૯	૨૨	કોતુક	કૌતુક.
૧૯૦	૧૧	સ્ંગાર સંભોગણાં	સંભોગ શૃંગારમાં
૧૯૦	૧૨	સ્ંગારમાં	શૃંગારમાં.
૧૯૦	૧૭	ઘૃતિ	ધૃતિ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુધ્ધ.
૧૯૦	૨૪	સૃંગાર	શૃંગાર.
૧૯૧	૨	નથી, બતાવાતા	નથી બતાવાતા.
૧૯૨	૧૧	ઉદારણુ	ઉદાહરણુ.
૧૯૩	૪	ઉંપડી	ઉપડી.
૧૯૪	૭	આબકુલની	આ બકુલની.
૧૯૪	૧૯	ક્રાધ	ક્રોધ.
૧૯૫	૨	સ્વસભંગ	સ્વરભંગ.
૧૯૬	૭	વેપયુ	વેપથુ.
૧૯૫	૧૬	ઉરોજનિ	ઉરોજની.
૧૯૫	૨૨	સપત્નિી	સપત્ની-
૧૯૬	૧૧	કકુટ	કુકકુટ.
૧૯૬	૧૨	દબાચેલ	દબાએલ.
૧૯૬	૧૭	ધ્રુમાડો	ધુમાડો.
૧૯૬	૧૮	ઈત્પન્ન	ઉત્પન્ન
૧૯૬	૧૮	તણુ	તથા
૧૯૬	૨૦	રસતર ગિણુકાર	રસતરંગિણુકાર
૧૯૬	૨૧	ધ્રુમાડો	ધુમાડો
૧૯૭	૪	એમ કે, છે;	એમ કે' છે;
૧૯૮	૧૮	વસ	વસ્ત્ર
૧૯૯	૪	અવતું	આવતું
૧૯૯	૧૩	करा ङ्गुलीभीः	कराङ्गुलीभिः
૧૯૯	૨૧	અશ્ર	અશ્રુ
૨૦૦	૫	શૃગાર	શૃંગાર.
૨૦૦	૮	પ્રયોતુંજ	પ્રયોજાતું.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુધ્ધ.
૨૦૦	૧૦	સાત્વિયભાવો	સાત્વિકભાવો
૨૦૦	૧૪	ભાંવો	ભાવો
૨૦૦	૧૫	ત્રથ	ત્રય
૨૦૨	૭	સઝડ	સજ્જડ.
૨૦૩	૪	ખભિતપ્તા	અભિતપ્તા.
૨૦૪	૪	" રૌદ્રિ "	" રૌદ્રી "
૨૦૫	૧૩	સંકુચિત	સંકુચિત
૨૦૭	૧૨	કુચિતા	કુંચિતા
૨૦૭	૧૮	ક્રે,ધ	ક્રોધ
૨૦૮	૭	વિખરંઇ	વિખરાઇ
૨૦૮	૧૪	ભ્નમણુ	ભ્રમણુ
૨૦૮	૧૬	ભ્નમણુ	ભ્રમણુ.
૨૧૦	૬	વિહિત	પિહિત
૨૧૦	૧૬	વિહિત	પિહિત
૨૧૦	૨૦	યોજવું અને વીરરસમાં "પ્રસ્તુત"	અને વીરરસમાં "પ્રસ્તુત" યોજવું
૨૧૦	૨૩	" વિહિત "	" પિહિત "
૨૧૧	૧૭	મોટ્ટાચિત	મોટ્ટાયિત
૨૧૨	૧૪	" પુર્ણ "	" પૂર્ણ "
૨૧૩	૪	" વિસર્ગ "	" વિસર્ગ "
૨૧૩	૧૬	કરવું	કરવું.
૨૧૪	૫	સ્રંગાર	શૃંગાર
૨૧૫	૧૧	સુચ્યારય	સૂચ્યાસ્ય
૨૧૫	૧૪	તામૃચુડ	તામ્રચૂડ
૨૧૫	૧૮	અર્ધરચિત	અર્ધરેચિત
૨૧૬	૪	ઉત્યન્ન	ઉત્પન્ન

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૧૭	૭	બારણુ'	બારણું
૨૧૯	૧૧	કનિષ્ટકા	કનિષ્ઠકા
૨૨૦	૧૭	બેઙ	બેક
૨૨૧	૩	નેને	તેને
૨૨૨	૮	ભતાવવા	બતાવવા
૨૨૨	૨૨	हंसवक्र	हंसवक्त्र
૨૨૩	૧૮	વાખેંચમાં	ખેંચવામાં
૨૨૫	૨	પતક	પતાક.
૨૨૫	૧૮	પડકા	પડખા.
૨૨૫	૨૦	રૂતુઓ	ઋતુઓ.
૨૨૫	૨૫	ડીંટ બતાવવા	ડીંટ બતાવવાં.
૨૨૬	૬	ઢસ્તથી	હસ્તથી.
૨૨૭	૧૫	લૈ.કિક	લૌકિક.
૨૨૮	૧૨	મુછિત્ત	મૂર્છિત.
૨૨૮	૨૦	પાર્શ્વંગ	પાર્શ્વાંગ.
૨૨૮	૨૨	ઞ્યસ્ર	ઞ્યસ્ર.
૨૨૯	૮	विप्रर्कीण	विप्रकीर्ण.
૨૩૧	૩	पार्श्वमंडलिन	पार्श्वमंडलिन्
૨૩૧	૫	उरोमंडालिन	उरोमंडलिन्
૨૩૧	૧૦	પલ્લવ	પલ્લવ.
૨૩૨	૨૦	तिर्यक्र	तिर्यक्
૨૩૩	૮	मंण्डक्लगति	मण्डलगति
૨૩૩	૧૩	સાચીયાની	સાથીઆની.
૨૩૪	૮	एकोश्चि	एकोश्र.
૨૩૪	૮	स्नस्त	स्रस्त.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	अशुद्ध.	शुद्ध.
૨૩૪	૧૧	"અસ્ત"	"અસ્ત"
૨૩૪	૧૭	લજામાં	લજ્જામાં.
૨૩૪	૧૯	આશ્ચર્ય	આશ્ચર્ય.
૨૩૫	૩	નહિ, રાખતાં,	નહિ રાખતાં.
૨૩૫	६	समून्नत	समुन्नत.
૨૩૫	२३	निवृता	निवृत्ता.
૨૩૫	२४	छिन्ना	छिन्ना.
૨૩६	१	निव्रुत्ता	निवृत्ता.
૨૩૬	૧૨	નીચે	નીચી.
૨૩૭	૯	सम्नग्र	समग्र.
૨૩૮	૯	રિતીથી	રીતિથી.
૨૩૮	૧૬	કાંઈ	કોઈ.
૨૪૦	૨૨	उध्वजानु	ऊर्ध्वजानु.
૨૪૨	૪	થોજવાં	ચોજવાં.
૨૪૨	૧૧	वेष्णव	वैष्णव.
૨૪૨	૧૧	वेशाख	वैशाख
૨૪૨	૧૫	વિગ્ણુ	વિષ્ણુ.
૨૪૨	૧૯	વઠે	વડે.
૨૪૩	૭	ત્રમ	ત્રણ.
૨૪૩	૧૭	જણ્ણો	જમણો.
૨૪૫	૧૯	લાટીમાં	લીટીમાં.
૨૪૫	૨૩	અંગચતુરસ્ર	અંગચતુરસ્ર.
૨૪૬	૧૧	અદ્ધર	અદ્ધર.
૨૪૬	૧૨	ઘણું	ઘણું.
૨૪૭	૨૨	ચતુ`સ્ર	ચતુરસ્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૪૭	૧૧	ઉદ્ધ્ત	ઉદ્ધૃત્ત.
૨૪૮	૨	ઉદ્ધ્ત	ઉધ્ધૃત્ત.
૨૫૦	૨૪	પાત્રે.નો	પાત્રોનો.
૨૬૨	૨૧	કુર્માસન	કૂર્માસન.
૨૬૨	૯	અર્થાત	અર્થાત્
૨૬૩	૧૫	પૃષ્ટોતાનતલ	પૃષ્ટોત્તાનતલ.
૨૭૧	૧૧	ઓડૂમાગધી	ઔાડૂમાગધી.
૨૭૧	૧૨	વૃતિ	વૃત્તિ.
૨૭૩	૨	પ્રકારને	પ્રકારનો.
૨૭૪	૯	હસે	હંસે.
૨૮૧	૨૨	વિનયંધર	વિનયંધર.
૨૮૩	૧	સાહિત્યદપણ	સાહિત્યદર્પણ.
૨૮૪	૧૪	શાર્ક્રરવ	શાર્ક્રરવ.
૨૮૫	૧૭	દઠ	દ્રઢ.
૨૮૮	૧૯	પ્રમ એલ અનુચિ ત	પ્રથમ થએલ અનુચિત.
૨૯૩	૨૨	અર્ધસમ	અર્ધસમ.
૨૯૫	૪	કે કે	કે.
૨૯૭	૧૧	રહેનારનીમાં	રહેનારની ભાષામાં.
૨૯૯	૧૭	વેશ્યા	વૈશ્યા.
૩૦૪	૯	કાયનો	કાર્યનો.
૩૦૭	૧૨	મ–શ–નુ	મ–ય–શ–નું.
૩૧૦	૧૭	ઉષ્કુતિ	ઉત્કૃતિ.
૩૧૩	૬	ધસારો	ધસારો.
૩૧૫	૧૫	[1]મૃગે	(પૃષ્ઠની છેલ્લી લીટી સમજવી)
૩૨૧	૩	શંકાશિલ	શંકાશીલ
૩૨૧	૬	યોજની	યોજની.

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુધ્ધ.
૩૨૨	૧૯	પેક્ષ્ણુ	પ્રેક્ષ્ણુ.
૩૨૩	૧૨	ધીરોદાત	ધીરોદાત્ત.
૩૨૪	૯	પ્રબોધન	૯પ્રબોધન.
૩૨૬	૧૦	અધિકારિક	આધિકારિક.
૩૨૮	૧૧	રત્નાવળીના	રત્નાવળીની.
૩૨૮	૧૪	યુધિષ્ટરને।	યુધિષ્ઠિરને।.
૩૩૦	૧૯	જેમ	કેમ.
૩૩૧	૧૨	અથાંત	અર્થાત્
૩૩૨	૧૦	મુખસન્ધિના	મુખસન્ધિનાં
૩૩૬	૬	પ્રભવાંવતીમાં	પ્રભાવતીમાં
૩૩૬	૯	દ્રોપદી	દ્રૌપદી
૩૩૬	૧૪	શાર્દુલવિક્રીડીત	શાર્દૂલવિક્રીડિત
૩૪૩	૫	સૂપ	રૂપ
૩૪૫	૧	"પ્રશરિત"	"પ્રશસ્તિ"
૩૪૬	૧૧	ધૃતરાષ્ટ	ધૃતરાષ્ટ્ર
૩૪૬	૧૨	કરે છે.	કરે છે ?
૩૪૬	૧૫	ઘતથી	ઘૂતથી
૩૪૭	૪	ન્યાયાપથ	ન્યાયપથ
૩૪૭	૫	શકિત	શક્તિ
૩૪૭	૧૫	વકયવડે	વાકયવડે
૩૪૭	૨૫	સન્ય	સૈન્ય
૩૫૦	૮	સ્યમન્ત	સ્યમન્ત
૩૫૧	૫	વિદૂષક અસુરપતિ	વિદૂષક—અસુરપતિ
૩૫૩	૧૦	અપંવા	અર્પેવા
૩૫૪	૭	સ્રગ્ધરા	સ્રગ્ધરા
૩૫૫	૧૫	હેતધારણુ	હેત્વવધારણુ

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૫૫	૨૪	અથ'નું	અર્થનું
૩૫૯	૧૧	આ સુખનાં	આસુખના
૩૬૦	૨૩	તૈ	લૈ
૩૬૧	૨૪	તેજ	તેમ
૩૬૨	૬	જ.મદગ્ન્યને	જામદગ્ન્યને
૩૬૩	૧૦	સશ'ગાર	સશૃ'ગાર
૩૬૪	૬	અહિ	અહિં
૩૬૪	૬	મધ્યાહ્નકાળ	મધ્યાહ્નકાળ
૩૬૬	૧૩	સ'ક્ષિપિ	સ'ક્ષિપ્ત
૩૬૬	૧૯	કૃત્યરવણુના	કૃત્યરાવણુના
૩૬૬	૨૧	ખડગહસ્ત	ખડ્ગહસ્ત
૩૬૭	૧	સાર્દુ'લવિક્રીડિત	શાર્દૂલવિક્રીડિત
૩૬૭	૨	સમૂંહે	સમૂંહે
૩૬૭	૯	"કૌશિકી"	"કૈશિકી"
૩૬૯	૧૧	પઙિ'કત	પ'કિત
૩૬૯	૧૨	આભૂષણો	આભૂષણો
૩૭૨	૧	ને સિવાય	તે સિવાય
૩૭૨	૧	મળ વાથી	મળવાથી
૩૭૨	૨૧	બગ્ન	બુધ
૩૭૩	૧૫	ઉદ્દેશ	ઉદ્દેશ
૩૭૫	૧૮	મસ્તકિન	મસ્તકિન્
૩૭૫	૧૮	કિરીટિન	કિરીટિન્
૩૭૬	૮	કાકપદ કાકપદ	કાકપદ
૩૭૬	૧૮	વાટકમાં	નાટકમાં
૩૭૭	૧૨	વાસનો	વાંસનો
૩૭૯	૩	તેના	તેની

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૭૯	૧૦	મહેલે	મહેલો
૩૭૯	૨૧	અભકનું	અભકને
૩૮૦	૧૯	બુદ્ધિથી	બુદ્ધિથી
૩૮૭	૧૫	કરે તે	પ્રગટ કરે તે
૩૮૧	૧૯	સ્રીઓના	સ્ત્રીઓના
૩૮૧	૨૩	વિભ્રાજ	વિભ્રાન્ત
૩૮૨	૨	સ્વાભાકિ	સ્વાભાવિક
૩૮૩	૨૧	રવીકાર	સ્વીકાર
૩૮૪	૧૫	કિંકિણી	કિંકિણી
૩૮૬	૧૬	મોટાયિત	મોટ્ટાયિત
૩૮૬	૨૬	ઘચેલ	ગયેલ
૩૮૭	૧૩	સ્થિર	સ્થિર
૩૮૮	૧૫	પ્રિય તમનો	પ્રિયતમનો
૩૮૯	૨	સ્રીને	સ્ત્રીને
૩૮૯	૨૨	અભિમાનય	અભિનય
૩૯૦	૧૨	આ સ્વાદન	આસ્વાદન
૩૯૦	૧૫	તદ્ભોક્તા	તદ્ભોક્ત્વા
૩૯૧	૧૦	ઐ દ્ધત્ય	ઔદ્ધત્ય
૩૯૧	૧૧	સ્રગ્ધરા	સગ્ધરા
૩૯૧	૧૮	સ્રગધરા	સ્રગ્ધરા
૩૯૧	૨૩	પ્રાગલ્ભ્ય	પ્રાંગલ્ભ્ય
૩૯૧	૨૪	વ...ણવા	લખાણવા
૩૯૨	૧૦	શૈર્ય	શૌર્ય
૩૯૩	૧૪	વજા	વજા
૩૯૩	૨૧	ભ્રાન્તિથી	ભ્રાન્તિથી
૩૯૬		સમાજવું	સામાનું

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૯૬	૩	જીમુતવાહન	જીમૂતવાહન
૩૯૬	૧૬	સંબંધ	સબંધ
૩૯૭	૫	બોલવવામાં	બોલાવવામાં
૩૯૭	૨૧	નિર્દંશ	નિર્દેશ
૩૯૯	૧૩	નાટયયમાં	નાટ્યમાં
૩૯૯	૧૭	इन्द्रियार्याभिनय	इन्द्रियार्थाभिनय
૪૦૦	૧૬	નહિ પણ નહિ	પણ નહિ
૪૦૦	૧૭	કર્યું	કર્યું
૪૦૦	૧૯	મધ્પસ્થ	મધ્યસ્થ
૪૦૩	૭	શરીરવાડી	શરીરવાળી
૪૦૫	૬	કામો પભોગ	કામોપભોગ
૪૦૫	૧૧	પ્રકૂતિ	પ્રકૃતિ
૪૦૫	૧૭	પહેરેલ	પહેરેલાં
૪૦૬	૫	જઠતા	જડતા
૪૦૬	૭	યનવડે	યત્નવડે
૪૦૬	૧૩	પહુંલાં	પહેલાં
૪૦૬	૨૨	કળ્યું	મળ્યું
૪૦૭	૧	અનુસ્મૃનિ	અનુસ્મૃતિ
૪૦૭	૯	અવયોમાં	અવયવોમાં
૪૦૭	૧૩	લૂછતાં જવા	લૂછતા જવાં
૪૦૯	૨૨	વસ્ત્ર	વસ્ત્ર.
૪૧૦	૧	રકત	રક્ત.
૪૧૨	૮	સ્ત્રી	સ્ત્રી.
૪૧૨	૧૨	કહેતાં	કહેતાં.
૪૧૩	૨૨	યોજન—ચારગાઉ	એક ગાઉ
૪૧૪	૧	પ્રોશીત પતિકા	પ્રોષિતપતિકા
૪૧૭	૧૦	ખન્ય	અન્ય.
૪૧૭	૨૦	શોભાયુન્ત	શોભાયુકત.
૪૧૮	૧૪	પ્રમાણે	પ્રમાણે

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુધ્ધ.	શુધ્ધ.
૪૧૮	૧૬	કરૂવો	કરવો.
૪૧૮	૧૭	સૃંગાર	શૃંગાર.
૪૧૯	૯	નોતાના	પોતાના
૪૧૯	૧૦	સ્વામીન	સ્વામિનૃ.
૪૧૯	૧૫	ચન્હ	ચિન્હ.
૪૧૯	૧૫	સંબોધવીં	સંબોધવો.
૪૧૯	૨૧	સ્વામિન	સ્વામિન.
૪૨૦	૫	અરિથર	અસ્થિર.
૪૨૦	૬	સ્રીને	સ્રીને.
૪૨૦	૧૨	સ્નીના	સ્રીના.
૪૨૦	૧૪	કરવો	કહેવો.
૪૨૦	૧૫	આરાધી	અપરાધી.
૪૨૦	૨૨	ઉચાર	ઉપચાર.
૪૨૧	૧	ઇતિવૃત્તિ	ઇતિવૃત્ત.
૪૨૧	૧	હોથ	હોય.
૪૨૧	૧૨	ગમ્યસ્રીમાં	ગમ્યાસ્રીમાં.
૪૨૧	૨૦	પાખડિવી	પાખંડિની.
૪૨૧	૨૪	સુજબ	મુજબ.
૪૨૨	૫	કાગૃહમાં	કાગૃહમાં.
૪૨૨	૨૧	રાડમુખ	રાઙ્મુખ.
૪૨૩	૫	હોવ	હોય.
૪૨૩	૬	વિદુષી ને સ્રી	વિદુષી સ્રીને
૪૨૩	૧૩	સ્વંમીના	સ્વ.મીના
૪૨૫	૨૩	દે	છે
૪૨૬	૨૪	પ્રીતિમ	પ્રીતિમાં
૪૨૭	૪	રાખનાર	રાખનાર
૪૨૭	૭	દ્રેષ	દ્રેષ
૪૨૮	૧૪	સ્રગધરા	સ્રગધરા

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૨૮	૧૭	સૃષ્ઠિ	સૃષ્ટિ
૪૨૯	૨૩	દસમ	દશમા
૪૩૦	૧૬	ધમિક	ધર્મિક
૪૩૦	૧૯	સ્નગધરા	સ્રગ્ધરા
૪૩૧	૯	દર્શાવ્યું	દર્શાવ્યું
૪૩૧	૧૫	નિર્મલ	નિર્મલ
૪૩૧	૧૭	રઘુનન્દને	રઘુનન્દને
૪૩૨	૧૩	અમારીં	અમારી
૪૩૨	૧૫	વાંઙમી	વાઙ્મી
૪૩૨	૨૦	ચપલતણું	ચપલપણું
૪૩૩	૧	સૂઠવંશ	સૂઠવંશ
૪૩૩	૨	હરિગિત	હરિગીત
૪૩૩	૧૦	દશરથ નન્દ	દશરથનન્દ
૪૩૩	૧૩	નિસ્ચે	નિશ્ચે
૪૩૩	૧૯	ચાપ	પાપ
૪૩૪	૧૭	શાસ્ત્રરૂપી	શાસ્ત્રરૂપી
૪૩૫	૨	લલીત	લલિત
૪૩૫	૪	શિલ્પ કારિણી	શિલ્પકારિણી
૪૩૫	૯	બાહ્ય	બાહ્ય
૪૩૫	૨૨	યૌવન	યૌવન
૪૩૬	૪	કર્કશ	ક્રર્કશ
૪૩૬	૨૨	જેનીભાડાંગારની	જેને ભાંડાગારની
૪૩૮	૧૫	જીતેન્દ્રિય	જીતેન્દ્રિય
૪૩૮	૧૬	દીઘ	દીર્ઘ
૪૩૯	૫	અમાત્ય	અમાત્ય
૪૩૯	૯	પ્રાડવિવાક	પ્રાડ્વિવાક્
૪૩૯	૧૦	સભાસદોની	સભાસદોની

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૯	૧૩	વસ્તું	વસ્તુ
૪૩૯	૧૯	તેંપોજ	તેવોજ
૪૩૯	૨૦	છેં	છે
૪૩૯	૨૪	યુંકત	યુક્ત
૪૪૦	૫	જાણુનારી	જાણુનારા
૪૪૦	૮	લોકો પચારના	લોકોપચારના
૪૪૦	૯	મધ્ય	મધ્યમ
૪૪૧	૫	ક્ષાન્ત	શાન્ત
૪૪૧	૧૩	ડહ્યો	ડાહ્યો
૪૪૧	૧૫	ક્રાધ	ક્રોધ
૪૪૧	૧૮	મ્હોટા, અને	મ્હોટા અને
૪૪૨	૧૪	ગુણુવાળીં	ગુણુવાળી
૪૪૨	૨૧	ઉદ્વાહિંત	ઉદ્વાહિત
૪૪૩	૩	ચન્દ્રજ્યોત્સ્યા	ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના
૪૪૩	૫	ગથીર	ગંભીર
૪૪૩	૯	પદાથોં	પદાર્થો
૪૩૩	૧૭	ગ્રહણુ	ગ્રહણુ
૪૪૩	૧૭	બબતાવવું	બતાવવું
૪૪૩	૨૧	વિધુત્પાત	વિદ્યુત્પાત
૪૪૫	૧૦	પુષ્તિત	પુષ્પિત
૪૪૫	૨૧	આ હરણુ	આહરણુ
૪૪૫	૨૪	અર્ધ્ય	અર્ઘ્ય
૪૪૬	૨	પ્રતિસંદેહ	પ્રતિસંદેશ
૪૪૬	૯	હંમેશાં દૈર્યવાળી	હમેશાં ધૈર્યવાળી
૪૪૬	૧૫	પોતાનો	પોતાને
૪૪૬	૧૭	વયનોથી	વચનોથી
૪૪૬	૨૦	ઓીને	ઓીએ
૪૪૬	૨૩	ફ્રાઠવા	ફ્રાડવા

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૪૭	૧૧	પ્રકૃત્તિમાં	પ્રકૃતિમાં
૪૪૭	૧	ઘેરાંવા	ઘેરાવા
૪૪૭	૨૨	પક્ષીઓની	પક્ષીઓને
૪૪૮	૫	હોય,	હોય
૪૪૮	૧૦	તથા તેઓના પ્રણામથી	(વાંચવાનું નથી)
૪૪૮	૧૧	ગભીર	ગંભીર
૪૫૦	૪	બનીં	બની
૪૫૦	૧૮	વ્પાધિ	વ્યાધિ
૪૫૦	૨૫	ચધ્યમ	મધ્યમ
૪૫૨	૧૪	સ્વભાવિક	સ્વાભાવિક
૪૫૩	૮	વર્ત છે	વર્તે છે
૪૫૪	૧૨	રસા સ્વાદન	રસાસ્વાદન
૪૫૪	૧૫	રરવો	કરવો
૪૫૪	૨૧	શરિરે	શરીરે
૪૫૪	૨૪	ક્રરવો	કરવો
૪૫૬	૫	માર્ગહિનતા	માર્ગહીનતા
૪૫૬	૮	લિંગદોષ	લિંગદોષ
૪૫૬	૨૩	દોંષયુક્ત	દોષયુક્ત
૪૫૭	૯	પ્રાશ્નિર	પ્રાશ્નિક
૪૫૭	૧૨	કુશાળ	કુશળ
૪૫૮	૩	"શમ"	"સમ"
૪૫૮	૨૪	પૂર્વાહ્ન	પૂર્વાહ્ન
૪૫૯	૨	પરાકમ	પરાક્રમ
૪૫૯	૫	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૪૫૯	૯	નાટક્ર	નાટક
૪૬૦	૨૨	સ્ભાવ	સ્વભાવ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૬૦	૨૬	સ્ભાવે	સ્વભાવે
૪૬૧	૨૨	ચોજનરને	ચોજનારને
૪૬૨	૧	લ્યકૃત	લયકૃત
૪૬૨	૨૪	વાધોના	વાદ્યાના
૪૬૩	૩	વાધોની	વાદ્યાની
	૪	નાચ્યની	નાટયની
૪૬૩	૧૦	सममेद्भविष्यति	सममेतद्भविष्यति
૪૬૩	૨૧	કાંઇશિલ્ય	કાંઇશિલ્પ
૪૬૪	૬	बाल्गपेजीविनः	बालोपजीविनः
૪૬૪	૧૨	આ જીવિકા	આજીવિકા
૪૬૪	૨૩	અશ્રયવાળુ'	આશ્રયવાળુ'
૪૬૬	૯	નાટયસાસ્ત્રનુ'	નાટયશાસ્ત્રનુ'
૪૬૬	૧૦	અથાવા	અથવા
૪૬૬	૧૨	तज्ज्ञैः	तज्ज्ञैः
૪૬૬	૧૩	रोगा	रोगाः
૪૬૬	૧૪	ब्राह्माणानां	ब्राह्मणानां
૪૬૬	૧૪	पूर्श्वां	पृथ्वीं
૪૬૬	૨૦	यशोवहम्	यशोवहम्

આ સિવાય સર્વ સ્થળે છન્દ ઉપર જ્યાં જ્યાં " ઘનાક્ષરી " લખેલ છે ત્યાં " ઘનાક્ષરી " સમજવુ'.